

ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАЦІВНИКІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

UDC 351.741(477)

Loshytskyi M. – Doctor of Law, Professor,
Professor of the Department of Administrative
Law and Procedure of the National Academy
of Internal Affairs, Kiev, Ukraine

CONTENTS AND DIRECTIONS OF POLICE ACTIVITY IN TERMS OF REFORMING THE LAW ENFORCEMENT SYSTEM OF UKRAINE

The basic goal of creating a state, which is establishing and maintaining a certain order. Thus, one of the main functions of the state defined public order, which belongs to the circle of public relations.

Keywords: protection of public order, public relations, reform.

Each country creates its rule of law, and the need to strengthen it is caused by the interests of civil society and the state. Understanding the complexity of the problem of providing the required level of law and order in society determines the need for a qualitatively new concept of organization and activity of bodies of state power. Therefore, in Ukraine, to ensure the proper order, which meets current requirements, is one of the important functions of the state, the implementation of which involves all state bodies, officials and citizens.

In this regard, in the sphere of public order, solving the problem of associated with providing organizational and legal principles of police activity of police bodies and departments is especially important.

In Ukraine, important issues of legal regulation of public order protection have been studied in the works of M. I. Anufriev, O. M. Bandurko, E. V. Belozerova, V. T. Bilous, I. P. Holosnichenko, V. L. Hroholskoho, S. M. Gusarov, O. F. Dolzhenkov, A. P. Klyushnychenka, N. V. Kornienko, Y. F. Kravchenko, Ostapenko, V. P. Pyetkov, S. V. Pyetkov, A. M. Podolyako, T. O. Protsenko, H. P. Yarmaki, O. N. Yarmysh and other authors.

Nevertheless, unfortunately, nowadays scientists differ in the general understanding of the nature and importance of organizational and legal principles of police activity, a number of major issues are not investigated, and available scientific researches are not systemic and superficial.

The purpose of this study is a comprehensive analysis of the organizational and legal framework of police activity in terms of reforming the law enforcement system of Ukraine.

Regardless of any theory of state origin, the main purpose of its creation is establishing and maintaining a certain order. Based on these assumptions, one of the main functions of state is the protection of public order. This function is included in the range of public relations, namely relations between government and a citizen. To be exact, people (citizens) have delegated certain natural functions of power to state, and consequently expects the authorities to ensure own safety. Such security means to prevent any disturbance of human rights and rights of those who are under state protection.

To create such comfortable, correct and corresponding to legal postulates conditions of existence of both entire society and every citizen, state, its institutions, bodies and representatives must perform series of complex actions traditionally called public order.

Modern tendencies in Ukraine development enable to state ongoing reforming of political, social, economic and organizational basis of public life. Somehow, these processes affect the state of relations in society since transition period is always associated with the lack of social stability, aggravation of social conflicts and deterioration of criminal situation. Under such circumstances, state's ability to maintain public order and ensure the rule of law becomes important, because this is prerequisite for strengthening order and harmony. The specifics of implementing this function is in need to balance between the duty of state to protect public interests and necessity to protect fundamental human and citizens' rights and freedoms, recognized as the highest social values. Considering the rules of art. 92, 116 of the Constitution of Ukraine, public order acts as the purpose of the state. Simultaneously we can emphasize that its content in current legislation is not singled out explicitly, and the very Law and legal regulations are fixed in a number of normative acts.

In this regard, solving problem related to determining the content of policing becomes especially important.

Partially all state establishments are engaged in law enforcement activity. For example, alongside the Ministry of Internal Affairs, not being a law enforcement body, Education and Science Ministry implement certain tasks performed law enforcement activities, such as making registration and licensing. The same can be said about the Ministry of Health and other authorities.

However, there is a specialized law enforcement activity carried out as primary by certain institutions. The concept of «law enforcement activity» is relatively new that came to legal vocabulary in the late 50's – early 60's. That is why this concept is not clearly fixed in science and legislation and remains controversial [1, p. 6].

Law enforcement activity is a set of measures aimed at protecting certain values and objects mentioned in law. These objects are public (social) order, public (social) security, personal safety, human rights and freedoms and state border etc.

Law enforcement activity is carried out not in any way, but only through the application of legal means of influence determined by law. The concept «the security» includes three components:

- 1) supervision, the use of direct coercion measures;
- 2) sentencing;
- 3) execution of the sentence.

This activity is called law enforcement, because it concerns based on law protection of objects specified in law.

Law enforcement activity is implemented in accordance with established procedural and legal order in compliance with certain procedures. Deciding on application or non- application of any means of enforcement, the competent authority (official) must adhere to certain rules prescribed by law. These are the rules of administrative practice, criminal and civil procedure.

Implementation of law enforcement activities is assigned to specially authorized state bodies with appropriately trained officials.

To be precise, law enforcement activity includes all forms of supervision (prosecutorial, administrative, judicial, financial, etc.) of compliance of legal acts by citizens and officials, consideration of misconduct by competent authorities, crime detection, preventive work, work concerning suspension, application of legal responsibility to offenders, consideration on the merits of legal conflicts and imposition of state and authorized process on them, organization of their execution etc.

In the system of state authorities, a group of specialized agencies is created to carry out law enforcement activity.

In Ukraine, the range of law enforcement agencies is quite extensive and characterized by occurrence of bodies, which belong to different branches of government. Along with executive authorities, for example, the Interior Ministry and Security Service, it includes prosecutorial, customs bodies, notaries, lawyers etc.

The concept of law enforcement activity covers the concept of policing. These concepts are very similar, but not identical. Not all law enforcement agencies can be called the police. Two characteristic features determine distinguishing of the police from the law enforcement bodies. First, the bodies that implement police activities (the Ministry of Internal Affairs, the Security Service, ORO, the Customs, the Border Guard Service) are the part of executive power and perform administrative, executive activity, but through the use of specific measures.

Second, the court, the procuracy, the notary do not apply administrative coercion directly, but make state and power decisions. On the contrary, the police can apply not only direct coercion, but also under certain prescribed by law situations can use weapons. Police does not make decisions that allow application of force; it just applies this coercion directly. As an essential feature of the police, coercion is supplemented by such a feature as «arms». Rendered to the police as subsystem of executive power the right to use force to achieve the legitimate objectives is its main distinguishing feature that allows this structure to occupy a special place in the system of law enforcement bodies [2].

Third, another equally important distinguishing feature of the police, according to M. I. Eropkin, more important than direct coercion, is administrative and supervisory activity of the police, both overt and covert, that warn disturbances [3].

Police activity is exercised by bodies, which form a system consisting of three subsystems: 1) general police (the National Police directly); 2) bodies, some of which perform police tasks in society (customs agencies, the executive service, the sanitary and epidemiological surveillance) 3) special services (the Security Service and the foreign intelligence).

Mentioned features enable to perceive police activity as a category that needs to be granted with the status of basic administrative and legal category, with all the following from here

attributes. The return of this category into the administrative and legal conceptual apparatus shall be useful both for law enforcement practices of executive bodies and for administrative and legal science.

According to sociological research conducted by the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine, the level of public confidence in the militia in 2013 was 5,3 % and after the events of Euromaidan, this figure fell to 0,8 %. The reason behind this was systemic deficiencies in the activity of internal affairs bodies, duplicating functions of various departments in the Ministry of Internal Affairs, inefficient system of administrative decisions acceptance, which does not influence crime situation in the country. By 2016, unfortunately, official data on this problem does not exist. Our analysis of the cut-off sociological survey of average citizens shows significant fluctuations and ambiguous attitude towards the police.

All of this requires radical change in the principles of the entire system of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. European integration of Ukraine obliges our country to ensure the effective functioning of institutions that guarantee the rule of law, observance of the rights and freedoms of citizens and their effective protection. One of these issues is the formation of the Ministry of Internal Affairs as civil bodies according to European standard.

For this purpose, the Cabinet of Ministers of Ukraine October 22, 2014 approved the Development Strategy of bodies of Internal Affairs of Ukraine and the Concept of urgent measures of reforming the Ministry of Internal Affairs. The reform of the Ministry intends to discard all the unnecessary, and take all the most useful for the Ministry of Internal Affairs. The realization of the Concept will be achieved through the implementation of the best practices of European countries, the transition from punitive to service functions and provision of manageability and unity for the system.

The implementation of the abovementioned strategic documents will form a functional and effective system of European type police, qualitatively improve law enforcement activity, and improve the efficiency and timeliness of responses to modern challenges and threats.

Police is an integral part of any state, which plays a central role in ensuring internal security. Every nation that created statehood inevitably faces a need in a special organization, the purpose of which is to combat the disturbances and public order.

The evolutionary development of the state caused the separation of a police aspect of its activity due to intention to streamline public relations to ensure law enforcement and security of citizens, to create proper conditions for personal realization of subjective rights and freedoms.

One of the major tasks of the state remains modern development of an efficient police system, which agents are empowered by legitimate use of coercion in protecting the public good and combating existing threats (hazards).

Nowadays in law enforcement, the focus on the needs of population is the basis of function of the police organization's goal forming. Target setting to meet the needs of people allows to fill with concrete context abstract goals of police organizations determined by current legislation (such as the protection of life, health, rights and freedoms, property, interests of society and the state from criminal encroachments); to detail them making equal to tasks with direct solutions; to define priorities, trends, strategies of policing clearly.

Reformation is linked with the development of legal ensuring of police activity, prevailing trend towards decentralization, and classical construction of the organization.

The main objective of departments, designed to ensure public order and public safety, is the guarantee of internal order in the state that involves following functions:

prevention, detection, suppression of crimes and other disturbances, identification and detention of individuals who have committed them;

definition of tactics and strategies to ensure public order;

prevention of disturbances;

supervision of the observance of current legislation by citizens and officials of enterprises, institutions and organizations regardless of ownership and supervision of individuals with antisocial behavior.

The guiding principle of strengthening statehood in Ukraine, protection of rights, freedoms and legal interests of citizens, implementing the rule of law in all spheres of public life is one of the main in state establishment.

Each country forms its legal order, while the need to strengthen it is driven by the interests of civil society and the state. Understanding the complexity of the issue of providing the required level of legal order in society determines the need for a qualitatively new concept of organization and activity of public authorities. Therefore, to ensure

adequate public order in Ukraine, which meets nowadays standards, is one of important functions of the state, the implementation of which involves all state bodies, officials and citizens.

Thus, it should be noted that the police activity of the state has appeared from the need to protect public order. The state must constantly take care of order in danger of losing its credibility in the eyes of the population and even in danger of own death.

Accordingly, the following conceptual basis of the implementation of police activity in terms of the reform can be offered [4].

Closely linked with social needs of society, *the police of modern democratic states* more rapidly reacts to changes in the crime situation. However, in foreign countries, the measures of permanent control over the work of police departments are implemented that help improve police activity in general.

Police activity should be based on *international law and European standards of policing*, police achievements of the world police community. It is also a dire need of considering the fundamental changes in Ukrainian society under present conditions, increasing the efficiency and publicity of power, the priority of the rights and freedoms of human and citizen.

In Europe, a trend to *integrate police and civil society* and make it closer to people is observed. In some states, this objective is achieved by means of «domiciliary» police. One of the main tools for achieving this objective is to give the police the status of public service, not just the body that is responsible for applying the law.

The activity of the police as an executive body should be directed to perform state functions such as: 1) creation appropriate conditions for full exercise of rights and freedoms by citizens; 2) provision of diverse administrative services; 3) exercising a kind of «internal» control over the implementation of the duties in relation to human rights and freedoms by administrative bodies and their officials; 4) taking appropriate measures of administrative response to citizens' appealing decisions and actions that violate their rights and freedoms. Maintaining public order, the police contributes to human rights protection, so that people can fulfil their rights and freedoms. In addition, the police can protect specific rights such as the right to life, preventing and detecting crimes that threaten or violate that right. Apart from the use of strong measures to protect human rights, the police must respect their rights while performing their duties.

The police function of the state is implemented through police activity that is regulated by rules of administrative law and executive

and administrative activity of state structures with the relevant authorities' competence. Implementing appropriate function of the state, Police activity is, on the one hand, the prevention and suppression of acts infringing current welfare, on the other – promotion of further development of the national good. Comprehensive analysis of different approaches to the understanding of the police function of the state allowed concluding that the purpose of the police function of the state is primarily to ensure internal order and security.

The police is a part of executive power exercising specific administration that is protection of public order through administrative supervision.

In Ukraine *to improve police activity* a number organizational measures aimed at restructuring services and departments of internal affairs should also be conducted.

Efficiency of police activity is inextricably linked with the need of clearly established organization of work of all its units and departments on scientific basis. Organization of protecting public order is a complex exercise of administrative functions to ensure effective, coherent and purposeful activity of units and departments of police concerning direct protection of the rule of law and combat against crime. Efficiency of the activity of units and departments of the patrol police can be achieved only as a result of close cooperation with other police services, state bodies and public organizations, and constant communication with the people.

REFERENCES

1. Gutsenko, K. F., & Kovalenko, M. A. (1999). *Pravoohranitelnyie organyi [Law Enforcement]*. Moscow: Zertsalo [in Russian].
2. Deklaratsiya o politsii [Declaration on the Police]. (n.d.). *zakon4.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon4.rada.gov.ua> [in Russian].
3. Eropkin, M. I. (1965). *Upravlenie v oblasti ohranyi obschestvennogo poryadka [Management in the field of public order]*. Moscow: Yurid. lit [in Russian].
4. Loshytskyi, M. V. (2013). *Teoretyk-pravovi zasady administratyvno-politseiskoi diialnosti derzhavy [Theoretical and legal principles of administrative policing state]*. Kyiv: MP Lesia [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 31.10.2016

УДК 343.985:343.147:343.627:343.345

Басиста І. В. – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри кримінально-правових дисциплін та оперативно-розшукової діяльності факультету № 3 Національної академії внутрішніх справ, м. Івано-Франківськ;
Розкошинська С. О. – кандидат юридичних наук, викладач кафедри теорії та історії держави і права навчально-наукового юридичного інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ;
Максимів Л. В. – кандидат юридичних наук, науковий співробітник наукової лабораторії з проблем досудового розслідування навчально-наукового інституту № 1 Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

ОСОБЛИВОСТІ ПРОВАДЖЕННЯ ОСВІДУВАННЯ ТА ОГЛЯДУ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ МАЛОЛІТНЬОЇ ДИТИНИ ДЛЯ ЗАНЯТТЯ ЖЕБРАЦТВОМ

Висвітлено загальні процесуальні вимоги до провадження освідування та огляду. Розкрито тактичні особливості реалізації цих невербальних слідчих (розшукових) дій у процесі розслідування використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом.

Ключові слова: освідування, огляд, жебрацтво, дитина, невербальні слідчі (розшукові) дії, кримінальне провадження, слідчий, прокурор, докази, досудове розслідування.

Речі, тобто предмети матеріального світу, які перебувають у будь-яких агрегатних станах, у процесі взаємодії матеріально відображають один одного. Після взаємодії на обох об'єктах виникають сліди відображення: об'ємні й поверхневі, нашарування і відшарування, тиску і ковзання, відділення і поділу, периферичні та локальні, видимі та мало видимі. Речі є

джерелом елементарних матеріальних відображень, що відображають фактичні дані, інформацію про злочин в очевидній (видимій) або прихованій формі. Для виявлення сліду і зчитування відображеної інформації достатньо спостереження, дотику, нюху або слуху, тобто органолептичних засобів, що є прийомами чуттєвого пізнання. Якщо сліди відображення перебувають поза межею чуттєвого сприйняття (невидимі), то для їх виявлення застосовують відповідні технічні засоби (мікроскопія, спектроскопія, хроматографія тощо), спрямовані на розширення чуттєвого пізнання. Тактичні засоби, основою яких є чуттєві засоби збирання інформації, називають органолептичними, а засновані на них слідчі (розшукові) дії – *нонвербальними* [1, с. 326–327].

Серед *нонвербальних* слідчих (розшукових) дій, націлених на отримання доказової інформації з матеріальних джерел, які найчастіше застосовують під час розслідування кримінальних правопорушень щодо використання малолітніх дітей для заняття жебрацтвом, на нашу думку, потрібно виділити *освідування та огляд*.

Відповідно до ст. 241 Кримінального процесуального кодексу (КПК) України, слідчий або прокурор здійснює *освідування* підозрюваного, свідка чи потерпілого для виявлення на його тілі слідів кримінального правопорушення або особливих прикмет (якщо для цього не потрібно проводити судово-медичну експертизу). *Освідування* здійснюють на підставі постанови прокурора і за потреби залучають судово-медичного експерта або лікаря. Якщо процес супроводжується оголенням *освідуваної* особи, то його зобов'язана виконувати особа тієї ж статі, за винятком проведення процедури лікарем і за згодою самої особи. Таким чином, слідчий або прокурор не має права бути присутнім під час *освідування* особи іншої статі, коли це пов'язано з необхідністю оголошення. Перед початком згаданої процедури особі пред'являють постанову прокурора. Після цього їй пропонують добровільно пройти *освідування*, а в разі відмови – процедуру проводять примусово. *Освідування* не допускає дій, які принижують честь і гідність особи або є небезпечними для її здоров'я. В разі необхідності за допомогою фотографування, відеозапису чи інших технічних засобів фіксують наявність або відсутність на тілі особи, яка підлягає цій процесуальній дії, слідів кримінального правопорушення чи особливих прикмет. *Зображення, демонстрація* яких може бути образливою для

освідуваної особи, зберігають в опечатаному вигляді та надають виключно суду під час судового розгляду. Про проведення освідування обов'язково складають протокол згідно з вимогами КПК України. Особі, освідування якої проводили примусово, надають копію протоколу [2].

На нашу думку, таке формулювання норми чинного КПК України сприятиме усуненню проблем, які були наявні в практичній діяльності слідчих підрозділів в умовах дії Кримінально-процесуального кодексу 1960 року.

Так, К. О. Чаплинський констатує протилежність поглядів науковців та підсумовує результати емпіричних досліджень щодо освідування, зауважуючи, що однією з гострих проблем, пов'язаних з цією процесуальною дією, була допустимість застосування примусу (передусім фізичного впливу) до учасників процесу, які відмовлялися від освідування. Учені по різному визначали коло учасників, що підлягали освідуванню за нормами тогочасного Кодексу. Критичними вважали твердження законодавця стосовно процесуальної можливості проводити освідування свідка, оскільки у кримінально-процесуальних кодексах Білорусії, Казахстану, Киргизії це не передбачено [3, с. 86–88].

Нами встановлено, що можливість і правові підстави застосування слідчим фізичного впливу до освідуваного мало як прихильників, так і противників. Думки науковців щодо можливості освідування свідка також розподілялися на «за» і «проти». Однак ми вважаємо, що відповідно до вимог ст. 193 Кримінально-процесуального кодексу 1960 року, свідок однозначно підлягав освідуванню.

Деякі дослідники зараховували освідування не до окремої процесуальної дії, а до різновиду слідчого огляду [4, с. 260], що неприпустимо ні тоді, ні на сучасному етапі. Слушною є думка М. В. Салтевського про те, що освідування – це досить наближена до слідчого огляду самостійна дія [1, с. 335].

На сьогодні більшість означених вище проблем у процесі освідування було розв'язано шляхом унормування в чинному КПК України таких положень:

у ч. 1 ст. 241 передбачено мету освідування – виявлення на тілі підозрюваного, свідка чи потерпілого слідів кримінального правопорушення або особливих прикмет, якщо для цього не потрібно проводити судово-медичну експертизу;

згідно з ч. 4 ст. 241, під час згаданого заходу дозволено застосовувати фотографування, відеозапис чи інші технічні засоби; чітко унормовано коло осіб, які підлягають освідуванню, як-от підозрюваний, свідок чи потерпілий;

правовою підставою для здійснення освідування є постанова прокурора, а в ч. 3 ст. 241 передбачено випадки проведення примусового освідування.

Результати дослідження кримінальних проваджень (кримінальних справ) засвідчують, що в процесі розслідування такого кримінального правопорушення, як використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом, у слідчого найчастіше виникає потреба у проведенні освідування саме підозрюваного. На другому місці за частотою слідчої необхідності щодо проведення цієї процедури перебуває малолітній потерпілий.

Освідування підозрюваного спрямовано на встановлення наявності в нього особливих прикмет (рубців, татувань тощо), на які вказують свідки. У вказаному кримінальному правопорушенні у слідчого виникає необхідність освідувати підозрюваного на предмет відсутності в нього певних частин тіла (переважно кінцівок), що часто буває лише удаваним для введення оточуючих в оману.

Таким чином, постає складна слідча ситуація, яка не має однозначного алгоритму дій ні в науковій літературі, ні в методичних рекомендаціях, ні у практиці діяльності слідчих підрозділів. Як повинен діяти слідчий, коли всі свідки зазначають, що у підозрюваного були відсутні певні частини тіла, а насправді є фактичне підтвердження, що це лише імітація, учинена підозрюваним для власного ефективного збагачення?

Вважаємо, що такий підозрюваний однозначно підлягає освідуванню відповідно до вимог ст. 241 КПК України. Після проведення цієї слідчої (розшукової) дії його необхідно додатково допитати щодо розбіжностей у показаннях свідків про відсутність певних частин тіла у нього та встановленої їх наявності під час провадження освідування.

Таку ситуацію можна зарахувати до різновиду конфліктних, що супроводжує 78 % випадків проведення всіх освідувань. Зважаючи на це, слідчий повинен використовувати у процесі здійснення освідування підозрюваного такі тактичні прийоми:

спостереження за поведінкою освідуваного, що дозволить вчасно змінити напрям і тактику здійснюваних слідчим дій;

спостереження за фізичним і психічним станом допоможе у виборі оптимальних способів встановлення психологічного контакту;

визначення негативних обставин, що дозволить успішно викрити інсценування [3, с. 103].

Варто зауважити, що освідування малолітнього потерпілого також має низку особливостей. Досить часто для заняття жебрацтвом підозрювані використовують малолітніх із вродженими фізичними чи психічними вадами, які мають зовнішній прояв. Це можуть бути діти, в яких відсутні певні частини тіла (рука, нога, фаланги пальців) або хворі на синдром Дауна.

Хвороба Дауна – одна із форм олігофренії, за якої затримка розумового та фізичного розвитку поєднується зі своєрідним соматичним синдромом і зовнішнім виглядом хворого, порушенням діяльності залоз внутрішньої секреції та нерідко низкою вад. Для цього захворювання найбільш типовими характеристиками є зменшений розмір черепа і плоска потилиця, косе розташування очей, широке запавше перенісся, напіввідкритий рот, деформовані вуха, виступ нижньої щелепи вперед. Зовнішній вигляд хворих настільки типовий, що їх часто називають «дітьми однієї матері» [5, с. 695].

Якщо свідки зазначають, що малолітній потерпілий мав саме такий типовий вигляд, то доцільно провести освідування з метою встановлення у нього описаних вище особливих прикмет.

Наступною нонвербальною слідчою (розшуковою) дією, що спрямована на збір доказів у аналізованих кримінальних провадженнях є огляд. Відповідно до ст. 237 КПК України, його проводить слідчий або прокурор для виявлення та фіксації відомостей щодо обставин учинення кримінального правопорушення [2].

На підставі вимог наведеної норми Кодексу очевидно, що слідчий має право залучати потерпілого до огляду. Однак, оскільки потерпілий є малолітнім, то вважаємо недоцільним виконання цього повноваження.

Згідно зі здійсненим аналізом кримінальних проваджень (кримінальних справ), найчастіше у процесі розслідування використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом об'єктом огляду є місцевість, речі та документи. Передусім це пов'язано з тим, що вказане кримінальне правопорушення вчиняють на певній місцевості (пішохідна зона, подвір'я біля церков, підземні переходи,

приміщення та прилегла територія авто- і залізничних вокзалів). Також місце події може бути «рухомим», коли йдеться про вчинення злочину в трамвайних вагонах, автобусах, тролейбусах і у вагонах поїздів тощо [6, с. 173].

Під час розслідування аналізованого кримінального правопорушення зазвичай співпадають місце події і місце злочину, адже сліди переважно виявляють там, де і було вчинено кримінальне правопорушення.

Огляд місця події передбачає вибір слідчим методу просторового огляду. Найбільш ефективним є вибірковий метод, адже тоді огляду підлягають лише ті ділянки місцевості, на яких, на думку слідчого, локалізовано найбільше слідів та об'єктів, що стосуються місця події. Також виправданим буде ексцентричний спосіб, оскільки часто на початку огляду важко буває визначити межі місця події [7, с. 297–298].

До тактичних вимог, яких повинен дотримуватися слідчий у процесі огляду, потрібно зарахувати своєчасність (проведення слідчої (розшукової) дії одразу після виникнення необхідності; єдиноосібне керування цим процесом (підпорядкування інших учасників слідчому); об'єктивність та повнота огляду (всебічне обстеження всієї обстановки, слідів і речових доказів); планомірність заходу (дотримання певного порядку в діях слідчого: визначення меж огляду, послідовність дій та об'єктів, які необхідно оглянути, дотримання тактичних й організаційних прийомів огляду); застосування науково-технічних засобів і суворе дотримання криміналістичних правил поводження з матеріальними джерелами доказової інформації [8, с. 153–154].

Виконанню названих вимог буде сприяти планування слідчим огляду місця події, що є досить специфічним. Огляд місця події фактично постає однією з небагатьох слідчих (розшукових) дій, яку зазвичай завчасно не планують і не складають письмові плани його проведення. Це пов'язано з невідкладністю огляду, що передбачає негайне проведення процедури після отримання відомостей про вчинення кримінального правопорушення. Слідчий планує огляд уже на місці події, тобто після отримання первинної інформації про вчинене кримінальне правопорушення і обстановку. В такому разі слідчий подумки складає план дій, що насамперед передбачає виконання тактичних задач огляду місця події, а

також має містити наукові задачі, фіксацію слідів та інших речових доказів тощо [9, с. 174–177].

Після проведення організаційно-підготовчих заходів слідчий безпосередньо розпочинає огляд, під час якого ознайомлюється з обстановкою, висуває версії стосовно події злочину (робочий етап). Якщо його діяльність на підготовчому етапі має організаційний характер, то на робочому – набуває дослідницького характеру [3, с. 65].

У процесі реалізації робочого етапу огляду місця події або ділянки місцевості, де підозрюваний використовував малолітню дитину для заняття жебрацтвом, увагу варто зосередити на відшуканні грошей та інших цінностей, які підозрюваний отримав від зазначеної протиправної діяльності та здійснити їх детальний огляд. Також на місці події можуть бути залишені підручні засоби для сидіння, дитячий візок тощо, огляд яких проводять в межах загального огляду. За необхідності більш ретельного вивчення слідів можна здійснити огляд деяких предметів, що передбачає складання окремого протоколу [8, с. 156].

У процесі огляду місця події під час розслідування зазначеного кримінального правопорушення можна первинно з'ясувати, як саме підозрюваний випрошував у сторонніх осіб матеріальних цінностей. Якщо підозрюваний на відстані контролював дії малолітнього, який самостійно випрошував матеріальні цінності, то час перебування такого підозрюваного на місці події встановлюють на підставі кількості змін матеріальної обстановки, кількості слідів ніг, наявності решток їжі, випивки, слідів перевдягання, відпочинку, куріння тощо. На місці події підозрюваний обов'язково залишає одорологічні (запахів) сліди [1, с. 341].

Інструментом, завдяки якому встановлюють логічний зв'язок між знайденими предметами і діями осіб, притягнених до злочину, та іншими доказами, є причинно-наслідковий зв'язок. Тобто, якщо в цьому контексті розглядати комплекс обставин події та складові об'єкти, пов'язані зі злочинном, то можна встановити, що всі вони є наслідками певних причин. Здійснення аналізу таких наслідків постає підставою для осягнення першої (початкової) причини, а отже для встановлення шуканого. Узагальнення результатів аналізу дає змогу слідчому накопичувати інформацію, синтезувати її за допомогою встановлення причинових зв'язків, що слугують засадами для формування уявної моделі події. Характер і обсяг

доказової інформації зумовлюють повноту й обґрунтованість уявної моделі. Кожна модель події має певний ступінь правдоподібності, що зумовлено, з одного боку, наявною інформацією, а з іншого – обставинами, які необхідно з'ясувати для встановлення об'єктивної істини. Якщо обставини є чітко вираженими, то обґрунтованість наявної версії щодо події злочину, буде вагомішою, а її уявна модель – більш повною [10, с. 225–226].

Отже, ретельно проведений слідчим огляд місця події під час розслідування такого кримінального правопорушення, як використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом, надасть слідчому можливість сформувати обґрунтоване припущення про підозрюваних осіб та їхню кількість, ступінь родинних зв'язків потерпілого та підозрюваного, факт застосування насильства, наявність попередньої змови групи чи організованої групи осіб тощо. Ці відомості можуть стати базисом для правильної кваліфікації слідчим учиненого кримінального правопорушення та здійснення об'єктивного розслідування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підручник / М. В. Салтевський. – Київ : Кондор, 2005. – 588 с.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України [Електронний ресурс] : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg>. – Назва з екрана.
3. Чаплинський К. О. Тактичне забезпечення проведення слідчих дій : монографія / К. О. Чаплинський. – Дніпропетровськ : Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2010. – 560 с.
4. Шеремет А. П. Криміналістика : навч. посіб. / А. П. Шеремет. – Київ : Центр навч. літ., 2005. – 472 с.
5. Большая медицинская энциклопедия : в 36 томах / под ред. А. Н. Бакулева. – Изд. 2-е. – Т. 8 : Горечи – Десмургия. – М. : БСЭ, 1958. – 1184 с.
6. Криміналістика : навч. посіб. / за заг. ред. Є. В. Пряхіна. – Львів : Льв. держ. ун-т внутр. справ, 2010. – 540 с.
7. Маркусь В. О. Криміналістика : навч. посіб. / В. О. Маркусь. – Київ : Кондор, 2007. – 558 с.

8. Гора І. В. Криміналістика : навч. посіб. / І. В. Гора, А. В. Іщенко, В. А. Колесник. – Вид. 4-те, випр. та доповн. – Київ : Паливода А. В., 2007. – 236 с.

9. Разумов Э. А. Практическое руководство по криминалистике : учеб.-практ. пособие / Э. А. Разумов ; под ред. И. П. Красюка. – Киев : ЭлитПринт, 2011. – 465 с.

10. Криміналістика : підруч. для студентів юрид. спец. вищ. закладів освіти / кол. авт.: В. М. Глібко, А. Л. Дудніков, В. А. Журавель та ін. ; за ред. В. Ю. Шепітька. – Київ : Ін Юре, 2001. – 684 с.

Стаття надійшла до редколегії 27.10.2016

УДК 343.544;351.764

Ємець О. М. – кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри спеціальної техніки та оперативно-розшукового документування Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

ОСОБЛИВОСТІ ФІКСАЦІЇ ПІДРОЗДІЛАМИ КРИМІНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ ФАКТИЧНИХ ДАНИХ ЩОДО СТВОРЕННЯ АБО УТРИМАННЯ МІСЦЬ РОЗПУСТИ

Розглянуто комплекс питань, пов'язаних із сучасними особливостями фіксації фактичних даних про створення або утримання місць розпусти під час здійснення оперативно-розшукової діяльності. Визначено уповноважених для цього суб'єктів, а також здійснено аналіз правових аспектів фіксації фактичних даних про протиправні діяння окремих осіб і груп, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України. Надано рекомендації для працівників оперативних підрозділів щодо реалізації зазначених дій.

Ключові слова: місця розпусти, мораль, моральність, оперативний підрозділ, фактичні дані.

Прагнення людини до матеріального благополуччя є цілком зрозумілим, але, на жаль, бажання легкого заробітку часто призводить до порушення як норм моралі, так і закону. Створення й утримання місць розпусти є досить прибутковим з огляду на порівняно незначне капіталовкладення, що сприяє розвитку подібного виду протиправної діяльності. Учинення цих злочинів у всіх регіонах країни посягає на суспільну мораль. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про захист суспільної моралі» від 20 листопада 2003 року № 1296-IV [1], мораль розглядають як систему етичних норм, правил поведінки, що сформувались у суспільстві на засадах традиційних духовних і культурних цінностей, уявлень про добро, честь, гідність, громадський обов'язок, совість та справедливість. Оперативні підрозділи кримінальної поліції постійно виявляють факти створення й утримання місць розпусти. Так, у лютому 2016 року у м. Дніпропетровськ за одну ніч поліцейські викрили сім місць

розпусти. Це були звичайні приватні будинки та квартири, куди щоденно приходили повії для надання клієнтам послуг інтимного характеру. Під час обшуків у місцях розпусти співробітники кримінальної поліції разом зі слідчими виявили та вилучили телефони, на які надходили дзвінки клієнтів, гроші, отримані за надання інтимних послуг, «сексуальні іграшки», а також візитні картки повій і друковану рекламну продукцію. Послуги дівчат оцінювали погодинно у 800–1000 грн. Однак більшу частину цієї суми отримували організатори незаконного бізнесу [2].

У березні 2016 року в м. Маріуполь працівники поліції викрили діяльність борделю, організатор якого налагодив цілодобову роботу місця розпусти під прикриттям банного комплексу. Там працювали три банщиці та понад 20 повій. Більшість працівниць вже мають дітей, а деякі перебувають у шлюбі. За надання сексуальних послуг клієнти сплачували 500 грн за годину, 150 з яких залишались адміністрації закладу [3].

У липні 2016 року було викрито 45-річного мешканця м. Київ, який із двома спільниками залучив до роботи в сексуальній індустрії більше 30 дівчат віком від 18 до 35 років. Означені послуги жінки надавали в орендованих квартирах та готелях за грошову винагороду від 1500 грн до 1000 доларів США за зустріч. З метою маскування злочинної діяльності члени групи приймали та розподіляли замовлення за межами Київської області, а саме в м. Рівне. Задля забезпечення безперервного та налагодженого робочого процесу обов'язки між членами угруповання було чітко розподілено. Розрахунок за надані послуги й оплату за роботу членів групи здійснювали через банківські термінали та картки. Також усі квартири було обладнано відеокамерами, що забезпечувало цілодобове спостереження. Місячний прибуток від заняття такою діяльністю становив приблизно півмільйона гривень. Під час проведення санкціонованих обшуків за місцем проживання та розміщенням борделів було вилучено 20 г амфетаміну та грошові кошти в сумі понад 80 тис. грн та близько 3 тис. дол. США, банківські картки, блокноти зі списками клієнтів і графіками чергувань повій [4].

В Україні питання, пов'язані з протидією злочинам проти моральності, досліджували В. І. Василичук, О. М. Джу́жа, В. І. Дубина, Ю. О. Єрмаков, А. А. Небитов, Д. Й. Никифорчук, С. С. Чернявський та ін. Сьогодні злочини в цій сфері продовжують вчиняти на території всієї країни, що свідчить про

актуальність проблеми. Таким чином, метою пропонованої увазі статті є вироблення рекомендацій працівникам кримінальної поліції щодо фіксації фактичних даних про створення та утримання місць розпусти для подальшого припинення й розслідування злочину.

Під час дослідження комплексу проблем, пов'язаних із протидією окремим видам правопорушень, важливо визначити суб'єкти здійснення відповідної роботи та їхні повноваження. В Україні 23 травня 2000 року в структурі карного розшуку центрального апарату та ГУМВС, УМВС було створено відділи (відділення, групи) боротьби зі злочинами, пов'язаними з торгівлею людьми, а також у сфері суспільної моралі. Вказаний підрозділ неодноразово реорганізовували, а пізніше вилучили із системи карного розшуку. Нині Департамент боротьби зі злочинами, пов'язаними з торгівлею людьми, є структурним підрозділом Національної поліції, що функціонує в складі кримінальної поліції. Діяльність Департаменту контролює та координує перший заступник Голови Національної поліції України – начальник кримінальної поліції. Головними завданнями Департаменту є:

реалізація державної політики стосовно протидії кримінальним злочинам, пов'язаним із торгівлею людьми, нелегальною міграцією, правопорушенням у сфері суспільної моралі;

внесення на розгляд Голови Національної поліції та Міністра внутрішніх справ України пропозицій щодо формування ефективної, результативної державної політики;

запобігання вчиненню, виявлення, припинення та розкриття кримінальних правопорушень, пов'язаних з торгівлею людьми, нелегальною міграцією, а також протиправних діянь у сфері суспільної моралі;

моніторинг, вивчення, аналіз й узагальнення ефективності заходів стосовно стану боротьби з вказаними вище кримінальними правопорушеннями задля прогнозування криміногенної ситуації в державі;

своєчасне інформування керівництва Національної поліції України та інших органів державної влади, компетентних у вирішенні зазначених питань [5].

Важливу роль у виявленні кримінальних правопорушень та фіксації фактичних даних про створення та утримання місць розпусти відіграють підрозділи кримінальної розвідки, особливо

якщо злочин учиняє організована група. До такої діяльності можуть залучати інші оперативні підрозділи Національної поліції України: карного розшуку – у разі вчинення такими групами або окремими особами злочинів проти особи; захисту економіки – учинення економічних злочинів; протидії наркозлочинності – якщо протиправні дії пов'язані з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин або прекурсорів; кіберполіції – якщо під час злочину було використано електронно-обчислювальні машини (комп'ютери), системи та комп'ютерні мережі й мережі електрозв'язку. До того ж, здійснювати фіксацію фактичних даних про створення й утримання місць розпусти певною мірою уповноважені підрозділи оперативної служби та оперативно-технічних заходів.

У ст. 302 Кримінального кодексу (КК) України [6] визначено відповідальність за створення або утримання місць розпусти. Згідно з ч. 2 цієї статті, кваліфікуючими ознаками злочину є ті самі дії, якщо їх здійснено з метою наживи чи особою, раніше судимою за цей злочин, або вчинені організованою групою, а за ч. 3 – якщо їх учинено із залученням неповнолітнього. Максимальна санкція передбачає позбавлення волі на строк до семи років. Місцем розпусти вважають будь-яке приміщення або інше місце, спеціально підготовлене або пристосоване для постійного чи періодичного вчинення розпусних дій (притон) невизначеним колом осіб, а також постійними відвідувачами, які змінюють партнерів. Таке місце призначене для заняття проституцією, безладних сексуальних стосунків між особами різної або однієї статі, задоволення статевої пристрасті неприродним способом та інших аналогічних дій. Це може бути будинок, квартира, кімната в гуртожитку, номер у готелі, офіс чи інше службове приміщення, намет, підсобні приміщення (наприклад, підвал, сауна, сарай, гараж, які використовують для розпусних дій). Термін «місця розпусти» використано в Законі в значенні різноманітності таких місць, а не їх кількості в кожному випадку вчинення злочину.

Об'єктивну сторону злочину становить одна з таких дій – створення місця розпусти або його утримання. Створення місця розпусти передбачає завершений пошук відповідного приміщення чи іншого місця, відкриття закладу (масажний салон, сауна), яким маскують місце розпусти, облаштування такого місця, добір персоналу, забезпечення його засобами зв'язку,

транспорту. Утримання місця розпусти – це вчинення особами дій, що забезпечують його функціонування, зокрема пошук клієнтів, оплата оренди приміщення, транспортних витрат, інші фінансові розрахунки, придбання та реалізація для клієнтів білизни, напоїв, продуктів тощо [7].

Необхідність фіксації підрозділами кримінальної поліції фактичних даних про створення або утримання місць розпусти як суб'єктів оперативно-розшукової діяльності обґрунтовано визначеними в ст. 1 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» від 18 лютого 1992 року № 2135-XII її завданнями, серед яких фіксація фактичних даних про протиправні діяння окремих осіб та груп, відповідальність за які передбачено КК України [8]. Згідно зі ст. 6 цього Кодексу [6], підставами для проведення оперативно-розшукової діяльності є наявність достатньої інформації, отриманої в установленому законом порядку, що потребує перевірки за допомогою оперативно-розшукових заходів і засобів, про злочини, які готують, а також осіб, котрі зайняті підготовкою учинення протиправного діяння. Приймати рішення про проведення зазначених заходів за відсутності підстав для цього заборонено. У ст. 9 передбачено, що за наявності підстав для проведення оперативно-розшукової діяльності обов'язково заводять оперативно-розшукову справу. Це надає юридичну можливість здійснювати оперативно-розшукові заходи, спрямовані на фіксацію фактичних даних про створення або утримання місць розпусти.

Важливо, що цим Законом [8] встановлено певні умови для проведення оперативно-розшукової діяльності. Зокрема, відповідно до ст. 8, негласне обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи, аудіо- і відеоконтроль особи, місця, спостереження за особою, зняття інформації з транспортних телекомунікаційних та електронних інформаційних мереж, накладення арешту на кореспонденцію, здійснення її огляду та виїмки, визначення місцезнаходження радіоелектронного засобу проводять на підставі ухвали слідчого судді, постановленої за клопотанням керівника відповідного оперативного підрозділу або його заступника, погодженого з прокурором. Ці заходи застосовують задля запобігання вчиненню тяжкого або особливо тяжкого злочину, якщо іншим способом отримати інформацію неможливо.

У ст. 12 КК України [6] йдеться, що тяжким є злочин, основним покаранням за яке є штраф у розмірі максимум 25 тис. неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк не більше десяти років. За особливо тяжкий злочин передбачено основне покарання – штраф у розмірі понад 25 тис. неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, позбавлення волі на строк понад десять років або довічне позбавлення волі. З огляду на це, вказані заходи можна провадити лише якщо йдеться про фіксацію фактичних даних про створення або утримання місць розпусти та є кваліфікуючі ознаки, передбачені ч. 3 ст. 302 КК України [6], тобто якщо такі дії вчинено із залученням неповнолітнього.

Ураховуючи результати вивчення діяльності оперативних підрозділів кримінальної поліції щодо протидії створенню або утриманню місць розпусти, рекомендуємо в межах заведених оперативно-розшукових справ спрямувати відповідні оперативно-розшукові та інші заходи на фіксацію фактичних даних про:

виявлені факти підготовки або створення й утримання місць розпусти, а також іншої злочинної діяльності, пов'язаної із сексуальною експлуатацією (торгівля людьми, сутенерство, звідництво для розпусти, увезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів);

конкретні будинки, квартири, приміщення та інші місця, які заплановано використовувати або вже використовують як місця розпусти;

осіб, яких залучають до розпусних діянь, особливо якщо вони неповнолітні (максимально повна інформація – від анкетних даних до способу життя та матеріального становища);

членів та ієрархічну структуру злочинної групи, особу лідера та способи керівництва, зв'язок між її учасниками, роль кожного з них на різних етапах протиправної діяльності;

осіб, які зайняті підготовкою, учиняють або вчиняли створення або утримання місць розпусти (анкетні дані, сімейний стан, спосіб життя та зв'язки, характер і звички, можливе кримінальне минуле та обізнаність із методами оперативно-розшукової діяльності, місця відпочинку та можливі позашлюбні відносини, доходи та матеріальне становище, наявність транспорту, володіння зброєю чи технікою рукопашного бою тощо);

корупційні зв'язки осіб, які зайняті підготовкою, створюють та утримують місця розпусти, з посадовими особами органів державної влади й працівниками правоохоронних органів;

зв'язки осіб, які готують, створюють та утримують місця розпусти, зі злочинними групами й організаціями;

можливі міжнародні корупційні зв'язки таких осіб із посадовими особами органів влади й працівниками правоохоронних органів інших країн;

можливі міжнародні зв'язки осіб, які зайняті підготовкою, створюють або утримують місця розпусти, зі злочинними групами й організаціями за кордоном, окремими особами, які можуть допомагати в протиправній діяльності;

місця зберігання коштів, а також відомостей про осіб, які їх отримують, розподіляють і мають до них доступ;

спосіб грошових розрахунків між учасниками протиправної діяльності;

місця зберігання документів чи інших предметів, що можуть бути речовими доказами (паспорти й інші документи осіб, яких утягують у розпусні дії, записники, носії цифрової чи аналогової інформації, документи про лікування від венеричних хвороб, медичні обстеження, або надання допомоги тощо);

можливий легальний бізнес осіб, які утримують місця розпусти, що слугує прикриттям під час протиправної діяльності;

подальші злочинні наміри осіб, які готують або створюють та утримують місця розпусти;

інші факти протиправної діяльності й обставини вчинення правопорушень;

причини й умови, що сприяють створенню та утриманню місць розпусти.

Фактичні дані про створення або утримання місць розпусти підрозділи кримінальної поліції фіксують у відповідних матеріалах оперативно-розшукової діяльності. Останні, згідно зі ст. 10 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» [8], використовують як приводи та підстави для початку досудового розслідування й отримання фактичних даних, що можуть бути доказами в кримінальному провадженні задля притягнення до відповідальності винних осіб.

Багатоаспектне дослідження комплексу питань, пов'язаних із фіксацією фактичних даних про створення або утримання місць розпусти, надає можливість стверджувати, що відповідна

діяльність належить до повноважень підрозділів кримінальної поліції, у складі якої створено Департамент боротьби зі злочинами, пов'язаними з торгівлею людьми. Одним із його завдань є виявлення, припинення та розкриття правопорушень у сфері суспільної моралі. Юридичною особливістю фіксації фактичних даних про створення або утримання місць розпусти є те, що під час здійснення оперативно-розшукової діяльності законодавчо дозволено реалізовувати повний комплекс заходів лише в разі, коли цей злочин учиняють із залученням неповнолітніх осіб. Запропоновані організаційно-тактичні рекомендації щодо фіксації фактичних даних про створення та утримання місць розпусти сприятимуть працівникам правоохоронних органів у діяльності стосовно протидії цим злочинам, а також можуть бути використані в межах майбутніх наукових розробок у цій сфері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про захист суспільної моралі: Закон України від 20 листоп. 2003 р. № 1296-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 14. – Ст. 192.

2. У Дніпропетровську за одну ніч поліцейські викрили сім місць розпусти [Електронний ресурс] // Національна поліція України : [сайт] / Відділ комунікації ГУНП в Дніпропетровській області. – Режим доступу: <https://www.npu.gov.ua/uk/publish/article/1827262>. – Назва з екрана.

3. У Маріуполі поліцією викрито діяльність законспірованого борделю [Електронний ресурс] // Національна поліція України : [сайт] / Відділ комунікації ГУНП в Донецькій області. – Режим доступу: <https://www.npu.gov.ua/uk/publish/article/1848053>. – Назва з екрана.

4. На Київщині правоохоронці затримали групу сутенерів [Електронний ресурс] // Національна поліція України : [сайт] / Відділ комунікації поліції в Київській області. – Режим доступу: <https://www.npu.gov.ua/uk/publish/article/1967045>. – Назва з екрана.

5. Про затвердження Положення про Департамент боротьби зі злочинами, пов'язаними з торгівлею людьми [Електронний ресурс] : наказ Національної поліції України від 2 груд. 2015 р. № 135. – Режим доступу: <https://www.npu.gov.ua/uk/publish/article/1819459>. – Назва з екрана.

6. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.

7. Кримінальний кодекс України : наук.-практ. комент. / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін. ; за заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – Київ : Ін Юре, 2003. – 1196 с.

8. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18 лют. 1992 р. № 2135-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 22. – Ст. 303.

Стаття надійшла до редколегії 10.11.2016

УДК 343.122+343.123

Соф'їн М. І. – ад'юнкт кафедри кримінального процесу Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

ПРОЦЕСУАЛЬНІ ПРИНЦИПИ І ГАРАНТІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СЛІДЧИМ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВOPOPУШЕННЯМ

Досліджено взаємозв'язок процесуальних гарантій, принципів і презумпцій в аспекті забезпечення слідчим відшкодування потерпілому завданої кримінальним правопорушенням шкоди. Розглянуто їх співвідношення з інститутом відшкодування шкоди. Виявлено недоліки в законодавчому регулюванні та запропоновано можливі шляхи їх виправлення.

Ключові слова: шкода, кримінальне правопорушення, відшкодування шкоди, слідчий, потерпілий, презумпція, принцип, гарантія.

Завданням кримінального судочинства є захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування й судового розгляду. У ст. 56 Кримінального процесуального кодексу (КПК) України визначено право потерпілого на відшкодування завданої кримінальним правопорушенням шкоди. Правова держава передбачає закріплення демократичних прав і свобод людини й громадянина, а також наявність механізмів гарантій їх забезпечення. Виконання завдань кримінального судочинства пов'язане з розширенням і належною реалізацією процесуальних прав осіб, які постраждали від кримінального правопорушення, зокрема в аспекті забезпечення права на відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням. Для цього в кримінальному процесуальному праві запроваджено систему презумпцій, принципів та гарантій.

Актуальні питання відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, розглянуто в дослідженнях

Ю. П. Аленіна, М. І. Гошовського, С. В. Давиденка, В. В. Кривобока, О. В. Крикунова, О. П. Кучинської, О. І. Назарука, В. Т. Нора, Т. І. Присяжнюка, В. М. Савицького, І. І. Татарина, Л. Д. Удалової та ін.

Незважаючи на значний внесок науковців, досі актуальними залишаються питання про систему презумпцій, принципів і гарантій забезпечення відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням.

Метою статті є розкриття змісту та взаємозв'язку процесуальних принципів і гарантій забезпечення слідчим відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням.

Під час учинення кримінального правопорушення особа зазнає моральної, майнової та фізичної шкоди, забезпечення відшкодування якої покладено на державу. Реалізацію механізму відшкодування шкоди забезпечують шляхом дії презумпцій, принципів і гарантій, а обов'язок доказування її виду та розміру покладено на слідчого. Можливості інших учасників процесу, зокрема осіб, які зазнали моральної, майнової та фізичної шкоди, значно вужчі. Здебільшого зазначені особи виконують пасивну роль у забезпеченні відшкодування шкоди, хоча з розширенням засади змагальності чинний КПК України дає змогу їм брати активну участь у цьому.

У контексті дослідження науковий інтерес становить, передусім, охорона прав потерпілих від кримінального правопорушення в аспекті відшкодування завданої шкоди крізь призму презумпцій, принципів і гарантій.

Шкоду може бути завдано будь-якій фізичній особі, яка бере участь у кримінальному судочинстві – як особі, що зазнає кримінального переслідування (обвинувачений, підозрюваний, підсудний, засуджений), так й особі, яка зазнала шкоди від злочину (потерпілий або цивільний позивач), іншим учасникам кримінального судочинства [1, с. 52]. У зв'язку із цим важливими є кримінально-процесуальні гарантії, що забезпечують права зазначених суб'єктів.

Поняття «гарантії» охоплює комплекс об'єктивних і суб'єктивних чинників, спрямованих на практичну реалізацію прав та свобод, усунення можливих перешкод для їх повного та належного здійснення [2, с. 555]. Змістом правових гарантій, на думку Є. В. Білозьорова, є правові умови, які сприяють реалізації прав і свобод людини та громадянина. Функціональне

призначення правових гарантій полягає у впливі на реалізацію прав і свобод людини та громадянина [3, с. 6].

На важливості кримінально-процесуальних гарантій наголошував М. С. Строгович. Запорукою успішності розслідування кримінальної справи, зокрема встановлення істини є відповідні процесуальні гарантії [4, с. 28].

Процесуальні гарантії забезпечення відшкодування завданої кримінальним правопорушенням шкоди спрямовані на захист законних прав та інтересів потерпілих від кримінальних правопорушень, ефективно поновлення їхніх прав, своєчасне й повне відшкодування завданої їм шкоди.

Проблема гарантій та захисту прав і свобод людини й громадянина, слушно зауважують учені, є надзвичайно складною в тому аспекті, що її розв'язання передбачає значні фінансові витрати, належний стан законодавства, відповідний рівень роботи правоохоронних органів [5, с. 3–4]. Вони є важливим елементом у механізмі відшкодування шкоди потерпілим від кримінального правопорушення та необхідними гарантіями захисту прав і законних інтересів осіб у кримінальному провадженні загалом, а тому потребують належного правового врегулювання й ефективної реалізації на практиці.

До процесуальних гарантій, що забезпечують право на відшкодування завданої кримінальним правопорушенням шкоди, належать обов'язки органів досудового розслідування, прокуратури, слідчого судді та суду охороняти законні інтереси осіб, які постраждали від кримінального правопорушення, роз'яснювати й забезпечувати можливість реального здійснення ними своїх прав, а також правові засоби, за допомогою яких потерпілий має можливість реалізувати свої права і захистити законні інтереси, домагатися відновлення порушених прав та інтересів, зокрема відшкодування завданої кримінальним правопорушенням шкоди [6, с. 191].

Дослідник К. Орлов зазначає, що гарантії, спрямовані на забезпечення відшкодування шкоди, поділяють на: а) гарантії потерпілого бути визнаним учасником кримінального процесу (потерпілим і цивільним позивачем); б) гарантії активної участі потерпілого в кримінальному провадженні з метою відновлення його прав і законних інтересів, порушених кримінальним правопорушенням; в) гарантії охорони прав і законних інтересів потерпілого особами, що провадять кримінальний процес

(гарантії, спрямовані на виявлення, усунення та запобігання порушенням прав потерпілого, відновлення його порушених прав і законних інтересів) [7, с. 70]. Ці гарантії здійснення прав потерпілого й цивільного позивача закріплено в кримінальному процесуальному законодавстві у вигляді права на відшкодування завданої кримінальним правопорушенням шкоди, подавати докази, давати пояснення, показання, брати участь у дослідженні доказів, оскаржувати рішення, дії чи бездіяльність слідчого, прокурора, слідчого судді, суду в порядку, передбаченому КПК України, а також права мати представника тощо.

Запропонована К. Орловим класифікація є цілком аргументованою, однак неповною. Чинний КПК України передбачає заходи кримінального процесуального примусу, які також можна вважати гарантіями, спрямованими на забезпечення відшкодування шкоди. До таких заходів, згідно з Кодексом, належить арешт майна, тимчасове вилучення майна й тимчасове обмеження в користуванні спеціальним правом (глава 16 КПК України). Важливими гарантіями, спрямованими на забезпечення відшкодування шкоди, є прокурорський нагляд у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням і судовий контроль, що має сприяти захисту прав й інтересів осіб, зокрема тих, яким кримінальним правопорушенням завдано шкоду. Відповідно до ч. 2 ст. 36 КПК України, прокурор, здійснюючи нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням, уповноважений пред'являти цивільний позов в інтересах держави та громадян у порядку, передбаченому КПК України та законом. Відповідними повноваженнями наділено також керівника органу досудового розслідування (ст. 37 КПК України). Дієвою гарантією відшкодування шкоди є запобіжний захід у вигляді застави. Таким чином, класифікацію гарантій, спрямованих на відшкодування шкоди, може бути доповнено зазначеними пунктами.

Важливою процесуальною гарантією забезпечення відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, є також ст. 55 Конституції України, яка гарантує кожному право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, посадових і службових осіб. На досудовому розслідуванні (глава 26 КПК України) передбачено можливість оскарження рішень, дії чи бездіяльності слідчого або прокурора, зокрема:

нездійснення інших процесуальних дій, які вони зобов'язані були вчинити у визначений Кодексом строк, закриття кримінального провадження, відмови визнати потерпілим тощо. У разі встановлення порушення прав осіб на відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, слідчий суддя шляхом розгляду скарг у порядку судового контролю поновлює їх та охороняє від подальшого обмеження.

У сфері забезпечення прав потерпілих на відшкодування шкоди важливою процесуальною гарантією є процесуальна форма, що визначає порядок провадження загалом, алгоритм проведення окремих процесуальних дій, а також порядок прийняття, зміст і форму процесуальних рішень [6, с. 197]. Дотримання процесуальної форми є непорушною умовою забезпечення законності у сфері кримінального судочинства, виконання завдань, які стоять перед ним, важливою гарантією прав й інтересів учасників кримінальної процесуальної діяльності, а також гарантією виконання обов'язків, покладених на суб'єктів процесу. Кримінальну процесуальну форму щодо забезпечення відшкодування потерпілому завданої кримінальним правопорушенням шкоди визначено в положеннях ст. 55, 56, 61–64, 127–130 КПК України. Зазначені норми передбачають способи та порядок відшкодування завданої кримінальним правопорушенням шкоди в кримінальному провадженні, а також окреслюють права потерпілих (цивільних позивачів) та обов'язки слідчого щодо забезпечення потерпілому необхідних умов для реалізації його прав і законних інтересів під час досудового розслідування.

Незважаючи на те, що в національному законодавстві передбачено процесуальні гарантії відшкодування завданої кримінальним правопорушенням шкоди, увагу слід акцентувати на впровадженні принципів відшкодування шкоди, завданої потерпілим унаслідок кримінального правопорушення.

Засади (принципи) кримінального провадження нерозривно пов'язані й утворюють єдину систему. Вони відіграють концептуальну роль у забезпеченні гарантій прав і законних інтересів учасників кримінального провадження [8, с. 150]. Актуальним є питання співвідношення процесуальних презумпцій, принципів і гарантій відшкодування шкоди. Із цього приводу П. С. Елькінд цілком аргументовано зазначає, що «...дотримання принципів кримінального провадження є

найважливішою гарантією виконання завдань кримінального судочинства» [9, с. 41].

Принципи є фундаментальними засадами побудови всієї системи кримінального провадження, їх текстуальне відображення в КПК України є бажаним і навіть необхідним [10, с. 357].

Походження слова «принцип» визначає первинність і фундаментальність правових норм, що належать до принципів. Останні є відображенням правових ідей, теорій, підходів до праворозуміння, формування юридичної практики, правової культури [11, с. 115]. Усі положення кримінального процесуального законодавства мають ґрунтуватися, підпорядковуватися та відповідати принципам.

Чільне місце в системі принципів кримінального процесу належить принципу законності. Він зобов'язує всіх учасників провадження неухильно виконувати норми кримінального процесуального законодавства. Порушення його в контексті забезпечення відшкодування моральної, майнової та фізичної шкоди, завданої злочином, є недопустимим.

Із цього приводу М. Орлов зазначає, що «...процес відшкодування завданої злочином матеріальної шкоди складний не тільки сам собою. Він передбачає наявність належного законодавства і точне втілення його приписів у життя. Але цей процес також найчастіше пов'язаний зі значним обмеженням демократичних прав і свобод, наданих громадянам Конституцією України, а будь-яке їх обмеження допустиме лише в межах закону» [7, с. 70]. Забезпечення відшкодування шкоди слідчим супроводжується заходами забезпечення кримінального провадження, тому безпосередньо пов'язане зі значним обмеженням демократичних прав і свобод осіб, залучених у сферу кримінального процесу. Недотримання вимог закону під час застосування цих заходів призводить до визнання доказів недопустимими, а отже, унеможлиблює здійснення доказування завданої шкоди й подальше її відшкодування. Аналізований принцип зобов'язує слідчого правильно визначити предмет доказування щодо цивільного позову, якщо його було заявлено, з'ясувати, у чому конкретно виявилася шкода, її розмір тощо.

Принцип законності в діяльності слідчого, спрямований на відшкодування матеріальної шкоди, завданої злочином, полягає в: забезпеченні законності під час перевірки інформації про майно, на яке може бути накладено арешт із метою

забезпечення цивільного позову; забезпеченні законності під час проведення слідчих (розшукових) дій і негласних слідчих (розшукових) дій щодо виявлення майна та інших матеріальних цінностей осіб, підозрюваних у вчиненні злочину.

Важливе значення для забезпечення прав потерпілих на відшкодування шкоди має також принцип публічності. Відповідно до цього принципу, слідчий зобов'язаний за законом і службовим обов'язком ужити заходів для усунення негативних наслідків учиненого кримінального правопорушення, зокрема відшкодування завданої ним шкоди. У главі 9 КПК України передбачено такі способи відшкодування (компенсації) шкоди потерпілому: добровільне відшкодування завданої кримінальним правопорушенням шкоди підозрюваним, обвинуваченим чи за його згодою будь-якою іншою фізичною чи юридичною особою; відшкодування шкоди, завданої потерпілому внаслідок кримінального правопорушення, за рахунок Державного бюджету України; заявлення цивільного позову в кримінальному провадженні.

З огляду на принцип публічності, досудове розслідування має бути спрямовано не лише на встановлення осіб, які вчинили злочин з метою притягнути їх до кримінальної відповідальності, а й на виконання завдань, пов'язаних із цивільно-правовою відповідальністю обвинувачених та осіб, які за законом несуть матеріальну відповідальність за результати злочинної діяльності обвинувачених (цивільних відповідачів). Саме слідчий зобов'язаний за принципом публічності здійснювати доказування заявленого цивільного позову, тобто вчиняти процесуальні дії, спрямовані на встановлення його підстав, розміру, способу відшкодування тощо. Покладаючи цей обов'язок на слідчого, держава певним чином прагне захистити особу, її права й охоронювані законом інтереси від суспільно небезпечних діянь, перелік яких вона встановлює. Процесуально-правовий зміст принципу публічності виявляється в органічному поєднанні інтересів держави щодо охорони прав і свобод людини та громадянина, зокрема потерпілого й обвинуваченого, із завданням запобігання злочинів і справедливого покарання винного та відшкодування завданих збитків [12, с. 513].

Важливим є взаємозв'язок принципу публічності й публічного інтересу. До змісту публічного інтересу належать інтереси держави, суспільства й особистості. Не можна визнати

досягнутими інтереси публічних утворень, якщо ігнорують інтереси окремої особи [12, с. 513]. Зокрема, йдеться про інтерес фізичної особи у відшкодуванні шкоди, якої вона зазнала через кримінальне правопорушення. Таким чином, принципи законності та публічності відіграють важливу роль у діяльності слідчого з відшкодування шкоди, якої особа зазнала внаслідок учинення кримінального правопорушення, відображають правові ідеї законодавця щодо відновлення прав потерпілих осіб.

Водночас на формування процесу відшкодування шкоди впливають не лише гарантії та принципи, а й кримінальні правові презумпції.

Так, В. А. Ойгензихт визначає презумпцію як юридичні правила, положення та прийоми процесу доказування, за допомогою яких можна дійти висновку про наявність певних обставин, фактів, правових статусів і властивостей [13, с. 26]. Дослідник С. О. Ковальчук тлумачить презумпції як явище, що розглядають поза зв'язком із нормами права [14, с. 224]. Таким чином, презумпціями є неспростовні факти, наявність яких не потребує доказування в кримінальному процесі. В аспекті забезпечення відшкодування шкоди, завданої кримінальним провадженням, цікавою для дослідження є презумпція заподіяння шкоди. Її суть полягає в безумовному визнанні державою завданої шкоди. Це стосується здебільшого злочинів із формальним складом. Вони презюмуються в усіх випадках такими, що завдають шкоди суспільним відносинам, охоронюваним законом. Ця презумпція є неспростовною [11, с. 115].

Для кваліфікації злочину та притягнення особи до кримінальної відповідальності слідчому не потрібно встановлювати шкідливі наслідки. Проте суперечливим є положення п. 3 ч. 1 ст. 91 КПК України, згідно з яким доказуванню підлягають вид і розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, а також розмір процесуальних витрат. Вимога цієї статті поширюється на злочини як з формальним, так і з матеріальним складом. Водночас виникає ситуація, за якої згідно з презумпцією завдання шкоди, остання не підлягає встановленню, однак відповідно до вимог п. 3 ч. 1 ст. 91 КПК України слідчий зобов'язаний здійснювати доказування виду та розміру шкоди, завданої кримінальним правопорушенням. З огляду на зазначене, положення аналізованої статті потребує законодавчого врегулювання.

До того ж, проблемним і досить дискусійним є питання відшкодування моральної, майнової та фізичної шкоди потерпілим особам у злочинах із формальним складом. У межах кримінального провадження з формальним складом осіб, які зазнали шкоди, не визнають потерпілими, цивільний позов відповідно не заявляють, а слідчий не вживає заходів для забезпечення відшкодування шкоди. Механізм відшкодування шкоди, завданої такими злочинами, у порядку цивільного судочинства не дієвий. Тому окреслене питання потребує глибшого дослідження та законодавчої регламентації для забезпечення права потерпілих на відшкодування шкоди від злочинів із формальним складом.

Таким чином, гарантії, принципи та презумпції утворюють систему, яка має забезпечити дотримання прав і свобод усіх учасників кримінального провадження, зокрема щодо відшкодування шкоди. Вони є засобами, які надають можливість забезпечити відновлення порушених прав. Однак правове регулювання зазначеного кола питань не можна визнати задовільним. Деякі з них є досить дискусійними та потребують подальшого вивчення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Тертышник В. М. Обеспечение защиты прав и законных интересов граждан в уголовном процессе / В. М. Тертышник // Государство и право. – 2003. – № 3. – С. 50–55.
2. Погорілко В. Ф. Гарантії прав та свобод людини і громадянина / В. Ф. Погорілко // Юридична енциклопедія : у 6 т., Т. 1. – Київ : Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 1998. – 672 с.
3. Білозьоров Є. В. Правові гарантії прав і свобод людини і громадянина у сфері діяльності міліції : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Білозьоров Євген Вікторович. – Київ : КНУВС, 2008. – 18 с.
4. Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса / М. С. Строгович. – М. : Изд-во АН СССР, 1958. – 703 с.
5. Шукліна Н. Г. Конституційно-правове регулювання прав і свобод людини і громадянина в Україні (проблеми теорії та практики) : монографія / Н. Г. Шукліна. – Київ : Центр навч. літ., 2005. – 424 с.

6. Вітрук О. В. Процесуальні гарантії забезпечення відшкодування потерпілому завданої кримінальним правопорушенням шкоди / О. В. Вітрук // Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія». – 2015. – № 3. – С. 190–201.

7. Орлов К. Кримінально-процесуальні гарантії відшкодування матеріальної шкоди, заподіяної злочином / К. Орлов // Право України. – 2004. – № 5. – С. 68–71.

8. Бегма А. Окремі питання цивільного позову в кримінальному процесі / А. Бегма // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 8. – С. 149–152.

9. Элькин П. С. Право обвиняемого на защиту в советском уголовном процессе (общие вопросы) / П. С. Элькин // Вопросы защиты по уголовным делам : сб. ст. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1967. – С. 7–44.

10. Дидич О. Ю. Система принципів кримінального процесу України: еволюція поглядів / О. Ю. Дидич // Актуальні проблеми держави і права. – 2013. – Вип. 69. – С. 353–358.

11. Солоніна О. П. Особливості використання презумпції заподіяння шкоди при вчиненні злочину з формальним складом у доказуванні за кримінальними справами / О. П. Солоніна // Наше право. – 2014. – № 1. – С. 114–119.

12. Волошина В. К. Визначення принципу публічності та його зміст на досудових стадіях / В. К. Волошина // Актуальні проблеми держави і права. – 2012. – Вип. 64. – С. 511–516.

13. Ойгензихт В. А. Понятие гражданско-правовой презумпции / В. А. Ойгензихт // Советское государство и право. – 1975. – № 10. – С. 25–33.

14. Ковальчук С. О. Поняття, ознаки і види правових презумпцій, які діють у кримінальному провадженні / С. О. Ковальчук // Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія». – 2013. – № 1. – С. 222–233.

Стаття надійшла до редколегії 01.11.2016

УДК 343.102:336.027.2:343.148

Неганов В. В. – аспірант Національної академії
внутрішніх справ, м. Київ

УДОСКОНАЛЕННЯ ВЗАЄМОДІЇ ОРГАНІВ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ З ПІДРОЗДІЛАМИ ДЕРЖАВНОЇ АУДИТОРСЬКОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ПРИЗНАЧЕННЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ РЕВІЗІЙ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Доведено, що чинний нормативний акт, який визначає порядок взаємодії органів державної контрольно-ревізійної служби, прокуратури і внутрішніх справ, не забезпечує ефективної співпраці між органами державного фінансового контролю та органами прокуратури і досудового розслідування. Подано пропозиції до положень запропонованого Державною аудиторською службою України проекту нового порядку взаємодії, які забезпечать виконання вимог Кримінального процесуального кодексу України та поліпшать міжвідомчий баланс прав та обов'язків між зазначеними органами.

Ключові слова: аудит, ревізія, кримінальне провадження, Державна аудиторська служба України.

Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України «Про утворення Державної аудиторської служби України» від 28 жовтня 2015 року № 868 [1] запроваджено Державну аудиторську службу України (Держаудитслужбу) як центральний орган виконавчої влади. Його діяльність координує Кабінет Міністрів України, а саме Міністр фінансів України. Утворення зазначеного органу відбулось шляхом реорганізації Держфінінспекції. Постановою Кабінету Міністрів України від 3 лютого 2016 року № 43 [2] було затверджено Положення про Державну аудиторську службу України.

Згідно з п. 6 Порядку, здійснення заходів, пов'язаних з утворенням, реорганізацією чи ліквідацією міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 20 жовтня 2011 року № 1074 [3], права та обов'язки органів виконавчої влади в разі їх перетворення переходять до утвореного органу виконавчої влади. Правові й організаційні засади державного фінансового контролю визначає Закон України «Про основні засади

здійснення державного фінансового контролю в Україні» від 26 січня 1993 року № 2939-XII [4]. Статтею 10 цього Закону передбачено право органу державного фінансового контролю перевіряти під час проведення державного фінансового контролю грошові та бухгалтерські документи, звіти, кошториси, іншу документацію, що підтверджує надходження й витрачання коштів і матеріальних цінностей, документи щодо проведення процедур державних закупівель, а також здійснювати перевірку фактичної наявності цінностей (коштів, цінних паперів, сировини, матеріалів, готової продукції, устаткування тощо).

Статтею 11 згаданого Закону окреслено, що позапланову виїзну ревізію можна здійснювати лише за наявності підстав для її проведення за рішенням суду. Орган або особа, що ініціює проведення позапланової виїзної перевірки, повинна подати до суду письмове обґрунтування необхідності вказаного заходу із зазначенням дати її початку і закінчення та документи, які відповідно до ч. 5 і 7 цієї статті свідчать про виникнення підстав для проведення такої ревізії, а також на вимогу суду – інші відомості.

Наказом «Про затвердження Порядку взаємодії органів державної контрольно-ревізійної служби, органів прокуратури, внутрішніх справ, Служби безпеки України» від 19 жовтня 2006 року № 346/1025/685/53 [5] було затверджено порядок взаємодії зазначених органів.

Однак після прийняття цього спільного наказу набули чинності нові редакції Кримінального процесуального кодексу (КПК) України, Закону України «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 року № 1697-VII, «Про Національну поліцію» від 2 липня 2015 року № 580-VII, а також було прийнято інші закони, які сприяли створенню Національного антикорупційного бюро України і Державного бюро розслідувань. Таким чином, зазначений спільний наказ потребує скасування. Також є потреба в розробленні нового порядку взаємодії, що забезпечить ефективне проведення органами державного фінансового контролю позапланових нетривалих ревізій з метою виконання органами прокуратури та досудового розслідування покладених на них функцій.

У жовтні 2016 року Державна аудиторська служба України передала проект нового Порядку взаємодії до Генеральної прокуратури України, Міністерства фінансів України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Національного антикорупційного бюро України. Вивчивши зазначений проект автор встановив як суттєві упущення, що суперечать вимогам КПК

України, Законам України «Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні», «Про Національну поліцію», так і деякі юридичні недоліки.

Нижче наведено порівняльну таблицю з урахуванням пропозицій автора щодо проекту Порядку взаємодії між Держаудитслужбою, її міжрегіональними територіальними органами та правоохоронними. До кінця 2016 року його заплановано затвердити спільним наказом Державної аудиторської служби України, Генеральної прокуратури України, Міністерства фінансів України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Національного антикорупційного бюро України (таб.).

Таблиця

**Порядок взаємодії між Держаудитслужбою,
її міжрегіональними територіальними
і правоохоронними органами**

Редакція норм проекту спільного наказу запропонованого Державною аудиторською службою України	Висновки, обґрунтування	Редакція з урахуванням запропонованих автором змін
<p>1.3. ... звернення правоохоронного органу – клопотання слідчого або прокурора про призначення планової, позапланової виїзної ревізії, додатком до якого є рішення суду про дозвіл на її проведення, а також інші листи правоохоронного органу, надіслані в межах своїх повноважень до органу державного фінансового контролю; керівник правоохоронного органу – керівники та заступники керівників (особи, що виконують їхні обов'язки) центральних апаратів правоохоронних органів, їх територіальних (регіональних) органів</p>	<p>Відповідно до положень ст. 36, 40 КПК України, клопотання слідчого чи прокурора може бути адресовано лише до слідчого судді. Законом України «Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні» не передбачено передавання будь-яких клопотань слідчого або прокурора до органу державного фінансового контролю. Згідно з наказом Національної поліції України «Про затвердження структури Національної поліції України» від 6 листопада 2015 року № 1, у структурі органів поліції передбачено міжрегіональні територіальні органи</p>	<p>1.3. ... звернення правоохоронного органу – <i>письмове повідомлення</i> слідчого або прокурора про призначення планової, позапланової виїзної ревізії, додатком до якого є рішення суду про дозвіл на її проведення, а також інші листи правоохоронного органу, надіслані в межах своїх повноважень до органу державного фінансового контролю; керівник правоохоронного органу – керівники і заступники керівників (особи, що виконують їх обов'язки) центральних апаратів правоохоронних органів, їх територіальних (регіональних), <i>міжрегіональних</i> органів</p>

Продовження табл.

<p>2.1. Органи державного фінансового контролю проводять планові та позапланові виїзні ревізії за зверненнями правоохоронних органів за місцезнаходженням об'єкта контролю</p>	<p>Доцільно уточнити спосіб проведення ревізій</p>	<p>2.1. Органи державного фінансового контролю проводять планові та позапланові виїзні ревізії за зверненнями правоохоронних органів за місцезнаходженням об'єкта контролю <i>відповідно до Закону, інших нормативно-правових актів</i></p>
<p>2.3. Звернення правоохоронного органу щодо ініціювання проведення ревізії має містити: ... повну назву органу управління об'єкта контролю; ... дані, у яких матеріально відповідальних осіб обов'язково потрібно ініціювати проведення інвентаризації та у яких суб'єктів господарювання – зустрічні звірки і з яких питань (із зазначенням повної назви суб'єкта зустрічної звірки, його місцезнаходження, коду ЄДРПОУ, даних про організаційно-правову форму)</p>	<p>Не завжди слідчий або прокурор може володіти інформацією про назву органу управління об'єкта контролю чи про дані матеріально відповідальних осіб. Зазначені вимоги також відсутні в попередній редакції Порядку взаємодії. Відповідно до ст. 11 Закону позапланову виїзну ревізію можуть здійснювати лише на підставі рішення суду</p>	<p>2.3. Звернення правоохоронного органу щодо ініціювання проведення ревізії має містити: ... [вилучити текст] ... Дані (<i>за наявності</i>), у яких матеріально відповідальних осіб обов'язково потрібно ініціювати проведення інвентаризації та у яких суб'єктів господарювання – зустрічні звірки і з яких питань (із зазначенням повної назви суб'єкта зустрічної звірки, його місцезнаходження, коду ЄДРПОУ, даних про організаційно-правову форму); <i>ухвалу слідчого судді, суду про надання дозволу на проведення ревізії в разі проведення позапланової виїзної ревізії</i></p>

Продовження табл.

<p>2.4. Звернення правоохоронного органу щодо ініціювання проведення ревізії розглядаються керівником органу державного фінансового контролю (його заступниками), який за результатами розгляду відповідно до цього Порядку приймає одне з таких рішень: ... повернути звернення до правоохоронного органу водночас з повідомленням про потребу його уточнення; відмовити у проведенні ревізії</p>	<p>Законом не передбачена можливість відмови в проведенні ревізії. У попередній редакції Порядку взаємодії визначено, відповідно до термінології ст. 11 Закону, більш коректний термін – «неможливість проведення ревізії». Повернення звернення для уточнення може призводити до подальшої неможливості проведення ревізії через пропущення строків подання дозволу суду. Тому пропонуємо залишити механізм повідомлення про уточнення</p>	<p>2.4. Звернення правоохоронного органу щодо ініціювання проведення ревізії розглядаються керівником органу державного фінансового контролю (його заступниками), який за результатами розгляду відповідно до цього Порядку приймає одне з таких рішень: ... <i>повідомити правоохоронний орган про необхідність уточнення звернення;</i> <i>повідомити про неможливість проведення ревізії</i></p>
<p>2.5. Звернення правоохоронного органу, що не відповідає вимогам, визначеним у пунктах 2.3 і 2.10 цього Порядку, та/або в ньому та доданих документах порушено питання, які не належать до компетенції органів державного фінансового контролю, підлягає поверненню протягом трьох робочих днів правоохоронному органу для його уточнення</p>	<p>У попередній редакції Порядку взаємодії звернення правоохоронного органу, яке підлягало уточненню не поверталось, а уточнювалося. Таким чином, цей механізм забезпечував дотримання п'ятиденного строку ініціювання перевірки до дати початку ревізії. Якщо звернення повернуто менш ніж за п'ять днів (п. 2.12 Порядку взаємодії) до дати початку ревізії, то навіть після уточнення за рішенням суду буде неможливо буде здійснити ревізію</p>	<p>2.5. <i>На</i> звернення правоохоронного органу, яке не відповідає вимогам, визначеним у пунктах 2.3 і 2.10 цього Порядку, та/або в ньому та доданих документах порушено питання, які не належать до компетенції органів державного фінансового контролю, <i>протягом двох робочих днів надсилається письмове повідомлення до правоохоронного органу з визначенням переліку недоліків. В разі, якщо впродовж двох робочих днів із моменту отримання такого повідомлення належним чином не уточнюються звернення правоохоронного органу – орган державного фінансового контролю повідомляє про неможливість проведення ревізії</i></p>

Продовження табл.

<p>2.6. Орган державного фінансового контролю відмовляє у проведенні позапланової виїзної ревізії за наявності хоча б однієї з таких підстав: якщо не дотримано вимог пункту 2.11 цього Порядку; якщо у зверненні правоохоронного органу порушено питання, які були перевірені органом державного фінансового контролю під час раніше проведеної ревізії. У такому разі ініціатор проведення ревізії інформується про реквізити супровідного листа, яким матеріали відповідної ревізії надсилалися до правоохоронного органу, та прийняте останнім за результатами розгляду матеріалів рішення; ...</p>	<p>Зазначене може спричинити безпідставні відмови. Наприклад, деякі питання можуть повторюватись, а інші – ні. Проте це все одно буде підставою для відмови. Ще одним прикладом необґрунтованої відмови є варіант, коли питання можуть різнитися в часі, за який проводиться перевірка. До того ж, ускладнюється перевірка обґрунтованості відмови, тому що слідчому органу надають лише реквізити супровідного листа без копій матеріалів попередньої перевірки</p>	<p>2.6. Орган державного фінансового контролю <i>повідомляє про неможливість</i> у проведенні позапланової виїзної ревізії за наявності хоча б однієї з таких підстав: якщо не дотримано вимог пункту 2.11 цього Порядку; [включити текст] ...</p>
<p>2.7. У разі якщо дані, визначені в абзацах другому – десятому пункту 2.3 цього Порядку, викладені в рішенні суду про надання дозволу на проведення ревізії, допускається їх відсутність у зверненні правоохоронного органу. При цьому письмове погодження дати початку проведення ревізії з органом державного фінансового контролю є обов'язковим</p>	<p>Обов'язковість погодження дати початку ревізії не передбачена Законом. Необхідно унормувати строки надання відповідей на листи-погодження та граничні терміни відтермінування строків проведення перевірки</p>	<p>2.7. У разі якщо дані, визначені в абзацах другому – десятому пункту 2.3 цього Порядку, викладені в рішенні суду про надання дозволу на проведення ревізії, допускається їх відсутність у зверненні правоохоронного органу. <i>Дата початку ревізії письмово погоджується з органом державного фінансового контролю та не може становити дату пізніше 90 днів з моменту направлення такого письмового погодження від ініціатора проведення ревізії</i></p>

Продовження табл.

<p>2.9. Орган державного фінансового контролю письмово погоджує дату початку ревізії, період і перелік питань, які підлягають перевірці, та програму ревізії</p>	<p>Законом не передбачені погодження періоду і переліку питань, які підлягають перевірці, а також програма ревізії</p>	<p>2.9. Орган державного фінансового контролю <i>не пізніше п'яти робочих днів з моменту отримання листа про погодження від ініціатора проведення ревізії</i> письмово погоджує дату початку ревізії</p>
<p>3.1. ... Органи державного фінансового контролю не проводять ревізій з питань дотримання законодавства, перевірку дотримання якого віднесено до компетенції інших органів державної влади</p>	<p>Зазначену підставу не проведення ревізії не передбачено Законом</p>	<p>3.1. ... [вилучити текст]</p>
<p>3.2. Посадові особи органу державного фінансового контролю, які проводять ревізії, виконують доручення й підпорядковуються безпосередньо керівнику органу державного фінансового контролю. Посадові особи органу державного фінансового контролю при проведенні ревізії самостійно здійснюють документальну і фактичну перевірку певного комплексу або окремих питань фінансово-господарської діяльності об'єкта контролю на предмет наявності фактів порушення законодавства і несуть визначену законом відповідальність за невиконання або неналежне виконання своїх обов'язків.</p>	<p>Чинним законодавством вже врегульовані питання розподілу повноважень між правоохоронними органами та органом державного фінансового контролю. До того ж, відповідно до ст. 19 Конституції України, органи державної влади, місцевого самоврядування та їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень і у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Отже, дублювання чинного законодавства в цій частині є недоцільним</p>	<p>3.2. Посадові особи органу державного фінансового контролю, які проводять ревізії, виконують доручення й підпорядковуються безпосередньо керівнику органу державного фінансового контролю. Посадові особи органу державного фінансового контролю при проведенні ревізії самостійно здійснюють документальну і фактичну перевірку певного комплексу або окремих питань фінансово-господарської діяльності об'єкта контролю на предмет наявності фактів порушення законодавства і несуть визначену законом відповідальність за невиконання або неналежне виконання своїх обов'язків [вилучити текст]</p>

Продовження табл.

<p>Працівники правоохоронних органів не мають права зобов'язувати посадових осіб органу державного фінансового контролю здійснювати інші ревізійні дії, втручатися в проведення ревізії, вимагати від них надання інформації про результати ревізій у спосіб, що суперечить вимогам законодавства, здійснювати інші дії, не передбачені нормативно-правовими актами, будь-яким чином впливати на прийняття рішення посадовими особами органу державного фінансового контролю</p>		
<p>3.3. Для проведення ревізії за зверненням правоохоронного органу складається програма ревізії відповідно до компетенції органу державного фінансового контролю, на підставі питань, що містяться у відповідному зверненні, рішенні суду, яка до початку ревізії письмово погоджується з правоохоронним органом, за ініціативою якого проводиться ревізія</p>	<p>Погодження програми ревізії не передбачено Законом</p>	<p>3.3. Для проведення ревізії за зверненням правоохоронного органу складається програма ревізії відповідно до компетенції органу державного фінансового контролю, на підставі питань, що містяться у відповідному зверненні, рішенні суду [вилучити текст]</p>

Продовження табл.

<p>3.10. Документування результатів ревізії здійснюється відповідно до законодавства. При цьому в акті ревізії обов'язково відображаються встановлені факти порушень законодавства (назва, дата, номер, стаття чи пункт нормативно-правового акта) та особи, внаслідок дій або бездіяльності яких допущено порушення законодавства</p>	<p>У новій редакції не передбачено встановлення за результатами ревізії розмірів шкоди. Це призведе до необґрунтованого ускладнення для слідчого чи прокурора процесу доказування кваліфікації злочину</p>	<p>3.10. Документування результатів ревізії здійснюється відповідно до законодавства. В акті ревізії обов'язково відображаються встановлені факти порушень законодавства (назва, дата, номер, стаття чи пункт нормативно-правового акта), <i>розмір матеріальної шкоди (збитків)</i> та особи, внаслідок дій або бездіяльності яких допущено порушення законодавства <i>та завдано матеріальну шкоду (збитки)</i>. <i>У разі неможливості визначення розміру матеріальної шкоди (збитків) орган державного фінансового контролю інформує ініціатора проведення ревізії для забезпечення організації проведення експертної оцінки цього розміру</i></p>
<p>4.5. У разі проведення ревізії з інших підстав, ніж за зверненням правоохоронного органу, та виявлення під час її проведення порушень законодавства, що передбачають кримінальну відповідальність або містять ознаки корупційних діянь, матеріали ревізії в повному обсязі у визначені пунктом 4.4 цього Порядку строки передаються до правоохоронного органу з урахуванням визначеної законодавством підслідності.</p>	<p>Некоректне техніко-юридичне визначення органів, які складають протоколи про адміністративні правопорушення. Також не визначено підслідність для цих органів. До того ж, протоколи про адміністративні правопорушення складають не лише уповноважені працівники правоохоронних органів, а й органів охорони культурної спадщини, національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації тощо</p>	<p>4.5. У разі проведення ревізії з інших підстав, ніж за зверненням правоохоронного органу, та виявлення під час її проведення порушень законодавства, що передбачають кримінальну відповідальність або містять ознаки корупційних діянь, матеріали ревізії в повному обсязі у визначені пунктом 4.4 цього Порядку строки передаються до правоохоронного органу з урахуванням визначеної законодавством підслідності.</p>

Продовження табл.

<p>Якщо такою ревізією виявлено порушення законодавства, за які не передбачено кримінальну відповідальність або які не містять ознаки корупційних діянь, орган державного фінансового контролю у визначені пунктом 4.4 цього Порядку строки письмово інформує про такі порушення правоохоронні органи з урахуванням визначеної законодавством підслідності. ...</p>		<p>Якщо такою ревізією виявлено порушення законодавства, за які не передбачено кримінальну відповідальність або які не містять ознаки корупційних діянь, орган державного фінансового контролю у визначені пунктом 4.4 цього Порядку строки письмово інформує про такі порушення <i>органи державної влади з урахуванням визначеними законодавством повноваженнями вчиняти певні дії</i> ...</p>
<p>4.6. При передачі матеріалів ревізій або інформуванні про виявлені порушення законодавства під час аудиту в листі до правоохоронного органу коротко зазначається: ... встановлені факти основних порушень законодавства (назва, дата, номер, стаття чи пункт нормативно-правового акта) та посадові (службові) особи, внаслідок дій або бездіяльності яких допущено порушення законодавства; ...</p>	<p>У новій редакції не вказано на необхідність визначення розмірів шкоди за результатами ревізії. Це може спричинити необґрунтоване ускладнення процесу доказування кваліфікації злочину для слідчого чи прокурора</p>	<p>4.6. При передачі матеріалів ревізій або інформуванні про виявлені порушення законодавства під час аудиту в листі до правоохоронного органу коротко зазначається: ... встановлені факти основних порушень законодавства (назва, дата, номер, стаття чи пункт нормативно-правового акта), <i>розмір матеріальної шкоди (збитків)</i> та посадові (службові) особи, внаслідок дій або бездіяльності яких допущено порушення законодавства <i>та завдано матеріальної шкоди (збитків)</i>; ...</p>

Продовження табл.

<p>4.12. Правоохоронний орган за матеріалами ревізії, отриманими від органу державного фінансового контролю або пересланими йому іншим правоохоронним органом, здійснює їх розгляд та приймає у строки і в порядку, визначених законодавством, такі процесуальні рішення: розпочати досудове розслідування; долучити матеріали ревізії до кримінального провадження; вручити письмове повідомлення про підозру в учиненні кримінального правопорушення; закрити кримінальне провадження; скласти протокол про вчинення корупційного діяння; передати матеріали ревізії іншому правоохоронному органу для розгляду та прийняття відповідного рішення; інші, які передбачені законодавством.</p> <p>...</p> <p>У разі відсутності підстав для прийняття відповідного рішення правоохоронний орган повертає матеріали ревізії органу державного фінансового контролю протягом десяти робочих днів з моменту їх надходження. Орган державного фінансового контролю не пізніше п'яти робочих днів з моменту повернення матеріалів повідомляє про це відповідний орган прокуратури, а у разі повернення матеріалів органом прокуратури – орган прокуратури вищого рівня. В інформації зазначаються дані, передбачені пунктом 4.6 Порядку</p>	<p>Порядок взаємодії не може встановлювати для слідчих або прокурорів будь-які вимоги щодо етапів і способів ведення досудового розслідування. Зазначені питання регулюють КПК України, відомчі накази та інструкції прокуратури й органів досудового розслідування</p>	<p>4.12. Правоохоронний орган за матеріалами ревізії, отриманими від органу державного контролю або пересланими йому іншим правоохоронним органом, здійснює їх розгляд.</p> <p>...</p> <p>У разі відсутності підстав для прийняття рішення <i>за результатами розгляду матеріалів ревізії</i> правоохоронний орган повідомляє орган державного фінансового контролю протягом десяти робочих днів з моменту їх надходження. Орган державного фінансового контролю не пізніше п'яти робочих днів з моменту отримання такого повідомлення повідомляє про це відповідний орган прокуратури, а в разі <i>такого повідомлення</i> органом прокуратури – орган прокуратури вищого рівня. В інформації зазначаються дані, передбачені пунктом 4.6 Порядку</p>
--	---	---

Продовження табл.

<p>6.3. Правоохоронний орган у робочому порядку узгоджує з керівником структурного підрозділу органу державного фінансового контролю, відповідальним за вирішення оперативних питань взаємодії, орієнтовну дату залучення працівника цього органу як спеціаліста, після чого готує відповідне звернення. Правоохоронний орган надсилає звернення до органу державного фінансового контролю стосовно виділення працівника як спеціаліста не пізніше ніж за п'ять робочих днів до дати його залучення</p>	<p>Обов'язковість узгодження дати залучення спеціаліста не визначена ні Законом, ні КПК України. До того ж, п. 6.5 Порядку взаємодії вже визначено право органу державного фінансового контролю відмовляти у виділенні фахівця</p>	<p>6.3. [вилучити текст] правоохоронний орган надсилає звернення до органу державного фінансового контролю стосовно виділення працівника як спеціаліста не пізніше ніж за п'ять робочих днів до дати його залучення</p>
<p>6.4. Звернення правоохоронного органу щодо виділення працівника органу державного фінансового контролю як спеціаліста має містити: обґрунтування необхідності залучення спеціаліста – коротку суть фактів, що можуть свідчити про порушення об'єктом перевірки законодавства, контроль за додержанням яких віднесено до компетенції органів державного фінансового контролю; узгоджену відповідно до пункту 6.3 цього Порядку дату, з якої необхідно залучити спеціаліста до проведення перевірки, та на який термін; ...</p>		<p>6.4. Звернення правоохоронного органу щодо виділення працівника органу державного фінансового контролю як спеціаліста має містити: обґрунтування необхідності залучення спеціаліста – коротку суть фактів, що можуть свідчити про порушення об'єктом перевірки законодавства, контроль за додержанням яких віднесено до компетенції органів державного фінансового контролю; [вилучити текст] ...</p>

Продовження табл.

<p>6.7. Правоохоронний орган, яким залучено працівника органу державного фінансового контролю як спеціаліста, забезпечує йому місце для роботи, надання необхідних для перевірки документів, створення умов для зберігання документів, можливість користуватися зв'язком, комп'ютерною технікою тощо.</p> <p>Вихід працівника органу державного фінансового контролю як спеціаліста на об'єкт, де проводиться перевірка, здійснюється у присутності працівника правоохоронного органу, який повинен забезпечити належне супроводження такої перевірки.</p> <p>Працівникам правоохоронних органів забороняється втручатися у дії працівників органу державного фінансового контролю залучених як спеціалістів, вимагати від них надання інформації про результати участі спеціалістів у спосіб, що суперечить вимогам законодавства та цього Порядку, здійснювати інші дії, не передбачені нормативно-правовими актами, будь-яким чином впливати на прийняття рішення.</p>	<p>Відповідно до положень Законів України «Про Національну поліцію», «Про прокуратуру» і «Про службу безпеки України», участь працівників зазначених органів у супроводженні перевірки як підконтрольних, так і непідконтрольних установ не передбачена. Так, згідно зі ст. 19 Конституції України, органи державної влади та місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень і в спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Отже, дублювання чинного законодавства в цій частині є недоцільним</p>	<p>6.7. Правоохоронний орган, яким залучено працівника органу державного фінансового контролю як спеціаліста, забезпечує йому місце для роботи, надання необхідних для перевірки документів, створення умов для зберігання документів, можливість користуватися зв'язком, комп'ютерною технікою тощо</p> <p>[вилучити текст]</p>
---	---	--

Закінчення табл.

<p>6.9. ... Правоохоронний орган у десятиденний термін інформує орган державного фінансового контролю про прийняте процесуальне рішення за результатами розгляду складеної довідки відповідно до Кримінального процесуального кодексу України</p>	<p>За результатами опрацювання довідки спеціаліста не завжди може прийматися процесуальне рішення, про яке необхідно повідомляти в десятиденний термін. Згідно з п. 6.11 розділу IV Порядку взаємодії, довідка, надана спеціалістом, не є документом, який передбачає юридичні наслідки, а має інформативний характер</p>	<p>6.9. ... [вилучити текст]</p>
---	---	--

Таким чином, урахування зазначених у таблиці пропозицій надасть можливість підвищити рівень нормативної визначеності алгоритму проведення позапланової ревізії в кримінальному провадженні, сприятиме залученню працівників Держаудитслужби в ролі спеціалістів у кримінальному провадженні, поліпшить міжвідомчий баланс прав і обов'язків між органами досудового розслідування й органами Держаудитслужби та забезпечить виконання вимог КПК України до прокурорів і слідчих суддів щодо дотримання розумних строків досудового розслідування. Зазначені пропозиції автор планує направити до Міністерства внутрішніх справ України і Держаудитслужби з метою можливого їх врахування під час погодження порядку взаємодії всіма зацікавленими сторонами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про утворення Державної аудиторської служби України [Електронний ресурс] : Постанова Кабінету Міністрів України від 28 жовт. 2015 р. № 868. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/868-2015-%D0%BF>. – Назва з екрана.

2. Про затвердження Положення про Державну аудиторську службу України [Електронний ресурс] : Постанова Кабінету Міністрів України від 3 лют. 2016 р. № 43. – Режим доступу:

<http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=248815750>. – Назва з екрана.

3. Про затвердження Порядку здійснення заходів, пов'язаних з утворенням, реорганізацією або ліквідацією міністерств, інших центральних органів виконавчої влади [Електронний ресурс] : Постанова Кабінету Міністрів України від 20 жовт. 2011 р. № 1074. – Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=248815750>. – Назва з екрана.

4. Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні [Електронний ресурс] : Закон України від 26 січ. 1993 р. № 2939-XII. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/rada/show/2939-12>. – Назва з екрана.

5. Про затвердження Порядку взаємодії органів державної контрольно-ревізійної служби, органів прокуратури, внутрішніх справ, Служби безпеки України [Електронний ресурс] : наказ Головного контрольно-ревізійного управління України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Генеральної прокуратури України від 19 жовт. 2006 р. № 346/1025/685/53. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1166-06>. – Назва з екрана.

Стаття надійшла до редколегії 08.11.2016

БОРОТЬБА ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

УДК 343.35

Грибов М. Л. – доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, професор кафедри оперативно-розшукової діяльності Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

ПРИХОВАНА ФІКСАЦІЯ ФАКТІВ ОДЕРЖАННЯ НЕПРАВОМІРНОЇ ВИГОДИ СЛУЖБОВОЮ ОСОБОЮ В ПУБЛІЧНО ДОСТУПНИХ МІСЦЯХ

Визначено юридичні проблеми прихованої фіксації одержання неправомірної вигоди службовою особою в публічно доступних місцях. Окреслено причини виникнення цих проблем і запропоновано способи їх вирішення. Сформульовано пропозиції щодо внесення змін та доповнень до ст. 269–271, 273 Кримінального процесуального кодексу України, а також до Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність».

Ключові слова: неправомірна вигода, службова особа, негласні (слідчі) розшукові дії, оперативно-розшукові заходи, публічно доступне місце.

На сучасному етапі важливою загрозою для національної безпеки є корупція, яка охоплює всі сфери правотворення та правозастосування, гілки та рівні державної влади, а також усі рівні місцевого самоврядування. Пересічним громадянам щоденно доводиться стикатися з проявами корупції з боку дрібних чиновників. Поверховий аналіз публічно доступної інформації щодо діяльності та статків депутатів, суддів, представників центральних органів виконавчої влади дає вагомий підстави для припущень стосовно їх незаконного збагачення.

Зазначене можна підтвердити даними соціологічних досліджень авторитетних міжнародних організацій. Так, 16 листопада було опубліковано результати дослідження «Барометр світової корупції» за 2016 рік, підготовлене міжнародною антикорупційною організацією Transparency International, де зазначено, що 70 % українців переконані у високому рівні корупції в країні та небажанні влади викривати

хабарників. Приблизно 56 % українців вважають корупцію однією з головних проблем в державі, а майже половина впевнена, що на прийняття важливих урядових рішень в Україні впливають олігархи. Серед усіх опитаних 86 % негативно оцінили намагання української влади викоринити корупцію. Найбільше хабарників, на думку українців, серед держслужбовців (65 %), народних депутатів (64 %), податківців (62 %), суддів (61 %) і поліцейських (54 %). У дослідженні зазначено, що українці призвичаїлись до необхідності звернення до корупції в повсякденному житті. Респонденти зазначили, що за останній рік вони найчастіше вдавались до хабарництва в дитсадках та школах (38 %), медичних закладах (33 %), а також у сфері соціального захисту. І хоча майже третина серед опитаних українців готова відмовити хабарнику, однак 42 % вважають, що повідомляти про факт корупції у відповідні органи не варто (одні думають, що від цього нічого не зміниться, а інші – бояться наслідків такого викриття). [1]. З огляду на це, дослідження питань боротьби з корупцією мають стати одним зі стратегічних напрямів наукового забезпечення стабілізації політичної, економічної та соціальної обстановки в Україні.

Так, найпоширенішим проявом корупції є одержання неправомірної вигоди службовою особою (ст. 368 Кримінального кодексу України). Питання боротьби з цим видом злочинів у контексті оперативного-розшукової діяльності вивчали Л. С. Белік, Д. В. Волков, В. С. Гаркуша, М. І. Данилюк, Т. С. Демедюк, П. Т. Дорошенко, В. П. Жовтан, В. В. Коряк, А. В. Настенко, С. О. Павленко, Г. В. Прокопович, Г. О. Пушкарьов, О. Ю. Секереш, М. М. Семендяй, В. Р. Сливенко, С. А. Сумський, М. С. Удовик, А. О. Шишкін та інші науковці. Окремі питання криміналістичної тактики і методики розслідування корупційних злочинів розкрито у працях таких авторів, як О. Ф. Бантишев, В. Л. Давиденко, Л. А. Легеза, А. О. Ляш, Я. Є. Мишков, О. В. Приходько, А. М. Тимчишин, В. М. Трепак, А. І. Шило та ін. Водночас низка проблем, пов'язаних з пошуком і фіксацією інформації щодо одержання неправомірної вигоди службовою особою, залишилися невирішеними. Це стосується особливостей правового регулювання проведення оперативно-розшукових заходів (ОРЗ) та негласних слідчих (розшукових) дій (НСРД) у відповідних оперативно-розшукових справах і кримінальних провадженнях на засадах запровадженого законодавцем поділу простору на публічно доступні та публічно недоступні місця.

Метою пропонованої увазі статті є визначення проблем прихованої фіксації фактів одержання неправомірної вигоди службовою особою в публічно доступних місцях та окреслення способів їх вирішення.

Для уникнення викриття та притягнення до кримінальної відповідальності корупціонери вдаються до різних заходів, що забезпечують конспірацію їхньої злочинної діяльності. Одним із таких заходів постає призначення зустрічей для одержання неправомірної вигоди в публічно доступних місцях.

Передача предмета неправомірної вигоди в зазначених місцях (порівняно зі службовими кабінетами) має певні переваги в контексті забезпечення корупціонером власної безпеки. До них можна зарахувати такі можливості: швидко позбутися предмета неправомірної вигоди; безперешкодно втекти з місця пригоди; здійснити огляд місцевості з метою виявлення спостереження та організації корнтрспостереження; багатократно переносити місце та час зустрічі; організувати передачу предмета неправомірної вигоди через посередника з постійним контролем за обстановкою навколо нього; використати тайники (закладки) тощо.

Вказані дії значно ускладнюють роботу слідчих і оперативних працівників щодо документування та доказування одержання неправомірної вигоди службовою особою. Для забезпечення результативності їхньої діяльності необхідно враховувати особливості комплексу ОРЗ та НСРД, які здійснюють в публічно доступних місцях.

Основним і найефективнішим засобом викриття одержання неправомірної вигоди службовою особою є проведення спеціального слідчого експерименту, передбаченого п. 3 ч. 1 ст. 271 (Контроль за вчиненням злочину) Кримінального процесуального кодексу (КПК) України. Ключову роль в забезпеченні доказування цього виду злочинів відіграє використання заздалегідь помічених (ідентифікованих) засобів (переважно грошей, промаркованих спеціальними хімічними речовинами). Здійснений аналіз практики дає змогу стверджувати, що серед доказів у провадженнях про одержання неправомірної вигоди службовою особою варто виокремити: зразки зазначених речовин, ватні тампони зі змивами з поверхні долонь підозрюваного, рукавички, за допомогою яких було оглянуто гроші під час огляду місця події та проведено освідування, протоколи огляду та маркування коштів спеціальною хімічною речовиною [2, с. 47].

На жаль у КПК України немає визначення контролю за вчиненням злочину чи жодної з його форм, зокрема спеціального слідчого експерименту. Тому це поняття окреслено в Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні, затвердженій спільним наказом Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Адміністрації державної прикордонної служби України, Міністерства фінансів України і Міністерства юстиції України від 16 листопада 2012 року № 144/1042/516/1199/936/1687/5. Відповідно до п. 1.12.4 згаданого документа, спеціальний слідчий експеримент полягає в створенні слідчим та оперативними підрозділами відповідних умов в обстановці, максимально наближеній до реальної, з метою перевірки дійсних намірів певної особи, у діях якої вбачають ознаки тяжкого чи особливо тяжкого злочину, спостереження за її поведінкою та прийняттям нею рішень щодо вчинення злочину [3].

Поверховий аналіз змісту окресленої норми дає підстави для висновку про відсутність однозначності пропонованого розробниками Інструкції формулювання. Наслідком може стати їх широке тлумачення та неможливість чіткого відмежування окремих форм контролю за вчиненням злочину. Вивчення практики слідчих та оперативних підрозділів Національної поліції, Служби безпеки України та Національного антикорупційного бюро України засвідчує, що ідентичні за змістом дії з викриття корупціонерів у одних випадках процесуально оформлюють як спеціальний слідчий експеримент, а в інших – як імітування обстановки злочину. Відсутність однозначності стосовно цього питання наявна також у науковій літературі. В окремих навчальних посібниках і методичних рекомендаціях ідентичні операції, спрямовані на викриття одержання службовою особою неправомірної вигоди, називають то спеціальним слідчим експериментом, то імітуванням обстановки злочину.

На нашу думку, такі операції є спеціальним слідчим експериментом. Відповідно до ст. 214 КПК України, для початку досудового розслідування необхідною умовою є подання заяви або повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення чи особисте виявлення слідчим, прокурором обставин, які можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення. На підставі суспільної небезпечності досліджуваного виду кримінальних правопорушень і специфіки початку досудового

розслідування підтримуємо позицію науковців, які вважають, що в Законі України «Про оперативно-розшукову діяльність» від 18 лютого 1992 року № 2135-XII необхідно регламентувати спеціальний оперативний експеримент. Це запропоновано у відповідному законопроекті [4]. Прикладом може стати законодавство деяких зарубіжних країн (Закони «Про оперативно-розшукову діяльність»: Киргизької Республіки – п. 15 ст. 7; Латвійської Республіки – п. 7 ч. 1 ст. 6; Російської Федерації – п. 14 ч. 1 ст. 6) [5, с. 144].

Так, М. А. Погорецький і Д. Б. Сергєєва слушно зазначають, що НСРД мають однакову ґносеологічну природу, один алгоритм здійснення з однойменними ОРЗ, передбаченими ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність». Їх проводять із застосуванням тотожних методів пізнання події злочину, в одному режимі таємності [6]. Тоді логічно, що всім НСРД мають відповідати конкретні ОРЗ. Таким чином, виникає суперечність, оскільки в чинному Законі України «Про оперативно-розшукову діяльність» регламентовано право оперативних підрозділів застосовувати лише дві форми контролю за вчиненням злочину (контрольована поставка, контрольована та оперативна закупка), а ще дві залишилися поза увагою (спеціальний слідчий експеримент та імітування обстановки злочину).

Отже, з юридичної точки зору експеримент з викриття корупціонерів є можливим лише в межах кримінального процесу. До того ж, у ч. 8 ст. 271 КПК України зазначено: якщо під час проведення контролю за вчиненням злочину виникає необхідність тимчасового обмеження конституційних прав особи, то воно повинно здійснюватися відповідно до норм Конституції України, на підставі рішення слідчого судді.

Спеціальний слідчий експеримент з викриття одержання службовою особою неправомірної вигоди в публічно доступному місці зумовлює необхідність дій, які за нормами КПК України належать до тимчасового обмеження конституційних прав особи. Для фіксування злочинних дій, які будуть відбуватися в конкретному місці доцільно водночас проводити НСРД щодо аудіо- та відеоконтролю місця, передбачені ст. 270 КПК України. Їх реалізують винятково з дозволу слідчого судді. Аудіо-, відеоконтроль місця передбачає здійснення прихованої фіксації відомостей за допомогою аудіо-, відеозапису всередині публічно доступних місць без відома їх власника або присутніх у цьому місці осіб.

Однак у законодавстві немає визначення публічно доступного місця. Його можна сформулювати за принципом протилежного значення, ґрунтуючись на нормах ч. 2 ст. 267 КПК України, де розкрито поняття «публічно недоступне місце» (місце, до якого неможливо увійти або в якому неможливо перебувати на правових підставах без отримання на це згоди власника, користувача чи уповноважених ними осіб). Таким чином, публічно доступним є місце, до якого можливо увійти або в якому можна перебувати на правових підставах без отримання на це згоди власника, користувача чи уповноважених ними осіб.

Таке визначення окреслює досить широке коло місць зазначеної категорії (торговельні та розважальні центри, кафе, бари, ресторани, музеї, спортивні комплекси, парки, сквери, вулиці, бульвари, майдани, ліс, степ, гори, узбережжя та акваторія водоймищ тощо). З огляду на це, сумнівним є формулювання «всередині публічно доступних місць», вжите у ст. 270 КПК України. Воно фактично передбачає, що аудіо- чи відеоконтроль місця можна проводити лише в приміщенні (не коректно говорити про проведення НСРД «всередині бульвару», «всередині кладовища», «всередині болота»). Водночас задля власної безпеки корупціонери іноді призначають зустріч для одержання неправомірної вигоди саме на відкритій місцевості, оскільки це забезпечує можливість огляду прилеглої території.

На противагу вищезазначеному в таких місцях досить важко належним чином встановити й ефективно використати засоби, що необхідні для проведення НСРД, передбачених ст. 270 КПК України. Тому в межах спеціального слідчого експерименту, засоби аудіо- та відеофіксації прикріплюють до одягу або речей особи, яка має надати неправомірну вигоду. Відсутність чітких однозначних визначень у законодавстві дає змогу стороні захисту кваліфікувати зазначені дії як аудіо-, відеоконтроль місця, що вимагає одержання окремої ухвали слідчого судді про дозвіл на проведення відповідної НСРД.

Відсутність у особи, яка виконує роль хабародавця навичок використання засобів негласної фіксації інформації, ймовірність технічних несправностей засобів аудіо- та відеоконтролю місця, а також відсутність можливості встановити їх у конкретному публічно доступному місці призводять до необхідності вжиття додаткових заходів із фіксації події кримінального правопорушення. До таких заходів передусім зараховуємо візуальне спостереження за місцем з використанням відеозапису, фотографування, спеціальних технічних засобів для

спостереження, що передбачено нормами ст. 269 КПК України. Аналіз цієї статті надає можливість дійти висновку, що для такого спостереження не потрібно отримувати ухвалу слідчого судді про дозвіл на проведення НСРД, оскільки ухвала необхідна лише в разі встановлення візуального спостереження за особою.

Також законодавчо не визначено критерії розмежування візуального спостереження за місцем з використанням фотографування, відеозапису (ст. 269 КПК України) та аудіо-, відеоконтролю місця (ст. 270 КПК України). Розробники відомчих Інструкцій для оперативних підрозділів Національної поліції лише погіршили ситуацію, запровадивши норму, відповідно до якої «візуальне спостереження за місцем або річчю здійснюється без додаткових заходів, проведення яких потребує відповідного дозволу суду (без застосування засобів аудіо- чи відеофіксації)».

Окреслені вище прогалини у правовому регулюванні дають змогу стороні захисту вимагати від суду визнання доказів, отриманих слідчим або оперативним підрозділом (за дорученням на проведення НСРД), недопустимими відповідно до ст. 87–89 КПК України.

Для уникнення таких перспектив і забезпечення цілковитого контролю й повноцінного фіксування ходу спеціального слідчого експерименту в публічно доступному місці, доцільно застосовувати візуальне спостереження за особою, яка має одержати неправомірну вигоду. Варто зважати, що здійснення корупціонером злочинних дій у публічно доступному місці дозволяє йому одержати предмет неправомірної вигоди під час руху чи одразу передати його посібникам.

У більшості випадків спеціальний слідчий експеримент з викриття корупціонера провести неможливо, оскільки особи, з яких вимагають неправомірну вигоду, не звертаються до правоохоронних органів з відповідними заявами або категорично відмовляються брати участь у НСРД. Тоді фіксація факту одержання неправомірної вигоди в публічно доступному місці можлива лише за допомогою візуального спостереження за особою та місцем, аудіо-, відеоконтролю місця. Після проведення зазначених заходів протоколи цих НСРД (ОРЗ) з відповідними додатками до них та іншими фактичними даними (результати оглядів, обшуків, допитів, зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж, комп'ютерних систем тощо) може бути використано для доведення вини службової особи.

Таким чином, проблемними питаннями правового регулювання прихованої фіксації факту одержання

неправомірної вигоди службовою особою в публічно доступному місці є: відсутність у законодавстві визначення і тлумачення змісту спеціального слідчого експерименту, недосконалість регламентації використання слідчого експерименту учасниками засобів фіксації звукової та візуальної інформації; відсутність чіткого розмежування змісту візуального спостереження за місцем за допомогою фотографування чи відеозапису (ст. 269 КПК України) та аудіо-, відеоконтролю місця (ст. 270 КПК України); розбіжність законодавчих вимог щодо юридичних підстав проведення вказаних НСРД (необхідність одержання ухвали слідчого судді); відсутність законодавчої регламентації комплексного застосування різних НСРД і ОРЗ під час здійснення контролю за вчиненням злочину.

Вирішення означених проблем можливе лише за допомогою внесення відповідних змін до КПК України та Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність». Пропонуємо в ст. 273 КПК України (Засоби, що використовуються під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій) окремою частиною регламентувати використання технічних засобів. До того ж, необхідно передбачити, що під час проведення НСРД у публічно доступних місцях слідчий, прокурор, працівники оперативних підрозділів і особи, залучені до цих дій в порядку, передбаченому ст. 275 КПК України, можуть вільно використовувати технічні засоби для прихованого відео- та звукозапису.

Усі види (за чинним КПК України – форми) контролю за вчиненням злочину доцільно регламентувати окремими статтями як самостійні НСРД. Спеціальний слідчий експеримент потрібно визначити як організоване слідчим, прокурором і виконане за їх дорученням оперативними підрозділами (із залученням інших осіб в порядку, передбаченому ст. 275 КПК України) інсценування дій, що відповідають злочинному задуму особи, стосовно якої відкрито кримінальне провадження, з метою фіксації фактичних даних, котрі підтверджують прийняття нею самостійного та остаточного рішення про вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину.

Види контролю за вчиненням злочину мають кореспондуватися з відповідними ОРЗ. У Законі України «Про оперативно-розшукову діяльність» необхідно визначити спеціальний оперативний експеримент як інсценування оперативним підрозділом дій, що відповідають злочинному

задуму особи, стосовно якої заведено оперативно-розшукову справу, задля фіксації фактичних даних, котрі підтверджують прийняття нею самостійного та остаточного рішення про вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину.

Статтю 270 КПК України потрібно назвати «Аудіо-, відеоконтроль публічно доступного місця». В ній варто передбачити, що ця НСРД полягає в прихованому встановленні на нерухомі об'єкти і негласному використанні засобів аудіо-, відеозапису для фіксацій подій, що відбуваються в конкретному публічно доступному місці. Таку дію мають проводити за рішенням слідчого, прокурора (без одержання ухвали слідчого судді).

Статтю 269 КПК України необхідно назвати «Візуальне спостереження» та вказати, що цей захід полягає в прихованому стеженні за встановленими (відомими) і невстановленими (невідомими) особами в публічно доступних місцях за рішенням слідчого, прокурора (без одержання ухвали слідчого судді).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Понад 70 % українців не бачать зменшення корупції в Україні [Електронний ресурс] // Українська правда : [сайт]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2016/11/17/7127076/>. – Назва з екрана.

2. Особливості розслідування прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою : метод. рек. / С. С. Чернявський, О. Ф. Вакуленко, О. М. Толочко та ін. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2014. – 92 с.

3. Про затвердження Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні [Електронний ресурс] : спільний наказ Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Адміністрації державної прикордонної служби України, Міністерства фінансів України, Міністерства юстиції України від 16 листоп. 2012 р. № 114/1042/516/1199/936/1687/5. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/vo114900-12>. – Назва з екрана.

4. Про оперативно-розшукову діяльність [Електронний ресурс] : проект Закону України від 3 черв. 2016 р. № 4778. – Режим доступу: <http://w1.c1.rada.gov.ua>. – Назва з екрана.

5. Тузов Л. Л. Законодательные акты, регламентирующие оперативно-розыскную деятельность в Российской Федерации, странах СНГ и Балтии : учеб. пособие для студ. вузов / Л. Л. Тузов, А. Д. Шейшеев ; под. ред. И. А. Климова. – М. : ЮНИТИ-ДАНА ; Закон и право, 2012. – 154 с.

6. Погорецький М. А. Негласні слідчі (розшукові) дії та оперативно-розшукові заходи: поняття, сутність і співвідношення / М. А. Погорецький, Д. Б. Сергєєва // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2014. – № 2 (33). – С. 137–141.

Стаття надійшла до редколегії 09.11.2016

УДК 343.341

Вознюк А. А. – кандидат юридичних наук, доцент, завідувач наукової лабораторії з проблем досудового розслідування Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ СЛУЖБОВИХ ОСІБ ЗА СТВОРЕННЯ ЗЛОЧИННИХ ОБ'ЄДНАНЬ ТА УЧАСТЬ У НИХ

Розглянуто актуальні проблеми кваліфікації дій службових осіб, які, використовуючи владу або службове становище, беруть участь у створенні та діяльності злочинних об'єднань.

Ключові слова: злочинне об'єднання, службова особа, кваліфікація злочинів, зловживання владою або службовим становищем, сукупність злочинів.

Судова практика засвідчує, що нерідко членами організованих злочинних об'єднань є службові особи, які вчиняють протиправні діяння, використовуючи владу або службове становище. Вони сприяють злочинній діяльності шляхом надання необхідної інформації, забезпечення знаряддями й засобами вчинення злочину, гарантування співучасникам конспірації та безпеки, уникнення кримінальної відповідальності. Без службових осіб окремі злочини вчинити вкрай складно або майже неможливо.

Науковці вважають, що залучення спеціального суб'єкта в цьому разі значно підвищує ступінь суспільної небезпеки вчиненого [1, с. 85; 2, с. 78; 3, с. 138]. Водночас невирішення питання щодо врахування підвищеної суспільної небезпечності участі службових осіб у створенні злочинної організації або участі в її діяльності, на думку Л. М. Демидової, суперечить принципу індивідуалізації відповідальності й покарання [4, с. 131–132].

Вагомим внеском у розроблення проблематики кримінальної відповідальності за створення організованих злочинних об'єднань та участь у них є дослідження Ю. В. Абакумової, М. І. Бажанова, Н. О. Гуторової, Л. М. Демидової, С. О. Єфремова, Г. П. Жаровської, О. О. Кваші, М. Й. Коржанського, М. В. Корнієнка, П. С. Матишевського, М. І. Мельника, А. М. Мельникова, В. О. Навроцького, Г. В. Новицького, М. І. Панова, В. А. Робака,

З. А. Тростюк, В. І. Тютюгіна, В. В. Українця, Є. В. Фесенка, М. І. Хавронюка, Р. Л. Чорного, С. Д. Шапченка, Н. М. Ярмиш та ін. Попри наявність ґрунтовних напрацювань учених, чимало питань у цій сфері залишаються актуальними, зокрема ті, що стосуються кваліфікації участі службових осіб у діяльності злочинних об'єднань.

Метою статті є пошук найоптимальнішої концепції врахування участі службових осіб, які, використовуючи владу або службове становище, долучаються до створення та функціонування злочинних об'єднань, під час кваліфікації злочинів, диференціації кримінальної відповідальності й індивідуалізації покарання.

Передусім, слід визначити сутність поняття учинення злочинів, зафіксованих у ст. 255, 257, 258³, 260 Кримінального кодексу (КК) України, службовою особою з використанням влади або службового становища.

Так, незаконне використання службовою особою службових повноважень С. Г. Пильников тлумачить як протиправне використання свого статусу, авторитету займаної посади або владних повноважень, що зумовлені посадою, а також неправомірне використання службових зв'язків (компетенції) [5, с. 200].

Використання зазначеною особою влади чи службового становища, як слушно зазначає А. В. Савченко, передбачає реалізацію всупереч інтересам служби повноважень і можливостей, якими людина наділена у зв'язку з наданою їй владою, обійманням певної посади чи здійсненням відповідної діяльності. Ідеться про задіяння владної компетенції службової особи, її авторитету, експлуатування престижу державного органу, державного чи комунального підприємства, установи, організації, у яких ця особа провадить свою службову діяльність, налагоджує необхідні контакти, набуває можливості впливати на діяльність інших осіб тощо.

Учений цілком закономірно розмежовує два вияви цього злочину: зловживання владою, що завдало суттєвої шкоди; зловживання службовим становищем, яке заподіяло істотної шкоди.

Зловживання владою – це вчинене всупереч інтересам служби використання службовою особою, яка є представником законодавчої, виконавчої чи судової влади, пов'язаних із займаною

посадою повноважень і можливостей щодо пред'явлення вимог та прийняття рішень, обов'язкових для виконання іншими фізичними або юридичними особами [6, с. 845].

Натомість Н. В. Дейнега стверджує, що використання свого службового становища означає не лише виконання передбачених законом прав та обов'язків, а й використання можливостей, що випливають зі службового становища (зв'язки, авторитет, контактування з «потрібними» людьми тощо) [7, с. 80].

Використання свого службового становища в контексті ч. 3 ст. 209, ч. 3 ст. 210 КК Російської Федерації (РФ), згідно з переконаннями В. А. Конарева, означає, що державний службовець або інша особа, уповноважена на виконання функцій держави, учиняє певне діяння (або не здійснює обов'язкових для нього дій) у межах службових повноважень, а також використовуючи авторитет міністерства, відомства, установи чи іншого державного органу, у якому працює, або свої службові зв'язки задля створення озброєної групи (банди), участі в ній чи в учинюваних нею нападах (ст. 209 КК РФ); формування злочинної організації для здійснення тяжких або особливо тяжких злочинів, керівництва нею або її структурними елементами, а також створення об'єднання організаторів, керівників чи інших представників організованих груп із метою розроблення планів та умов учинення тяжких або особливо тяжких злочинів, участі в злочинній організації, об'єднанні організаторів, керівників чи інших представників цих угруповань (ст. 210 КК РФ) [8, с. 57–58].

У п. 23 Постанови Пленуму Верховного Суду РФ «Про судову практику розгляду кримінальних справ про організацію злочинного співтовариства (злочинної організації) або участі в ньому (ній)» від 10 червня 2010 року № 12 використання свого службового становища з метою вчинення діянь, зафіксованих у ч. 1 або ч. 2 ст. 210 КК РФ, визначено як умисне використання особою своїх службових повноважень, а також надання можливості впливу з огляду на значущість та авторитет її посади на інших осіб із метою вчинення ними певних дій, спрямованих на створення злочинного співтовариства (злочинної організації) і (або) участь у ньому (ній) [9].

Таким чином, *використання службовою особою влади або службового становища* – це застосування ними власного правового статусу (передусім прав та обов'язків); авторитету

займаної посади, відповідного підприємства, установи, організації, державного органу; владних чи службових зв'язків.

Використання службовою особою влади або службового становища слід вважати незаконним тоді, коли воно суперечить інтересам органів влади чи служби. Водночас якщо службова особа вчиняє злочин, передбачений ст. 255, 257, 258³, 260 КК України, таке використання відповідає інтересам злочинного об'єднання.

Учені переконують, що зазначене використання влади чи службового становища може бути реалізовано в межах наданих особі владних або службових повноважень. Так, Б. Ш. Сайдаміров стверджує, що окреслений феномен передбачає вчинення таких дій чи бездіяльності в інтересах угруповання, які належать до кола службових повноважень винного, перебувають у межах наданих йому прав і покладених на нього обов'язків [10, с. 145]. Використання свого службового становища в контексті ч. 3 ст. 209, ч. 3 ст. 210 КК РФ, на думку В. А. Конарева, означає, що державний службовець або інша особа, уповноважена виконувати функції держави, учиняє певне діяння (або ігнорує посадові обов'язки) у межах її службових повноважень [8, с. 57–58]. Однак ця позиція є сумнівною принаймні з огляду на зміст ст. 365 КК України, що встановлює кримінальну відповідальність за перевищення влади або службових повноважень працівником правоохоронного органу.

Відтак, незаконне використання службовою особою влади або службового становища відбувається як у межах наданих службових повноважень, так і поза ними.

З'ясуємо, у чому конкретно може виявлятися вказаний феномен під час створення злочинних об'єднань та участі в їх діяльності.

Згідно з п. 11 Постанови Пленуму Верховного Суду РФ «Про практику застосування судами законодавства про відповідальність за бандитизм» від 17 січня 1997 року № 1, учинення бандитизму шляхом використання особою службового становища (ч. 3 ст. 209 КК РФ) – це використання нею своїх владних або інших службових повноважень, форменого одягу й атрибутики, службових посвідчень чи зброї, а також відомостей, якими вона володіє у зв'язку зі своїм службовим становищем, під час підготовки або вчинення угрупованням нападу, фінансування

злочинної діяльності, озброєння, матеріального забезпечення, добору нових членів банди тощо [11].

Відповідно до позиції Н. В. Дейнеги, форми сприяння злочинному об'єднанню з боку службових осіб можуть бути різними: фінансування діяльності, надання інформації про об'єкти, осіб і заходи, що вживають правоохоронні органи для припинення злочинної діяльності банди, зокрема оперативної інформації, реалізація зв'язку між співучасниками, забезпечення зброєю, боєприпасами, транспортними й іншими засобами, учинення дій з прикриття як діяльності банди загалом, так і її членів під час учинення окремих злочинів [7, с. 80].

На думку О. О. Гришко, учиненням злочину з використанням власного службового становища (ч. 3 ст. 210 КК РФ) є застосування своїх владних повноважень або інших службових повноважень, форменого одягу та символіки, службових посвідчень або зброї, відомостей, якими особа володіє з огляду на своє службове становище, під час створення злочинної організації, керування нею або структурними підрозділами, створення об'єднання організаторів, керівників чи інших представників організованих груп, залучення до них нових учасників.

Використанням службового становища вважають застосування вищезазначених відомостей та інших можливостей, зумовлених службовим становищем особи, під час підготовки або вчинення злочинною організацією конкретних тяжких або особливо тяжких злочинів, фінансування її злочинної діяльності (планування та вчинення тяжких або особливо тяжких злочинів), озброєння, матеріального оснащення, добору нових учасників злочинного співтовариства (злочинної організації) [12, с. 98–99].

Отже, службова особа може брати участь у створенні злочинного об'єднання, керувати ним чи долучатися до його діяльності в будь-який спосіб. Вона спроможна використовувати владні або службові повноваження; формений одяг та символіку; службові або інші посвідчення; зброю, спецзасоби; відомості, якими особа володіє з огляду на займану посаду.

Важливо з'ясувати, як слід кваліфікувати дії службової особи щодо створення злочинної організації чи участі в її діяльності з використанням влади або свого службового становища.

Найраціональнішим у цій ситуації є правило кваліфікації цих злочинів за сукупністю: з одного боку, як створення злочинного об'єднання чи участь у ньому, а з іншого – як злочин у сфері

службової та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг. Цілком закономірно Р. Л. Чорний пропонує дії службової особи, яка з метою організації банди, участі в ній або вчинення зазначеним угрупованням нападів використала свою владу чи службове становище всупереч інтересам служби, кваліфікувати за сукупністю злочинів, передбачених ст. 364 і 257 КК України. У разі якщо особа не була членом банди і не брала участі в нападах на підприємства, установи, організації чи окремих громадян, а лише сприяла вчиненню злочинів, то вона має підлягати кримінальній відповідальності за ст. 364, ч. 5 ст. 27 і ст. 257 КК України [3, с. 136]. Водночас Л. М. Демидова стверджує, що в ст. 255 КК України не визначено спеціальний суб'єкт, тому кваліфікація створення злочинної організації посадовою особою не відрізняється від кваліфікації таких дій, учинених загальним суб'єктом – особою, яка не є посадовою. Отже, підвищену суспільну небезпечність створення злочинної організації з використанням особою своїх службових обов'язків у цьому разі не враховано. Тому постає проблема кваліфікації за сукупністю злочинів [4, с. 132].

Нині участь службової особи в діяльності злочинних об'єднань, передусім організованих, можна кваліфікувати за сукупністю злочинів, передбачених ст. 255, 257, 258³, 260 КК України, зі злочинами у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг. Наведена кваліфікація зумовлена тим, що в разі вчинення цих злочинів службовою особою з використанням влади або службового становища йдеться про ідеальну сукупність злочинів – одним діянням учиняють два і більше різних за характером і ступенем суспільної небезпеки злочинів.

За таких обставин найбільш повно й об'єктивно враховують ступінь і характер суспільної небезпеки участі службової особи з використанням влади або службового становища в злочинах, передбачених ст. 255, 257, 258³, 260 КК України. Однак недолік цього правила полягає в тому, що не всі форми використання службовою особою влади або службового становища у створенні злочинних об'єднань й участі в них нині можна кваліфікувати як злочин у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг. Наприклад, зловживання владою або службовим становищем задля

сприяння учасникам злочинного об'єднання, учинене не з метою одержання неправомірної вигоди, не можна кваліфікувати за сукупністю злочинів, визначених у ст. 255, 257, 258³, 260 КК України, з одного боку, і злочину, передбаченого ст. 364 КК України, – з іншого. З огляду на це, слушно навести таке судове рішення. ОСОБА_2, працюючи заступником начальника слідчого відділу одного з управлінь Служби безпеки України, сприяв діяльності терористичної організації шляхом збирання та передання її учасникам достовірної інформації щодо окремих напрямів службової діяльності цього управління (передав електронні файли протоколів допитів учасників терористичної організації, установчі дані учасників терористичної організації, щодо яких заплановано реалізацію оперативно-технічних пошукових заходів, зведено відомості про кримінальні провадження за фактами вчинення терористичних актів, листи зазначеного управління щодо окремих оперативно-розшукових заходів у відповідних кримінальних провадженнях; установчі дані працівників цього управління, схильних до вербування для участі в діяльності терористичної організації) з метою її використання під час здійснення терористичної діяльності. Злочин передбачав на меті заручитися підтримкою представників терористичної організації для подальшого переходу через лінію зіткнення на тимчасово окуповану територію м. Донецьк та вступу до складу цієї терористичної організації. До того ж, ОСОБА_2 вчинив дезертирство, унаслідок чого його було визнано винним лише в учиненні злочинів, передбачених ч. 1 ст. 258³, ч. 3 ст. 408 КК України [13]. Таким чином, у формулі кваліфікації не відображено участь ОСОБА_2 як службової особи в терористичній організації.

Розв'язання проблеми кваліфікації злочинів, учинених учасниками злочинних об'єднань, які є службовими особами та вчиняють злочин із використанням влади або службового становища, передбачає три способи.

1. Перший полягає у включенні до злочинів, передбачених ст. 255, 257, 258³, 260 КК України, кваліфікуючої ознаки – «учинення злочину з використанням службовою особою влади чи службового становища». Цю позицію відображено в

кримінальному законодавстві окремих зарубіжних країн*. Її прихильники [3, с. 139; 4, с. 131–132; 14, с. 201] пропонували за такий кваліфікований склад злочину встановити суворіше покарання. На думку Н. В. Дейнеги, головними чинниками введення цієї кваліфікуючої ознаки до складу бандитизму є прагнення законодавця за допомогою кримінального закону ліквідувати канали корупції серед працівників державного апарату, які прикривають функціонування банд, або запобігти розголошенню інформації з боку правоохоронних органів [7, с. 79–80].

За наявності в протиправних діяннях, передбачених ст. 255, 257, 258³ КК України, такої кваліфікуючої ознаки, як учинення злочину з використанням службовою особою влади чи службового становища, дії учасників злочинних об'єднань, які належать до службових осіб, можна було б кваліфікувати без сукупності зі статтями, що передбачають відповідальність за злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг. Окремі вчені підтримують це правило [8, с. 55–56; 15, с. 192–193]. Наприклад, у п. 23 Постанови Пленуму Верховного Суду РФ «Про судову практику розгляду кримінальних справ про організацію злочинного співтовариства (злочинної організації) або участі в ньому (ній)» від 10 червня 2010 року № 12 зазначено, що діяння осіб, передбачене ч. 1 або ч. 2 ст. 210 КК РФ, з використанням свого службового становища за наявності для того підстав може бути кваліфіковано за сукупністю злочинів, визначених ч. 3 ст. 210 КК РФ і відповідними статтями КК РФ за вчинені конкретні злочини [9].

Водночас окремі науковці не схвалюють введення кваліфікуючої ознаки «вчинення злочину з використанням службовою особою влади чи службового становища» до складів злочинів, що передбачають кримінальну відповідальність за

* У КК РФ, Білорусі, Вірменії, Киргизії, Таджикистану, Казахстану серед кваліфікуючих ознак організації злочинних об'єднань та участі в них зазначено вчинення цих злочинів особою з використанням свого службового становища. Причому якщо у КК РФ цю кваліфікуючу ознаку встановлено лише для бандитизму й організації злочинної організації або участі в її діяльності, то в КК Білорусі – лише за створення злочинної організації або участь у ній. З огляду на зазначене доходимо висновку, що ця кваліфікуюча ознака є малопоширеною у кримінальному законодавстві зарубіжних країн.

створення злочинних об'єднань та участь у них [15, с. 192–193; 16, с. 242; 17, с. 161]. Аргументи одного з них заслуговують на увагу. На думку А. М. Івахненко, ураховання цієї кваліфікуючої ознаки є необґрунтованим. По-перше, учинення бандитизму особами з використанням свого службового становища не є поширеним явищем, а по-друге, їх дії можна кваліфікувати за сукупністю ст. 209 і 285 КК РФ (оскільки це зазвичай посадові особи, наприклад працівники поліції) [16, с. 242].

Справді, у судовій практиці випадки вчинення злочинів, передбачених ст. 255, 257, 258³, 260 КК України, за участі службових осіб є поодинокими. Наприклад, за результатами вивчення 35 вироків, винесених судами України протягом 2007–2016 років у Волинській, Дніпропетровській, Донецькій, Закарпатській, Київській, Кіровоградській, Львівській, Одеській, Полтавській, Рівненській, Сумській, Тернопільській, Херсонській, Черкаській, Чернігівській областях, за якими засуджено 92 учасників 24 злочинних організацій, що діяли на території України з 1999 року до 2016 року, встановлено таке: вісім учасників злочинних організацій (8,7 %) були службовими особами, які вчинили злочин із використанням влади або службового становища. Водночас чотири їх члени (4,3 %) хоча й були службовими особами, однак учинили злочин без використання влади або службового становища.

Яскравим прикладом участі службової особи у створенні злочинної організації та участі в ній є такий випадок із судової практики. 2010 року на території м. Київ було створено злочинну організацію за участі правоохоронців. Угрупування мало на меті заволодіння чужим майном та одержання в будь-якому вигляді неправомірної вигоди за непритягнення до кримінальної відповідальності осіб, які здійснюють збут чи придбання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів.

Одного з учасників цієї злочинної організації – ОСОБА_1, який у період з лютого до вересня 2011 року брав участь у її діяльності, зокрема вчинених нею протиправних діяннях, визнано винним у вчиненні злочинів, передбачених: ч. 4 ст. 28, ч. 1 ст. 364 КК України (у редакції Закону від 21 грудня 2010 року); ч. 4 ст. 28, ч. 1 ст. 364 КК України (у редакції Закону від 7 квітня 2011 року); ч. 4 ст. 28, ч. 1 ст. 365 КК України; ч. 4 ст. 28, ч. 2 ст. 365 КК України (у редакції Закону від 21 грудня 2010 року); ч. 4 ст. 28, ч. 3 ст. 365 КК України (у редакції Закону

від 21 лютого 2014 року); ч. 4 ст. 28, ч. 1 ст. 366 КК України (у редакції Закону від 7 квітня 2011 року); ч. 4 ст. 28, ч. 2 ст. 162, ч. 4 ст. 28, ч. 4 ст. 189, ч. 4 ст. 28, ч. 3 ст. 307, ч. 1 ст. 255 КК України [18]. Отже, у цьому разі дії учасника злочинної організації кваліфіковано за сукупністю злочинів, у зв'язку з чим участь службової особи було належно відображено у формулі кваліфікації.

Судова практика засвідчує, що службовими особами, які беруть участь у діяльності злочинних об'єднань, можуть бути навіть народні депутати. Так, у вирокі Солом'янського районного суду м. Києва від 12 серпня 2016 року зазначено, що відповідно до обвинувального акта ОСОБА_1 – народний депутат України, обіймаючи посаду заступника голови Комітету Верховної Ради України з питань паливно-енергетичного комплексу, ядерної політики та ядерної безпеки, володіючи досвідом керівника у сфері управління спільною діяльністю та ведення балансу спільної діяльності, від імені учасників за договором про спільну діяльність, маючи змогу цілковито контролювати діяльність підприємств ТОВ «Надра Геоцентр», ТОВ Фірма «Хас» та ТОВ «Карпатнадраінвест», які є операторами за договорами про спільну діяльність з ПАТ «Укргазвидобування», вивчивши та проаналізувавши попит і ціни на ринку природного газу в Україні, у січні 2013 року за сприяння ОСОБА_2 та ОСОБА_3 створив злочинну організацію. Вона мала на меті незаконне заволодіння грошовими коштами, отриманими від реалізації природного газу, видобутого операторами спільної діяльності зазначених товариств за договорами про спільну діяльність із ПАТ «Укргазвидобування» [19].

Іноді до вчинення цих протиправних діянь вдаються колишні правоохоронці [20].

Найпоширенішими злочинами, що вчиняють судді та працівники правоохоронних органів, наприклад, на тимчасово окупованій території, які виявили бажання не виїжджати на неокуповану територію України, є сприяння створенню терористичної організації або участь у ній, а також створення не передбачених законами України воєнізованих формувань або участь у їхній діяльності, про що йдеться в ст. 258³ та 260 КК України [21].

2. Реалізація другого способу передбачає вдосконалення диспозицій статей, що встановлюють кримінальну відповідальність

за незаконне використання службовою особою влади чи службового становища (передусім ст. 364, 365 КК України).

Нині зловживання владою або службовим становищем можна констатувати лише за наявності трьох умов: 1) використання службовою особою влади чи службового становища всупереч інтересам служби; 2) учинення цього діяння з метою одержання будь-якої неправомірної вигоди для себе чи іншої фізичної або юридичної особи; 3) завдання істотної шкоди охоронюваним законом правам, свободам, інтересам окремих громадян, державним чи громадським інтересам або інтересам юридичних осіб. Причому мета одержання неправомірної вигоди значно обмежує це діяння. Відтак, учинення його без наміру одержати неправомірну вигоду, наприклад, задовольняючи інші особисті інтереси або інтереси третіх осіб (як це було в попередній редакції статті), не становить складу злочину, передбаченого ст. 364 КК України.

Так, у судовій практиці наявні випадки, коли участь службових осіб у злочинних об'єднаннях не враховують під час кваліфікації. Наприклад, ОСОБА_2 як службова особа, перебуваючи на посаді заступника начальника одного з відділів управління озброєння Збройних сил України за попередньою змовою з ОСОБА_9 активно сприяв терористичній організації шляхом підготовки та передання її представникам інформації про переміщення військової техніки, забезпечення складів із боєприпасами в зоні проведення антитерористичної операції, розташування складів, маршрути переміщення ешелонів із боєприпасами та військовою технікою, кількість військової техніки та боєприпасів, а також про стан проведення заходів першого етапу четвертої черги часткової мобілізації. Її дії було кваліфіковано за ч. 2 ст. 28, ч. 1 ст. 258³ КК України [22].

Певні недоліки має і ст. 365 КК України, оскільки її суб'єктом є не будь-яка службова особа, а лише працівник правоохоронного органу, що також значно обмежує можливість притягнення до відповідальності інших службових осіб юридичної особи публічного права.

Злочини, передбачені ст. 255, 257, 258³, 260 КК України, можна кваліфікувати за сукупністю також із іншими злочинами у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг (наприклад, ст. 366, 368 КК України). Однак диспозиції статей, що передбачають

кримінальну відповідальність за ці злочини, більшою мірою відповідають потребам теорії та практики протидії злочинності.

3. Третій варіант розв'язання проблеми передбачає доповнення ч. 1 ст. 67 КК України новою обставиною, яка обтяжує покарання – «учинення злочину з використанням службовою особою влади чи службового становища».

У цьому контексті С. Г. Пильников запропонував доповнити аналогічну норму КК РФ (ч. 1 ст. 63) обставиною, що обтяжує покарання, зокрема пунктом «о» – «учинення злочину з використанням свого службового становища». Водночас пункт «н» ч. 1 ст. 63 КК РФ «учинення злочину з використанням форменого одягу чи документів представника влади», на його думку, доцільно застосовувати лише щодо тих, хто не має статусу службової особи [5, с. 202].

Під час призначення покарання суд може врахувати обставину, передбачену ч. 1 ст. 67 КК України, у двох випадках: 1) за відсутності в ст. 255, 257, 258³, 260 КК України кваліфікуючої чи особливо кваліфікуючої ознаки – «учинення злочину з використанням службовою особою влади чи службового становища»; 2) у разі неможливості кваліфікувати злочини, передбачені ст. 255, 257, 258³, 260 КК України, учинені службовою особою з використанням її влади чи службового становища за сукупністю зі злочинами у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг.

Таким чином, доповнення ст. 255, 257, 258³, 260 КК України кваліфікуючою ознакою – «учинення злочину з використанням службовою особою влади чи службового становища», на нашу думку, є найменш раціональним варіантом розв'язання проблеми кваліфікації злочинів, учинених службовою особою. Водночас найдоцільнішим способом вирішення зазначеного питання є вдосконалення диспозицій ст. 364, 365 КК України, зокрема передбачення в них ширшого спектру випадків участі службових осіб у складі злочинних об'єднань з використанням влади або службового становища. Розроблення ж конкретних пропозицій із цієї проблематики сягає за межі статті, а отже, потребує додаткового дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Геворкян М. В. Уголовно-правовая характеристика бандитизма : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Геворкян Мартин Вараздатович. – СПб., 1997. – 143 с.
2. Каримбеков А. Ж. Уголовно-правовые и специально-профилактические меры борьбы с бандитизмом (по материалам Кыргызской Республики) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Каримбеков Алик Жолдошмаматович. – М., 1999. – 180 с.
3. Чорний Р. Л. Бандитизм за кримінальним правом України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Чорний Руслан Леонтьевич. – Київ, 2005. – 236 с.
4. Демидова Л. М. Кримінальна відповідальність за створення злочинної організації : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Демидова Людмила Миколаївна. – Харків, 2003. – 198 с.
5. Пильников С. Г. Должностное лицо как соучастник преступления, совершенного в сфере экономики : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Пильников Сергей Георгиевич. – Волгоград, 2004. – 236 с.
6. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / [Д. С. Азаров, В. К. Гришук, А. В. Савченко та ін.] ; за заг. ред. О. М. Джужі, А. В. Савченка, В. В. Чернея. – Київ : Юрінком Інтер, 2016. – 1064 с.
7. Дейнега Н. В. Уголовно-правовая характеристика бандитизма и отграничение его от смежных составов преступлений : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Дейнега Наталья Владимировна. – Пятигорск, 2007. – 212 с.
8. Конарев В. А. Организованные преступные формирования: вопросы квалификации : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Конарев Владимир Анатольевич. – М., 2002. – 204 с.
9. О судебной практике рассмотрения уголовных дел об организации преступного сообщества (преступной организации) или участия в нем (ней) [Электронный ресурс] : Постановление Пленума Верховного Суда Российской Федерации от 10 июня 2010 г. № 12. – Режим доступа: <http://www.vsrf.ru/Showpdf.php?Id=6476>. – Загл. с экрана.
10. Сайдамиров Б. Ш. Уголовно-правовые и криминологические проблемы борьбы с бандитизмом (по материалам Республики

Таджикистан) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Сайдамиров Баходур Шовалиевич. – СПб., 2002. – 165 с.

11. О практике применения судами законодательства об ответственности за бандитизм [Электронный ресурс] : Постановление Пленума Верховного Суда Российской Федерации от 17 янв. 1997 г. № 1. – Режим доступа: <http://www.supcourt.ru/search.php?searchf=%E1%E0%ED%E4%E8%F2%E8%E7%EC>. – Загл. с экрана.

12. Гришко Е. А. Организация преступного сообщества (преступной организации): уголовно-правовой и криминологический аспекты : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Гришко Елена Александровна. – М., 2000. – 160 с.

13. Вирок колегії суддів Красноармійського міськрайонного суду Донецької області від 31 трав. 2016 р. № 235/2418/16-к [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень : [сайт]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/58024105>. – Назва з екрана.

14. Зайнутдинова А. Р. Ответственность за организованные формы соучастия в преступлении по российскому уголовному праву : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Зайнутдинова Альфия Рафаэлевна. – Казань, 2001. – 217 с.

15. Агапов П. В. Уголовно-правовое, криминологическое и социально-политическое исследование бандитизма : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Агапов Павел Валерьевич. – Саратов, 2002. – 223 с.

16. Ивахненко А. М. Квалификация бандитизма, разбоя, вымогательства: проблемы соотношения составов : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Ивахненко Алла Михайловна. – М., 1996. – 272 с.

17. Попова О. А. Проблемы дифференциации ответственности за бандитизм (исторический и уголовно-правовой аспекты) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Попова Оксана Анатольевна. – Екатеринбург, 2001. – 184 с.

18. Вирок колегії Святошинського районного суду м. Києва від 2 листоп. 2015 р. № 759/9978/14-к [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень : [сайт]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/53079535>. – Назва з екрана.

19. Вирок Солом'янського районного суду м. Києва від 12 серп. 2016 р. Справа № 760/13369/16-к [Електронний ресурс] //

Єдиний державний реєстр судових рішень : [сайт]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/59659805>. – Назва з екрана.

20. Вирок Колегії суддів Слов'янського міськрайонного суду Донецької області від 8 квіт. 2016 р. Справа № 243/8931/15-к [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень : [сайт]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57052333>. – Назва з екрана.

21. Фесенко О. В. Особливості процесуального доказування у кримінальних провадженнях про злочини, вчинені на тимчасово окупованих територіях / О. В. Фесенко // Особливості процесуального доказування у кримінальних провадженнях про злочини, учинені на тимчасово окупованих територіях: матеріали круглого столу (Київ, 26 лип. 2016 р.). – Київ : Нац. акад. прокуратури України, 2016. – С. 122–125.

22. Вирок Шевченківського районного суду м. Києва від 18 груд. 2015 р. Справа № 761/21108/15-к [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень : [сайт]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/54561020>. – Назва з екрана.

Стаття надійшла до редколегії 12.09.2016

УДК 343.947+343.911(477)

Макаренко Н. К. – кандидат юридичних наук, доцент, здобувач кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

ОРГАНІЗОВАНА ТА ПРОФЕСІЙНА ЗЛОЧИННІСТЬ В УКРАЇНІ: ВЗАЄМОЗУМОВЛЕНІСТЬ І ВЗАЄМОВПЛИВ

Досліджено особливості професійної та організованої злочинності на території нашої держави. Розкрито взаємозумовленість та взаємовплив цих протиправних явищ.

Ключові слова: професійна злочинність, організована злочинність, кримінальний професіоналізм, корупція, кримінальний промисел.

Сучасний стан, структура та динаміка злочинності в Україні викликають занепокоєння учених-кримінологів і практиків. Економічна криза, нестабільна політична обстановка в країні, масове безробіття та зубожіння населення призводять до виникнення нових детермінант злочинності й активізації традиційних. Це досить часто спонукає до злочинних дій осіб, які донедавна навіть не планували вчинення злочинів.

У структурі злочинності найбільш небезпечною є професійна злочинність. Вона постає своєрідним ядром усієї злочинності, оскільки її суб'єкти належать до категорії осіб, які усвідомлено протиставляють себе усталеним моральним цінностям і правопорядку, завдаючи істотної шкоди суспільству [1, с. 76].

Проблеми професійної злочинності в різні часи вивчали такі зарубіжні та вітчизняні науковці, як М. М. Гернет, О. І. Гуров, О. І. Долгова, А. П. Закалюк, А. Ф. Зелінський, В. М. Кудрявцев, Г. Тард, Е. Феррі, Г. Ф. Хохряков, О. В. Шеслер, а також інші кримінологи, криміналісти, соціологи, психологи.

Сучасні вітчизняні кримінологи також приділяють увагу дослідженню професійної злочинності. Варто назвати наукові праці В. С. Батиргарєєвої, В. В. Голіни, І. М. Даньшина, Т. А. Денисової, О. М. Джужі, О. О. Кваші, О. Г. Колба, О. М. Костенка та ін.

Однак у наукових доробках сучасників недостатньо уваги приділено особливостям професійної злочинності, зокрема її тісному зв'язку з організованою злочинністю. Інакше кажучи, відповідну проблему комплексно не вивчали.

Метою пропонованої увазі статті є дослідження проблем взаємообумовленості та взаємовпливу професійної й організованої злочинності.

Професійна злочинність – це складне антисоціальна явище, що не залежить від державних кордонів і впродовж століть супроводжує соціальний і культурний розвиток більшості країн світу. Кримінально-правове значення професійної злочинності було виокремлено ще в епоху Середньовіччя. Так, згідно зі ст. 161 німецького Кодексу «Кароліна» Карла V (1532), суддя міг посилити покарання, якщо винного раніше вже засуджували за аналогічний злочин [2, с. 365].

Злочинність як невід'ємна частина соціального розвитку протягом історії людства розвивалась паралельно з економічним і науково-технічним прогресом. У результаті консолідація злочинних елементів, яка розпочалася з найпростіших і замкнених професійних злочинних груп і пройшла тривалий еволюційний шлях, призвела до виникнення професійних організованих злочинних співтовариств.

Науковці розглядають проблему професійної злочинності, її природи, змістової сутності в різних аспектах. Так, одні автори визначають її як окремий вид злочинів, інші вважають складовою рецидивної чи організованої злочинності або різновидом злочинності політичних еліт.

У дослідженнях, присвячених проблемам професійної злочинності, визначальною є думка про взаємопроникнення та взаємодетермінацію професійної та інших видів злочинності (організованої, рецидивної). З огляду на це, зміна суспільно-економічних умов призводить до того, що професійні злочинці дедалі частіше вдаються не до одноосібного вчинення злочинів, а до кримінального бізнесу.

Професійну злочинність у теоретичному аспекті виокремлюють як вид злочинності, оскільки вона має визначальні ознаки та органічно пов'язана з цим соціальним явищем. Якщо діалектично розглядати комплекс злочинів, учинених професійними злочинцями, то він постає як особливий стосовно загального

поняття злочинності. Водночас професійна злочинність може бути загальною щодо видів злочинів.

Професійна злочинність є відносно самостійним видом злочинності, що охоплює комплекс злочинів, учинених злочинцями-професіоналами задля отримання основного чи додаткового джерела доходів. Досягнення злочинних цілей вимагає відповідних знань і навичок, кримінальної майстерності.

До ознак сучасного злочинного професіоналізму належать: 1) спеціалізація – стійкий вид злочинної діяльності; 2) кваліфікація – певні знання і навички, якими володіють професійні злочинці; 3) усвідомлення учинення таких злочинів як основного джерела заробітку засобів існування; 4) інкорпорація та кооперація; 5) обізнаність щодо звичаїв і традицій злочинного світу й дотримання їх.

Відмінності між професійною та організованою злочинністю вивчало чимало науковців. Вирішальним критерієм їх розмежування є наявність або відсутність корупційних зв'язків, виникнення яких у професійній злочинності ознаменуює процес перетворення її на злочинність організовану.

Головними напрямками трансформації професійної злочинності в організовану є:

1) надмірне розростання та розподіл організації професійних злочинців, утворення філій і дочірніх структур (найбільш яскравим прикладом є так звані злочинні в закони);

2) взаємодія між різними професійними злочинними угрупованнями, утворення центрів координації та планування, спільних фінансових органів, розподіл сфер впливу.

Таким чином, особи з персонально-професійними протиправними навичками є затребуваними у сфері організованої злочинності. Вони досить часто є членами організованих злочинних структур, нерідко самі стають їх організаторами та керівниками, що можна пояснити багатьма причинами. Так, досягнення максимальної вигоди від протиправної діяльності професійних злочинців неминуче призводить до посилення її організаційних засад, диференціації функцій, виділення найбільш підготовлених лідерів, посилення їхнього статусу тощо.

У міжнародних документах організовану злочинність визначено як сукупність стійких і керованих груп злочинців, які вчиняють злочини у вигляді промислу. Задля уникнення соціального контролю вони вдаються до використання таких

протизаконних засобів, як насильство, залякування, корупція та масштабні розкрадання.

На національному рівні поняття організованої злочинності законодавчо не закріплено, а тому різні науковці тлумачать його на власний розсуд. На нашу думку, вдале визначення цього поняття сформулював А. П. Закалюк. Організована злочинність – це багатозначний різнорівневий та складноструктурований феномен суспільного життя, який виник і розвивається в результаті прагнення частини членів суспільства змінити кримінальним чином його цивілізовану, передусім правову впорядкованість в інтересах збагачення й отримання завдяки цьому фактичної влади [3].

Так, О. М. Джужа визначає організовану злочинність як системно пов'язаний комплекс злочинів, учинених учасниками стійких, ієрархізованих, злочинних структур (груп, співтовариств, асоціацій), які підтримують та узгоджують діяльність один одного. Метою цих угруповань є отримання максимального прибутку від зі злочинного бізнесу на певній території або у певній сфері, що перебуває під їх контролем [4].

На думку Н. Ф. Кузнєцова та Г. М. Мінковського, організована злочинність – це вид злочинності, комплекс злочинів, учинених учасниками стійких, ієрархічних, планово діючих злочинних об'єднань. Водночас їх діяльність має бізнесовий характер і спрямована на отримання максимального прибутку [5]. До того ж, це поняття визначають як функціонування стійких керованих об'єднань злочинців, які займаються вчиненням злочинів як своєрідним бізнесом та забезпечують за допомогою корупції захист власної протиправної діяльності від соціального контролю [6].

За висновком А. І. Долгової, організована злочинність – це не просто сукупність організованих формувань, а й їх органічна цілісність з наявністю різноманітних стійких взаємозв'язків на основі забезпечення злочинної діяльності та створення необхідних умов для подальшого розвитку [7].

Згідно з оцінками експертів, в Україні нагальною проблемою є високий рівень злочинності. Це явище досить стрімко розвивається з огляду на сучасні умови. Соціально-економічні перетворення викликали не лише її різке зростання, а й набуття більш організованого і професійного характеру.

Для сучасної України характерним є проникнення організованої злочинності практично в усі державні структури. Організована

злочинність прагне охопити політичну верхівку, що забезпечить її лідерам захист від кримінального переслідування. Професійні злочинці впливають на процеси консолідації кримінального середовища, означеного взаємопроникненням професійної та організованої злочинності, їхньою взаємною детермінацією.

Організована професійна злочинна діяльність – це вищий тип сучасної злочинної діяльності, реалізований через злочини, які вчиняють стійкі групи, сформовані за попередньою змовою.

Організована злочинність як самостійний кримінологічний феномен зумовлена регульованою ринковою економікою. Виникнення професійної злочинності пов'язано з інститутом державності. Саме професійна злочинність наділена потенціалом, що надає їй можливість протистояти державі, з якою вона перебуває в неминучому антагонізмі.

Варто зауважити, що організований злочинець – це фахівець, тобто особа, яка отримує кошти для існування за вчинення протиправної діяльності впродовж тривалого часу. Вони досконально засвоїли техніку вчинення правопорушень із застосуванням складних соціальних прийомів і мають високий рейтинг у злочинному світі. Вони формують кримінальну систему цінностей, прагнуть максимально ускладнити розкриття вчинених ними злочинів і не допускають втручання у власну діяльність правоохоронних органів.

Організована злочинність – це зазвичай професійна злочинність. Остання ж не завжди постає проявом першої, оскільки охоплює як злочини, які вчиняють одинаки-професіонали, так і злочини, учинені групами професіоналів.

Професійні злочинці утворюють своєрідні співтовариства, об'єднання, що засновані на неписаних правилах поведінки, корпоративній моралі злочинного світу. Вони передбачають наявність спільних грошових коштів, які можуть бути використані для підкупу посадових осіб.

Організовану злочинність можна вважати професійною діяльністю злочинців, оскільки зазначені спільноти утворюють для вчинення протиправної діяльності на тривалий період часу. Лідери злочинних угруповань постійно вдосконалюють свою майстерність, здобувають кримінальні знання і навички, а також здійснюють кримінальну підготовку новачків.

Колективний кримінальний професіоналізм підвищують завдяки залученню до злочинних співтовариств професіоналів

із кримінальним досвідом. Злочинці-професіонали, входячи в кримінальні формування, навчають злочинців-новачків незаконному ремеслу, що забезпечує стабільний матеріальний дохід для ватажків та злочинних структур загалом.

Злочинець, залучений до організованої злочинної структури, має риси і властивості професійного злочинця, тобто відповідні навички, вміння, необхідні для систематичного вчинення тих чи інших злочинів, своєрідну технологію злочинної діяльності. Його поведінку визначають особливі нормативи та елементи злочинної субкультури.

Професіоналізм і організованість є взаємопов'язаними явищами. Чим вищий показник кримінального професіоналізму, тим більш яскраво виражено його організовані форми. За відповідних соціальних умов професійна злочинність переростає в організовану злочинність, стає якісно новим явищем.

Взаємопроникнення професійної та організованої злочинності – це очевидний процес. У сучасних умовах в Україні розширюється спектр цих небезпечних форм злочинності, що стимулюють одна одну.

Запобігання організованій та професійній злочинності має здійснюватися комплексно. Необхідно своєчасно виявляти та притягувати до відповідальності корумпованих осіб, які використовують службове становище в інтересах злочинних формувань, удосконалювати систему боротьби з організованою злочинністю та розвивати її задля своєчасного адекватного і цілеспрямованого реагування на зміну характеру злочинності.

Таким чином, особливої значущості в нейтралізації організованої та професійної злочинності набуває збалансованість правоохоронної і судової систем. Боротьба зі злочинністю повинна бути предметом уваги всього суспільства. Лише за такого ставлення до наявної проблеми можна сподіватися на успіх. Необхідною є реалізація в національному масштабі комплексної програми заходів, які передбачають, з одного боку, створення чіткої нормативної бази, а з іншого – організаційне забезпечення вирішення проблем, пов'язаних із попередженням злочинності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Даньшин І. М. Усталені форми злочинності: кримінологічний нарис / І. М. Даньшин. – Харків : Акта, 2002. – 109 с.
2. Додонов В. Н. Сравнительное уголовное право. Общая часть : монография / В. Н. Додонов ; под общ. и науч. ред. С. П. Щербы. – М. : Юрлитинформ, 2009. – 446 с.
3. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. / А. П. Закарлюк. – Київ : Ін Юре, 2007. – Кн. 2 : Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. – 712 с.
4. Кримінологія : навч. посіб. / [О. М. Джужа, В. В. Василевич, Ю. Ф. Іванов та ін.] ; за заг. ред. О. М. Джужі. – Київ : Прецедент, 2006. – 208 с.
5. Криминология / под ред. Н. Ф. Кузнецовой, Г. М. Миньковского. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – 415 с.
6. Шнайдер Г. Й. Криминология : пер. с нем. / под. общ. ред. Л. О. Иванова. – М. : Прогресс-Универс, 1994. – 502 с.
7. Организованная преступность. Круглый стол / под ред. А. И. Долговой, С. В. Дьякова. – М. : Юрид. лит., 1989. – 326 с.

Стаття надійшла до редколегії 01.11.2016

UDC 342.9:346.9

Haievskiy I. – Ph.D in Law, Associate Professor,
Doctoral Student of the National Academy of
Internal Affairs, Kiev, Ukraine

RISK ASSESSMENT IN THE FIELD OF COMBATING MONEY LAUNDERING AND TERRORISM FINANCING IN UKRAINE: PROCEDURE AND OUTCOMES

The procedure of the National Risk Assessment in the field of combating money laundering and terrorism financing has studied. The results of the national risk assessment in the context of identification threats and risks have compiled.

Keywords: national risk assessment, threat, risk, money laundering, terrorism financing.

The first in the history of Ukraine National Risk Assessment on preventing and countering legalization (laundering) of the proceeds of crime and financing of terrorism (NRA) was conducted recently.

NRA was conducted pursuant to the Law of Ukraine «On Preventing and Counteraction to Legalization (Laundering) of the Proceeds from Crime, Financing of Terrorism, and the Financing of Proliferation of Weapons of Mass Destruction» [1] and joint Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine and the National Bank of Ukraine «On Approving the Procedure for National Risk Assessment on Preventing and Counteraction to Legalization (Laundering) of the Proceeds of Crime, Financing of Terrorism, and the Financing of Proliferation of Weapons of Mass Destruction» [2].

Moreover, NRA conduction is stipulated in Action Plan for 2016 on preventing and counteraction to legalization (laundering) of the proceeds from crime, financing of terrorism, and the financing of proliferation of weapons of mass destruction [3].

A national risk assessment at the national level is the system of measures undertaken to detect (identify) risks (threats) of legalization (laundering) of the proceeds from crime and terrorist financing, analyze, assess and develop measures to prevent and/or mitigate negative consequences.

NRA outcomes – is the result of joint work of all participants of the national financial monitoring system. In particular, NRA is based on the official information received from state authorities (financial

and non-financial market regulators, law enforcement and intelligence authorities, judicial authorities, and other government agencies); private sector (reporting entities, branch associations and self-regulated organizations, experts, researchers, scientists, etc.).

Study and analysis of such phenomenon as NRA was carried out by numerous scholars and practitioners, among the most famous of whom are O. O. Glushchenko, S. O. Dmitrov, A. T. Kovalchuk, Y. V. Kotlyarevskiy, M. V. Loshytskyi, A. G. Chubenko, etc. However, given the fact that NRA conduction is a new event for Ukraine, its outcomes are subject to consolidation and systematization.

An aim of this article is to examine the procedure of NRA conduction in the fight against money laundering and financing of terrorism, consolidate its outcomes in the context of identified threats and risks.

Consequently, the organizer and coordinator of NRA conduction was the State Financial Monitoring Service of Ukraine (the SFMS) that is pursuant to the provisions of Articles 18 and 21 of the Law.

In order to prepare for NRA conduction, the SFMS organized and took part in several international workshops, conferences, meetings. This work was supported by Project Coordinator of OSCE (Organization for Security and Cooperation in Europe) in Ukraine.

At the same time, the SFMS established a Working Group of NRA conduction.

During 2015–2016 6 meetings of Working Group were held, where a number of issues, required for NRA conduction in Ukraine were solved, including:

- draft Regulation of Working Group was approved;
- timeframe for each NRA stage was defined and worked out;
- sectoral questionnaires for NRA participants were developed;
- time period for statistical data collecting was set (2013–2015);
- process of consolidation and analysis of questionnaires was provided;
- draft NRA report was approved;
- it was taken a decision on holding a seminar for participants of financial monitoring based on the results of NRA conduction.

One of the key stages of NRA conduction was the development of sectoral questionnaires, which structurally consist of diverse components that cover the study of necessary issues in the fight against money laundering and financing of terrorism.

Questionnaires were divided into components which by the completeness correspond to the content of NRA Report:

I. General component (political and institutional component, social and psychological component, economic component, legal component, criminological component).

II. FIU.

III. State and regulatory component (banking and supervisory component, component of non-bank financial institutions regulation, component of the professional stock market regulation; component of representatives of non-financial professionals regulation).

IV. Private component (banking sector, non-banking financial sector, sector of professional participants of stock market sector; sector of non-financial professions representatives).

V. Law enforcement and judicial component (law enforcement component, intelligence component, judicial component, customs component).

In November, 2015 the SFMS sent mentioned questionnaires to NRA participants, including: state financial monitoring entities (Ministry of Finance of Ukraine, National Bank of Ukraine, National Commission for State Regulation of Financial Services Markets, Securities and Stock Market National Commission, Ministry of Infrastructure of Ukraine, Ministry of Justice of Ukraine, Ministry of Economic Development and Trade of Ukraine), law enforcement agencies (Security Service of Ukraine, Prosecutor General's Office of Ukraine, Ministry of Internal Affairs of Ukraine, National Anti-Corruption Bureau of Ukraine, State Fiscal Service of Ukraine), intelligence agencies (Main Department of Intelligence of Ministry of Defence of Ukraine, Foreign Intelligence Service of Ukraine, Administration of State Border Service of Ukraine), other state authorities (State Statistics Service of Ukraine, Ministry of Foreign Affairs of Ukraine, State Regulatory Service of Ukraine, Ministry of Social Policy of Ukraine, State Judicial Administration of Ukraine, Supreme Court Ukraine) and NGOs (Federation of Trade Unions of Ukraine, Ukrainian public organization «Sociological Association of Ukraine»).

In addition, questionnaires were sent to reporting entities for providing information within their competence.

After receiving information from respondents, the SFMS ensured its consolidation and systematization. Its result was NRA Report, which was originally approved by the Council on the prevention and counteraction to legalization (laundering) of the proceeds from crime,

financing of terrorism and the financing of proliferation of weapons of mass destruction [4] and then approved and promulgated on the SFMS official website [5].

NRA Report can be found on the SFMS official website [6].

Following processing of information, provided by participants of AML/CFT system, it can be stressed internal and external threats in AML/CFT area.

External threats – threats, which can cover any events on financial markets or in the economy. External threats emerge outside of the system and confronting these threats is not possible only through the efforts of participants of the national system of financial monitoring. These include:

- political instability;
- high corruption level;
- high level of the shadow financial system;
- unstable security situation in the country;

Internal threats – threats that can cover events related to the functioning of the system of financial monitoring.

Internal threats emerge with in the anti-money laundering/financing of terrorism system and confronting these threats is possible through own efforts of participants of the national system of financial monitoring. These threats include:

- insufficient level of training of the AML/CFT system participants;
- insufficient regulatory and legal support of the financial monitoring system;
- insufficient efficiency of the FIU activities;
- low efficiency of the anti-legalization process;
- insufficient regulation and supervision of the primary financial monitoring subjects' activities in the AML/CFT area;
- inefficient investigation of ML and predicate crimes;
- inefficient court review of the ML/FT cases;
- use of innovative technologies for ML/FT;
- non-detection of suspicious financial transactions;
- use of DNFBP for ML/FT;
- ML/FT through non-profit organizations.

The analysis is a key step in NRA process. This includes determining the nature, sources, probability and consequences of defined threats and vulnerabilities.

The purpose of this step is to achieve a holistic understanding of each risk, which consists of a combination of threats, vulnerabilities and

consequences, so that in the future they can be given them some relative value.

During risk analysis it shall be taken into account relevant nature and sources of risks relating to the general situation and conditions of the country, in the broadest sense, which influence on the development of risks. Such factors include various aspects and features, as well as other factors that shape the structure and the specific circumstances of existence of risks.

Analysis of the probability is in determining the likelihood of implementation of possible risk, excluding the existing measures taken at the moment to prevent or mitigate such risk.

The probability should be defined and assigned to one of the following categories:

unlikely (chances to implement risk are not actually present, but it can not be claimed that they do not exist);

possible (there are chances to implement risk, but there is no probability to implement risk in certain circumstances);

likely (there is the probability to implement risk in certain circumstances, but the frequency of its implementation is low);

very likely (probability to implement risk in certain circumstances and frequency of its implementation are high).

Therefore, NRA determined fifteen threats to the national system of financial monitoring (by components):

1. General component
 - 1.1. Political instability
 - 1.2. High corruption level
 - 1.3. High level of the shadow financial system
 - 1.4. Insufficient regulatory and legal support of the financial monitoring system
 - 1.5. Unstable security situation in the country
 - 1.6. Insufficient level of training of the AML/CFT system participants
2. Government Component
 - 2.1. Insufficient efficiency of the FIU activities
 - 2.2. Low efficiency of the anti-legalization process
 - 2.3. Insufficient regulation and supervision of the primary financial monitoring subjects' activities in the AML/CFT area
 - 2.4. Inefficient investigation of ML and predicate crimes
 - 2.5. Inefficient court review of the ML/FT cases
3. Private Component

- 3.1. Use of innovative technologies for ML/FT
- 3.2. Non-detection of suspicious financial transactions
- 3.3. Use of DNFBP for ML/FT
- 3.4. ML/FT through non-profit organizations

In accordance with the identified AML/CFT system threats, 36 risks were determined (table). Identified risks are ranged by the values «high», «substantial», «moderate», «low».

Table

Risks to AML/CFT system in Ukraine

№	Risk	Risk level reduction
1.	Low level of population income	High
2.	Insufficient material and technical support of the FIU	High
3.	Low salary of the FIU staff	High
4.	Low level of confidence in the financial system	High
5.	Outdated (inefficient) suspicious financial transaction information analysis system	High
6.	Inefficient system of investigation of materials by the FIU	High
7.	Inconsistency of the punishment and the severity of the ML/FT crimes	High
8.	Absence of legal regulation of the activities of some NFBP representatives	High
9.	Acts of terrorism and separatism	High
10.	Progressing of the political risk and political instability	Substantial
11.	Inadequate identification and sanctioning of suspicious financial transactions of the national publicly exposed persons	Substantial
12.	Inefficient measures to identify end beneficiary owners (controllers) and establish control over them	Substantial
13.	Inappropriate identification and inappropriate elimination of the factors which contribute to the growing size of the shadow and off-shore financial system	Substantial
14.	High level of cash circulation	Substantial
15.	Outflow of the financial capital from the country	Substantial
16.	Inefficiently efficient actions by competent authorities to counter financing of terrorism and separatism	Substantial
17.	Non-compliance of the SFMSU Training and Methodical Center organizational and legal form with the requirements of the Law	Substantial
18.	Insufficient interaction between the law enforcement authorities and the FIU	Substantial

Completion of table

19.	Inefficient sanctions for violation of the AML/CFT-related legislation	Substantial
20.	Inefficient investigation of ML crimes	Substantial
21.	Inefficient investigation of organized crime	Substantial
22.	Inefficient investigation of tax crimes	Substantial
23.	Inefficient investigation of ML predicate crimes	Substantial
24.	NFBP failure to provide information on suspicious financial transactions	Substantial
25.	Use of non-profit organizations for ML/FT	Substantial
26.	Growing organized crime	Substantial
27.	Insufficient staff and resources for efficient supervision	Substantial
28.	Inefficient investigation of terrorist crimes	Substantial
29.	ML/FT through remote services	Substantial
30.	Insufficient level of understanding of the ML/FT risks	Substantial
31.	Impossibility to check the client-provided information by the NFBP representatives	Substantial
32.	Inefficient system of initial detection of suspicious financial transactions	Moderate
33.	Non-transparent funding of political parties	Moderate
34.	Insufficient level of training of the AML/CFT system participants	Moderate
35.	Lack of the PFMS sectoral risk assessment in the AML/CFT sphere	Moderate
36.	ML/FT through gambling business	Moderate
37.	Incomplete implementation in the national legislation of the provisions of Directive EU 2015/849 of the European Parliament and of the Council on the prevention of the use of the financial system for the purposes of money laundering or terrorist financing	Low

NRA outcomes show that state authorities are properly aware of risks, developed action plan on risks management and are taking measures for their mitigation. This is an extremely important element of the objective instead of subjective assessment.

Now, all the efforts of financial monitoring participants should focus on the implementation of Action plan to mitigate identified risks and to establish an effective system of preventing and combating money laundering and financing of terrorism.

REFERENCES

1. Zakon Ukrainy Pro zapobihannia ta protydiu lehalizatsii (vidmyvahhii) dokhodiv, oderzhanykh zlochynnym shliakhom, finansuvanniu teroryzmu ta finansuvanniu rozpovsiudzhennia zbroi masovoho znyshchennia (vid 14 zhovtnia 2014 r. № 1702-VII) [On Preventing and Counteraction to Legalization (Laundering) of the Proceeds from Crime, Financing of Terrorism, and the Financing of Proliferation of Weapons of Mass Destruction (October 14, 2014 No. 1702-VII)]. *Holos Ukrainy – Voice of Ukraine*, 216 [in Ukrainian].

2. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy ta Natsionalnoho banku Ukrainy Pro zatverdzhennia Poriadku provedennia natsionalnoi otsinky ryzykiv u sferi zapobihannia ta protydii lehalizatsii (vidmyvammiu) dokhodiv, oderzhanykh zlochynnym shliakhom, ta finansuvanniu teroryzmu i opryliudnennia ii rezultativ (vid 16 veprcsnia 2015 r. № 717) [Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine and National Bank of Ukraine On Approving the Procedure for National Risk Assessment on Preventing and Counteraction to Legalization (Laundering) of the Proceeds of Crime, Financing of Terrorism, and the Financing of Proliferation of Weapons of Mass Destruction (September 16, 2015 No. 717)]. *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy – Official Bulletin of Ukraine*, 76, p. 319 [in Ukrainian].

3. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy ta Natsionalnoho banku Ukrainy Pro zatverdzhennia planu zakhodiv na 2016 rik iz zapobihannia ta protydii lehalizatsii (vidmyvanniu) dokhodiv, oderzhanykh zlochynnym shliakhom, finansuvanniu teroryzmu ta finansuvanniu rozpovsiudzhennia zbroi masovoho znyshchennia (vid 11 liutoho 2016 r. № 103) [Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine and National Bank of Ukraine On approving an Action Plan for 2016 on preventing and countering legalization (laundering) of the proceeds from crime, financing of terrorism, and the financing of proliferation of weapons of mass destruction (February 11, 2016 No. 103)]. *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy – Official Bulletin of Ukraine*, 17, p. 20 [in Ukrainian].

4. Vidbulos pershe zasidannia Rady z pytan zapobihannia ta protydii lehalizatsii (vidmyvanniu) dokhodiv, oderzhanykh zlochynnym shliakhom, finansyvanniu teroryzmy ta finansuvanniu rozpovsiudzhennia zbroi masovoho znyshchennia [The first meeting of the Council on Prevention and Counteraction to Legalization (Laundering) of the Proceeds from Crime, Financing of Terrorism,

and the Financing of Proliferation of Weapons of Mass Destruction]. (n.d.). *sdfm.gov.ua*. Retrieved from http://www.sdfm.gov.ua/news.php?news_id=3097&lang=uk [in Ukrainian].

5. DSFM Ukrainy opublikovala zvit natsionalnoi otsinky ryzykiv [SFMS published the National Risk Assessment Report]. (n.d.). *sdfm.gov.ua*. Retrieved from http://www.sdfm.gov.ua/news.php?news_id=3099&lang=uk [in Ukrainian].

6. Zvit pro provedennia natsionalnoi otsinky ryzykiv u sferi zapobihannia ta protydii lehalizatsii (vidmyvanniu) dokhodiv, oderzhanykh zlochynnym shliakhom, ta finansuvanniu teroryzmu [National Risk Assessment on Preventing and Counteraction to Legalization (Laundering) of the Proceeds of Crime, Financing of Terrorism, and the Financing of Proliferation of Weapons of Mass Destruction Report]. (n.d.). *sdfm.gov.ua*. Retrieved from http://www.sdfm.gov.ua/content/file/Site_docs/2016/20161013/zvit.pdf [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 19.09.2016

УДК 343.988:343.77(477)

Джу́жа А. О. – кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінології та кримінально-
виконавчого права Національної академії
внутрішніх справ, м. Київ

ВІКТИМОЛОГІЧНЕ ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИНАМ ПРОТИ НАВКОЛИШНЬОГО ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА В УКРАЇНІ

Проаналізовано сутність віктимологічного запобігання злочинам проти навколишнього природного середовища в Україні. Визначено специфічні ознаки та запропоновано заходи віктимологічного запобігання на загальносоціальному, спеціально-кримінологічному й індивідуальному рівнях. Залежно від характеру та спрямованості віктимологічних заходів виокремлено головні блоки запобіжної діяльності. Розглянуто можливість створення спеціального державного органу із запобігання злочинам у сфері навколишнього природного середовища.

Ключові слова: жертва, злочин, віктимологічне запобігання, навколишнє природне середовище, екологія.

Відповідно до вимог ст. 5 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 року № 1264-XII навколишнє природне середовище – це комплекс природних і природно-соціальних умов та процесів, природні ресурси, як залучені в господарський обіг, так і не використовувані в економіці в конкретний період (земля, надра, вода, атмосферне повітря, ліс, інша рослинність, тваринний світ), ландшафти та інші природні комплекси [1].

Охорона навколишнього природного середовища, зокрема засоби віктимологічного запобігання злочинам, передбачає здійснення державою політики, спрямованої на збереження безпечного для існування живої та неживої природи навколишнього середовища, захисту життя і здоров'я населення від негативного впливу, спричиненого забрудненням навколишнього природного середовища, досягнення гармонійної

взаємодії суспільства та природи, охорону, раціональне використання і відтворення природних ресурсів [2, с. 530].

Запобіжна діяльність у сфері навколишнього природного середовища, зокрема віктимологічне запобігання, є складовою екологічної політики України. Концепція національної екологічної політики України охоплює комплекс заходів, спрямованих на: стабілізацію та поліпшення стану навколишнього природного середовища до безпечного для життєдіяльності населення рівня; усунення безпосереднього зв'язку між економічним зростанням і станом навколишнього природного середовища; упровадження системи екологічно збалансованого використання природних ресурсів; створення розгалуженої екомережі та припинення втрати біорізноманіття; розроблення дієвої системи інформування населення щодо питань охорони і збереження навколишнього природного середовища, екологічної політики та сталого розвитку [3]. Водночас соціальне значення запобігання цьому виду злочинності, зокрема на віктимологічному рівні, полягає не лише в обмеженні сфери застосування кримінально-правових норм, а й у зменшенні її шкідливих наслідків [3, с. 496].

Окреслений підхід передбачає застосування заходів віктимологічного запобігання злочинам проти навколишнього природного середовища на всіх рівнях (загальносоціальному, спеціально-кримінологічному й індивідуальному) [4, с. 316–318].

Якщо узагальнити запропоновані в науці підходи до розв'язання означеної проблематики, то можна констатувати, що віктимологічному запобіганню злочинам проти навколишнього природного середовища притаманні специфічні ознаки.

1. Комплексність цієї діяльності передбачає наявність двох форм:

можливість функціонування в цій сфері суб'єктів запобігання злочинам, тобто природоохоронних, контролюючих, судових і правоохоронних органів, скоординована діяльність яких має забезпечувати охорону правопорядку в зазначеній сфері суспільних відносин;

різноманітність заходів, спрямованих на досягнення цілей запобіжної діяльності щодо охорони навколишнього природного середовища.

2. Тісний і безперервний взаємозв'язок загальнодержавної та регіональної (у межах областей, районів і населених пунктів)

діяльності щодо запобігання злочинам проти навколишнього середовища.

3. Значні і, водночас, пріоритетні можливості успішного застосування заходів загальносоціального запобігання цьому виду злочинів [5, с. 496].

Загальносоціальне віктимологічне запобігання злочинам проти навколишнього природного середовища передбачає:

удосконалення технологій промислового виробництва, насамперед металургійного, гірничовидобувного, хімічного, які шкідливо впливають на об'єкти віктимологічного захисту (життя і здоров'я людини, довкілля, атмосферне повітря тощо);

підвищення рівня культури землеробства (заборона безконтрольного та неліцензованого вирощення на полях рапсу, що виснажує ґрунт і може призвести до повного його знищення; дозоване й екологічно безпечне використання на полях агрохімікатів; своєчасне проведення культивуваційних і рекультиваційних робіт тощо);

модернізацію всіх видів транспортних засобів і систем викидів ними газів (застосування електротранспорту, транспортних засобів із потужними захисними фільтрами повітря тощо);

упровадження екологічно нешкідливих технологій (сонячних батарей, електромолнів тощо);

підвищення рівня загальної та, зокрема, екологічної й правової культури громадян (упровадження відповідно до міжнародних вимог навчальних програм для населення на всіх підприємствах, в організаціях й установах незалежно від форм власності, залучення до цієї діяльності усіх громадських формувань (від «зелених» партій до будинкових, вуличних або кооперативних об'єднань громадян);

науково обґрунтоване використання земельних і водних ресурсів, тваринного й рослинного світу (проведення громадських слухань і місцевих референдумів; призначення кримінальних експертиз проєктів нормативно-правових актів стосовно вказаних питань; погодження дій у цьому напрямі з відповідними міжнародними структурами; тощо) [4, с. 316–317]. Водночас загально соціальні віктимологічні заходи щодо запобігання злочинам проти навколишнього природного середовища хоча й не спрямовані на викорінення причин та умов цього виду протиправних дій, однак сприяють виконанню цього завдання шляхом утворення умов, які послаблюють або нейтралізують вплив

криміногенних факторів, що забезпечує формування можливості для реалізації спеціально-кримінологічних заходів, запобігання злочинам у зазначеній суспільній сфері, визначаючи його зміст і темпи зменшення кількості вчинених злочинів проти навколишнього природного середовища [5, с. 497].

Віктимологічне запобігання вказаним злочинам становить складну систему, сукупність різних елементів, що об'єднані в блоки, які характеризують відповідні напрями запобігання. Зокрема, залежно від характеру та спрямованості віктимологічних заходів науковці виокремлюють такі види запобіжної діяльності:

1) морально-виховні заходи, що спрямовані на підвищення рівня екологічної свідомості суспільства загалом та окремих громадян за допомогою екологічної освіти, еколого-правової пропаганди й виховання, підвищення морально-культурного рівня, оскільки ці фактори зумовлюють правомірну поведінку людей у різних сферах суспільства та природи;

2) інформаційні заходи, які сприяють формуванню уявлення населення про: характер, інтенсивність, поширеність і розвиток детермінант злочинів у сфері навколишнього природного середовища; динаміку й тенденції вчинення таких злочинів; поширеність їх у регіоні, на підприємствах, в організаціях і установах та засоби впливу на них; правозастосовну практику в зазначеній сфері життєдіяльності (чого не було здійснено під час і після аварії на Чорнобильській АЕС);

3) економічні заходи, що передбачають взаємозв'язок господарської діяльності з раціональним використанням природних ресурсів на підставі економічних важелів;

4) технічні заходи, які використовують з метою переходу на сучасніші технологічні процеси, що забезпечують зменшення об'єму відходів та їх максимальну утилізацію, створення й експлуатацію високоефективних очисних споруд;

5) соціальні заходи, що полягають у розробленні та реалізації регіональних соціальних програм, спрямованих на розв'язання найгостріших проблем депресивних територій, насамперед з питань забезпечення зайнятості населення, створення нових робочих місць, підвищення ефективності роботи служб зайнятості; організації належного контролю за виконанням таких програм;

6) правові заходи, які є регулятором екологічних відносин у суспільстві та забезпечують інтереси особистості й соціальної

справедливості у сфері навколишнього природного середовища. Розроблення нормативного акта, зокрема кримінально-правової норми, здатне регулювати поведінку людей, виконувати запобіжну й стримувальну від протиправних дій чи бездіяльності певних осіб або їх груп функцію [5, с. 497–502].

До заходів спеціального віктимологічного запобігання злочинам проти навколишнього природного середовища належать такі:

удосконалення контролю за поведінкою окремих громадян і посадових осіб у зазначеному напрямі запобіжної діяльності, зокрема щодо дотримання ними кримінально-правових норм; своєчасне інформування природоохоронних органів про виявлені факти таких правопорушень й обставин, що їм сприяють; устанавлення спеціальних режимів природокористування щодо об'єктів, які мають виняткову цінність (нафта, газ, цінні метали тощо) [4, с. 317].

Індивідуальний рівень віктимологічного запобігання злочинам у сфері навколишнього природного середовища охоплює запобіжні заходи щодо юридичних і фізичних осіб, які, з огляду на їхню поведінку або комплекс видових чи індивідуальних характеристик, можуть стати жертвами злочинів [6, с. 111]. Зокрема, посиленої уваги, охорони та захищеності потребують такі об'єкти:

1) гідро- й атомні електростанції, а також їхні співробітники, які працюють в умовах підвищеної небезпеки;

2) автозаправки, а передусім ті, що розміщені в населених пунктах, та їх персонал;

3) водонасосні станції та їхні працівники;

4) об'єкти, де зберігають, виготовляють і використовують вибухонебезпечні, радіоактивні й інші речовини та предмети, що можуть завдавати шкоду життю і здоров'ю особи, навколишньому середовищу, та працівники цих підприємств, організацій, установ;

5) інші об'єкти, що формують зміст поняття «навколишнє природне середовище» (екологічна безпека, атмосферне повітря, водні та земельні ресурси тощо), а також населення територій, на яких вони розміщені або функціонують.

Серед пріоритетних заходів індивідуального віктимологічного запобігання злочинам у сфері навколишнього природного середовища науковці визначають заходи еколого-правового виховання та пропаганди, а саме:

ознайомлення з нормами, що встановлюють відповідальність за вчинення правопорушень у цьому напрямі, а стосовно

відповідальних посадових осіб у зазначеній сфері діяльності – закріплення в посадових інструкціях правового обов'язку щодо охорони навколишнього природного середовища;

роз'яснення порядку і наслідків юридичної відповідальності;

забезпечення внутрішньої та зовнішньої згоди людей із

правовими засобами примусу;

переконання в необхідності запобігання зазначеним злочинам;

посилення нетерпимості громадян до цих правопорушень [4].

Індивідуальні віктимологічні заходи екологічної пропаганди передбачають видання науково-популярних журналів, плакатів, проведення виставок, фестивалів і конкурсів, екскурсійну діяльність у межах музеїв й об'єктів природно-заповідного фонду, а також наслідків природних і технічних катастроф (наприклад, аварії на Чорнобильській АЕС) [4].

Важливе місце в системі заходів віктимологічного запобігання злочинам у сфері навколишнього природного середовища посідає екологічна освіта, яка сприяє підвищенню рівня загальної освіти й культури, формуванню необхідного екологічного соціального підґрунтя для забезпечення екологічного розвитку, а також стійкого розвитку захисних можливостей потенційних жертв цих злочинів (фізичних і юридичних осіб, суспільства та держави загалом). Її необхідно розглядати як один із пріоритетних напрямів державної політики як у галузі охорони навколишнього природного середовища та освіти, так і у сфері протидії злочинності. Так, у комплексних цільових програмах профілактики злочинів, що затверджують на певний період в Україні [7], має бути окремий розділ із цих питань.

Фахівці слушно зауважують, що еколого-правова освіта є складовою загальної освіти та є самостійним елементом у вдосконаленні знань потенційних жертв злочинів щодо законодавства у сфері навколишнього природного середовища. Вона передбачає наявність таких ознак: спеціальної освітньої програми (як у межах загальноосвітніх (I–IV рівнів), так і вищих навчальних закладів; постійного складу слухачів; комплексу педагогічних засобів контролю за рівнем знань слухачів [4]. До того ж, процес формування екологічної правосвідомості в потенційних жертв цих злочинів як фактора, що стимулює активність громадян у запобіганні злочинам проти навколишнього природного середовища, слід здійснювати за

умов тісної взаємодії його трьох елементів: екологічно-правової освіти; виховання; пропаганди. Унаслідок цих впливів на потенційних жертв злочинів структура їх екологічної правосвідомості має передбачати три рівні, що виокремлюють за характером і глибиною відображення дійсності та змісту навколишнього природного середовища: буденний (реальний); професійний (систематизований); теоретичний (науковий) [4].

Практика засвідчує, що вагомими чинниками формування екологічної правосвідомості жертв злочинів у сфері навколишнього природного середовища (людини, об'єднань громадян, юридичних осіб, суспільства й держави загалом) є релігійні погляди та переконання, відповідно до яких володіння природою людині надано не безумовно, а саме благодаттю, з благословення Божого. Саме тому спосіб життя особи, найвищий ідеал якої – це аскетизм, не може не ґрунтуватися на усвідомленні необхідності розумного самообмеження людських потреб [6].

Ефективність і результативність індивідуального віктимологічного запобігання безпосередньо залежить від змісту й оптимальності реалізації інших напрямів віктимологічного запобігання злочинам у сфері навколишнього природного середовища. Це аксіома кримінологічної віктимології [8, с. 111]. Так, у п. 4 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля» від 10 грудня 2004 року № 17, зазначено, що для з'ясування обставин учиненого протиправного діяння необхідно ретельно перевірити, чи є причиновий зв'язок між ним і фактом завдання шкоди навколишньому природному середовищу, чи не спричинені шкідливі наслідки факторами, які не залежали від волі підсудного (стихийне лихо, пожежа тощо) [9, с. 301].

Узагальнивши наявні в науці та наведені положення, можна визначити поняття «віктимологічне запобігання злочинам проти навколишнього природного середовища» як систему взаємопов'язаних заходів, забезпечених на правовому, організаційному, фінансовому, науковому та інших рівнях, які здійснюють спеціально вповноважені державою суб'єкти запобігання діяльності, а також на добровільних засадах інші суб'єкти, спрямованих на усунення й нейтралізацію факторів, що спричиняють віктимізацію відповідних об'єктів у зазначеній сфері життєдіяльності.

З огляду на отримані внаслідок цього дослідження результати та з метою вдосконалення правового механізму запобігання злочинам у сфері навколишнього природного середовища, потрібно здійснити конкретні заходи.

1. Застосувавши принцип системності під час розроблення нормативно-правових актів й урахувавши системні властивості законодавства [8, с. 214], назву розділу VIII Особливої частини Кримінального кодексу України необхідно змінити та викласти в новій редакції «Злочини проти навколишнього природного середовища», що логічно впливає зі змісту ст. 5 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» та зі структури тих складів злочинів, які закріплені в зазначеному розділі Кодексу.

Аналогічно слід змінити й назву Концепції національної екологічної політики на період до 2020 року [3].

2. Створити спеціальний державний орган (за зразком Національного антикорупційного бюро України) для запобігання злочинам у сфері навколишнього природного середовища, що зумовлено надзвичайно високою суспільною небезпекою як діянь, так і наслідків учинення злочинів проти його об'єктів, а також неможливістю відтворення природних ресурсів, довкілля, атмосферного повітря тощо в їх первісному вигляді.

Цей орган не повинен залежати від жодної з гілок влади. Він має бути сформований на виборчих засадах населенням України.

3. Ужити інших заходів, що запропоновані та науково обґрунтовані в цій роботі.

Ураховуючи тяжкість суспільно небезпечних наслідків від учинених у цій сфері життєдіяльності злочинів (як-от наслідки Чорнобильської катастрофи), варто видозмінити санкції всіх без винятку складів злочинів, закріплених у розділі VIII Особливої частини Кримінального кодексу України (ст. 236–254), а саме подовжити максимальний термін позбавлення волі до п'ятнадцяти років.

4. У чинному Цивільному кодексі України необхідно закріпити спеціальну книгу «Відповідальність за вчинення злочинів та інших правопорушень проти навколишнього природного середовища», у якій визнати положення про те, що потерпілі від цих злочинів (правопорушень) після відшкодування державою завданої їм шкоди та усунення її мають право в

регресному порядку звернутися до суду з позовом до винних у вчиненні злочинів і правопорушень осіб.

Правові підстави для цього визначено в чинному Кримінальному кодексі України (ст. 18 «Суб'єкт злочину»), а також у міжнародно-правових актах, ратифікованих в Україні [10].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25 черв. 1991 р. № 1265-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 41. – Ст. 546.

2. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Д. С. Азаров, В. К. Грищук, А. В. Савченко [та ін.] ; за заг. ред. О. М. Джужі, А. В. Савченка, В. В. Чернея. – Київ : Юрінком Інтер, 2016. – 1064 с.

3. Концепція національної екологічної політики України на період до 2020 року // Офіційний вісник України. – 2007. – № 79. – Ст. 2961.

4. Проблеми протидії злочинності : підручник / О. Г. Кальман, І. М. Козьяков, В. В. Куц та ін. ; за ред. проф. О. Г. Кальмана. – Харків : Новасофт, 2010. – 352 с.

5. Профілактика злочинів : підручник / О. М. Джужа, В. В. Василевич, О. Ф. Гада та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужі. – Київ : Атіка, 2011. – 720 с.

6. Кримінологічна віктимологія : навч. посіб. / Є. М. Моїсеєв, О. М. Джужа, В. В. Василевич та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужі. – Київ : Атіка, 2006. – 352 с.

7. Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 листоп. 2011 р. № 1209-р // Офіційний вісник України. – 2011. – № 93. – Ст. 3389.

8. Теорія держави і права : підручник / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. – Харків : Право, 2014. – 368 с.

9. Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довікля : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 10 груд. 2004 р. № 17 // Постанови Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах /

упоряд. В. В. Рожнова, А. С. Сизоненко, Л. Д. Удалова. – Київ : Паливода А. В., 2011. – 453 с.

10. Меры по борьбе с транснациональной и организованной преступностью и роль уголовного права в охране окружающей среды: национальный опыт и международное сотрудничество : Резолюция 9-го Конгресса ООН по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями (Каир, 29 апр. – 8 мая 1952 г.) // Конгрессы ООН по предупреждению преступности и уголовному правосудию : [сб. материалов] : в 3 кн. Кн. 2. / под общ. ред. В. В. Голины. – Харьков : Право, 2013. – 522 с.

Стаття надійшла до редколегії 20.10.2016

УДК 343.911:343.34

Запотоцький А. П. – кандидат юридичних наук, здобувач наукової лабораторії з проблем досудового розслідування Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСІБ, ЯКІ ВЧИНЯЮТЬ ЗЛОЧИНИ У СФЕРІ БУДІВНИЦТВА

Досліджено криміналістичну характеристику осіб, які вчиняють злочини у сфері будівництва. Розроблено їх класифікацію, зорієнтовану на формування ефективної методики розслідування вчинених ними суспільно небезпечних діянь.

Ключові слова: особа злочинця, злочини у сфері будівництва, криміналістична характеристика, розкрадання, службова особа.

Криміналізація будівельної галузі в Україні на сучасному етапі досягла небачених масштабів. Так, значного поширення набули злочини у сфері будівництва, зокрема розкрадання. Розроблення ефективних засобів і методів розслідування вказаного виду правопорушень передбачає їх криміналістичне дослідження, передусім криміналістичне вивчення особи злочинця. Науковці зазначають, що особа злочинця є сполучною ланкою, яка пов'язує причину і наслідок з основними елементами криміналістичної характеристики, оскільки дії, виконувані злочинцем, залежать від системи внутрішніх (психічних) і зовнішніх (динамічних) чинників. Об'єкт злочинного посягання, спосіб вчинення протиправного діяння, виконання певних дій, залишені сліди завжди зумовлені особистісними якостями правопорушника [1, с. 10]. З огляду на це, до елементів криміналістичної характеристики злочинів традиційно зараховують саме характеристику особи злочинця.

Вивченню цієї проблеми присвятили свої наукові праці такі науковці: В. П. Бахін, Р. С. Белкін, О. М. Васильєв, В. К. Гавло, В. С. Кузьмічов, М. В. Салтевський, К. О. Чаплинський, В. Ю. Шепітько та ін. Водночас дослідження особи злочинця, який учиняє злочини у сфері будівництва на сьогодні відсутні.

Метою пропонованої увазі статті є визначення основних криміналістично значущих якостей осіб, які вчиняють злочини у сфері будівництва, а також розкриття їх змісту задля розроблення ефективної методики розслідування цих суспільно небезпечних діянь.

Активному розвитку злочинної діяльності у сфері будівництва сприяє високий рівень корумпованості посадовців різного рангу. Більшість із них має протиправні зв'язки з організованими злочинними об'єднаннями, надає їм консультативну, практичну та іншу допомогу, зокрема для вчинення розкрадань у сфері будівництва. Вказані злочинні формування розробляють складні, продумані схеми, пов'язані з незаконним привласненням будівельних матеріалів, інструменту, техніки, коштів, виділених на будівництво. Зазначені злочинні дії переважно реалізують за допомогою організації тендерів, закупівель з порушенням встановленого порядку їх проведення тощо. До того ж, досить часто під будівельними процесами маскують іншу незаконну діяльність: вирубку цінних порід дерев з подальшою їх незаконною реалізацією, протиправні операції із земельними ділянками тощо. Не менш поширеними є крадіжки будівельних матеріалів, інструменту й особистих речей будівельників особами, які не пов'язані з означеною діяльністю.

Переважно злочини у сфері будівництва вчиняють під час виконання винними особами професійних функцій, тобто будівництва об'єкта, збереження/транспортування куплених будівельних матеріалів, інструменту, техніки, здійснення контролю за якістю будівництва, а також проведення фінансових операцій тощо.

Відповідно до результатів вивчення судової практики серед усіх злочинних діянь правоохоронці найчастіше мають справу саме з крадіжками та незаконним заволодінням матеріальними цінностями і грошовими коштами у сфері будівництва. Ці злочини вчиняють різні категорії осіб, тому, на нашу думку, доречно було б умовно виокремити конкретні категорії за певними критеріями.

1. За відношенням до об'єкта будівництва суб'єктів злочину можна розподілити таким чином:

1) внутрішні суб'єкти – співробітники будівельного об'єкта, зокрема службові особи, які працюють на ньому і виконують організаційно-розпорядчі або адміністративно-господарські

функції (найчастіше вони вчиняють крадіжки матеріальних цінностей, розкрадання грошових ресурсів, привласнення або розтрату коштів і будівельних матеріалів, завдаючи значної шкоди державі та інтересам приватних осіб). Здійснюють таку діяльність як службові, так і не службові особи, які безпосередньо беруть участь у процесах будівництва об'єкта, або пов'язані з будівельною галуззю загалом;

2) зовнішні суб'єкти – особи, залучені до процесу будівництва на підставі угод. Пропонуємо розглянути приклад. ОСОБА_1 на території будівельного майданчика, розташованого на вул. Драйзера, 40 в м. Київ, керуючи вантажним автомобілем FordCargo, привласнив чуже майно, що належить ТОВ «Оріон-Транс», яке перебувало у його віданні, а саме бетонну суміш (2 м³ вартістю 1930 грн, не розвантаживши її у встановленому місці на об'єкті будівництва) [2].

2. За відношенням до процесу будівництва суб'єктів злочину розподіляють так:

1) суб'єкти, залучені (причетні) до процесів будівництва – особи, які безпосередньо працюють на об'єкті. Так, у ОСОБА_2, який перебував на посаді охоронника в ТОВ «БУДСПЕЦСЕРВІС» на добовій робочій зміні з охорони будівництва житлового кварталу з об'єктами соціально-громадського призначення та підземними паркінгами, виник умисел, спрямований на таємне викрадення чужого майна задля власного збагачення. ОСОБА_2, діючи умисно, переконавшись, що за його діями ніхто не спостерігає, таємно викрав будівельні матеріали, серед яких «Бордюр парк. БР 100.20.8 сірий» у кількості 4 штук загальною вартістю 219 грн, «Пінополістирол плити ПСБС-35 1000*500*100» (3 м²) загальною вартістю 136,86 грн, зовнішню плитку «DEFILE DAA44361 KALIBROVANE» (2,57 м²) вартістю 528,84 грн. Загальна вартість нагробованого майна, яке перебувало на території вищевказаного будівництва і належало ТОВ «Будівельно монтажна компанія «Перспектива», становило 885,10 грн [3].

2) суб'єкти, які не залучені (не причетні) до процесів будівництва. Це особи, які вчиняють крадіжки будівельних матеріалів, інструменту та іншого майна, наявного на об'єкті будівництва. Переважно вони вчиняють вибірккові крадіжки, періодично й у різних місцях, користуючись вільним доступом до майна приватних осіб і установ, організацій тощо. Наприклад, 14 серпня 2015 року приблизно о 6⁰⁰ ОСОБА_2, перебуваючи на

території, де проводять будівельні роботи, побачив у приміщенні для переодягання бригади електроперфоратор «Бош ОВН 5-40», який належав ОСОБА_1. Простеживши, де саме зберігається ключ від замка вказаного приміщення, у ОСОБА_2 виник злочинний умисел, спрямований на таємне викрадення чужого майна. Після цього ОСОБА_2 переконався в тому, що за його злочинними діями ніхто не спостерігає. Він взяв захований ключ і відчинив навісний замок металевої решітки, після чого проник до вказаного приміщення та вчинив крадіжку електроперфоратора [4].

3. За кримінально-правовим статусом суб'єктів злочину розподіляють так:

1) загальні суб'єкти злочину. Наприклад, 9 лютого 2016 року приблизно о 12⁰⁰ ОСОБА_1, який вже мав судимість, маючи умисел щодо таємного викрадення чужого майна та діючи з корисливих мотивів, проник на територію будівельного майданчика. ОСОБА_1 здійснив проникнення шляхом вільного доступу через неогорожену частину. Він розумів, що за його діями не спостерігають сторонні особи, тому зливши з трансформатору ТМ-100/10/0,4 ОСОБА_1 трансформаторну оливу марки ВГ таємно викрав її в кількості 62 кг та вартістю 36 грн за 1 кг (загальна вартість 2232 грн), що належить ОСОБА_2, чим спричинив останньому матеріальну шкоду на зазначену суму [5].

2) спеціальні суб'єкти злочину – насамперед службові особи. Наведемо приклад: ОСОБА_7, обіймаючи посаду заступника директора КВТП «Дайна», умисно, з корисливих мотивів, зловживаючи службовим становищем, учинив заволодіння грошовими коштами за роботи, які фактично не було виконано. Також ОСОБА_7 вчинив службове підроблення офіційних документів. На виконання своїх службових обов'язків для забезпечення умов укладених договорів у період з 1 до 31 грудня 2013 року, згідно з висновком судової будівельно-технічної експертизи, він вніс завідомо неправдиві відомості до офіційних документів (акта № 1 приймання виконаних будівельних робіт за грудень 2013 року щодо виконання робіт з капітального ремонту покрівлі. У результаті цього на підставі платіжних доручень від 30 грудня 2013 року на банківський рахунок КВТП «Дайна» було перераховано кошти загальною сумою 91505,60 грн. У подальшому заступник директора зазначеного підприємства

ОСОБА_7 незаконно заволодів коштами за роботи, які фактично не виконувались, на суму 19230 грн [6].

4. Залежно від моменту виникнення умислу серед суб'єктів злочину виділяють такі групи:

1) особи, умисел на вчинення злочину в яких виник раптово. Наприклад, 25 лютого 2016 року приблизно о 14⁰⁰ ОСОБА_2 здійснював будівельні роботи на території будівельного майданчика. Побачивши низький заряд акумуляторної батареї свого мобільного телефону Mikrossoft MR-1090, ОСОБА_2 піднявся на п'ятий поверх приміщення незавершеної новобудови і залишив там телефон на електричному щитку для підзарядження. В той час на території вказаного приміщення на третьому поверсі перебував ОСОБА_1, який також виконував будівельні роботи. О 15⁰⁰ ОСОБА_1 піднявся на п'ятий поверх цієї ж новобудови до електричного щитка, щоб ввімкнути переноску, де виявив мобільний телефон Mikrossoft MR-1090 у силіконовому чохлі. Тоді в ОСОБА_1 виник умисел щодо вчинення крадіжки вказаного мобільного телефону ОСОБА_2. ОСОБА_1 реалізував свої злочинні наміри умисно задля незаконного збагачення через таємне викрадення чужого майна. Скориставшись тим, що за його діями ніхто не спостерігає, він таємно викрав майно ОСОБА_2 (вартість телефону 3000 грн), помістивши його у верхню кишеню власної куртки червоного кольору, після чого повернувся до виконання будівельних робіт [7].

2) особи, які вчиняють заздалегідь продумані злочини (злісні злочинці). ОСОБА_1, якого уже засуджували раніше за вчинення корисливих злочинів, 7 квітня 2016 року у денний час доби (точний час не вдалося встановити) перебував на території будівельного майданчика. Діючи умисно, повторно та з корисливих мотивів ОСОБА_1 шляхом вільного доступу таємно викрав прокат арматурний 10А 500С вагою 20 кг і вартістю 176,5 грн та прокат арматурний 8-А 500С вагою 50 кг й вартістю 538 грн. Після цього, він зник з місця вчинення кримінального правопорушення з викраденим майном, спричинивши своїми умисними діями ТОВ «Запорізький ДБК» майнової шкоди на загальну суму 715 грн [8].

5. За кількісно-якісним складом суб'єктів злочину розподіляють на:

1) осіб, які вчиняють злочин одноосібно;

2) осіб, які вчиняють злочин у співучасті (групи осіб, групи осіб за попередньою змовою, організовані групи або злочинні організації).

Так, 15 грудня 2015 року між 18⁰⁰ та 19⁰⁰ ОСОБА_2 і ОСОБА_3 за попередньою змовою з особами, кримінальне провадження стосовно яких розглядають окремо, перебували на території центральної міської лікарні. Шляхом вільного доступу вони демонтували будівельне рихтування, що складається з шести секцій та настилу, загальна вартість якого становить 7569,89 грн. Після цього вказане будівельне обладнання було таємно ними викрадено шляхом вивезення на автомобілі за межі будівельного майданчика і реалізовано [9].

6. За формою працевлаштування серед суб'єктів злочину в сфері будівництва виділяють такі:

1) офіційно працюючі особи, які оформлені на підприємстві, в установі чи організації будь-якої форми власності, відповідно до вимог трудового законодавства та інших нормативно-правових актів, що регламентують трудові відносини. Наведемо приклад: ОСОБА_2 6 лютого 2016 року перебував на території будівельного майданчика незавершеного будівництва цієї ділянки. ОСОБА_2 мав умисел щодо таємного викрадення чужого майна (крадіжки) задля протиправного збагачення. Усвідомлюючи суспільно небезпечний характер власного діяння та його серйозні наслідки, він таємно шляхом вільного доступу викрав з території вказаного будівельного майданчика одне відро бітумної мастики вартістю 420 грн, мішок цементу вартістю 54,15 грн та профільну трубу вартістю 104,90 грн, що належали ОСОБА_3. Таким чином, ОСОБА_2 заподіяв матеріальних збитків на 579,05 грн [10].

2) особи, які працюють без укладання жодних договорів, порушуючи трудове законодавство. У такому разі потрібно звернути увагу, що трудові відносини переважно не оформлюють належним чином, а тому їх розслідування надзвичайно ускладнюється, оскільки важко зафіксувати факт перебування особи на об'єкті будівництва, її участь в окремих процесах. Це може стосуватися всіх видів робіт (як чорнових, так і складних технічно та інтелектуально). Так, ОСОБА_1 з квітня 2016 року неофіційно обіймав посаду монтажника з утеплення фасадів у ТОВ «Будівельна компанія ТОТ», яка здійснювала зовнішні роботи на будівництві за замовленням ТОВ «Торговий

дім «Верстатобудівний концерн». Обвинувачений ОСОБА_1 дізнався про те, що в окремому приміщенні новобудови (в квартирі, розташованій за АДРЕСА_2) бригадир ТОВ «Будівельна компанія ТОТ» зберігає будівельні матеріали, отримані від ТОВ «Торговий дім «Верстатобудівний концерн» для здійснення оздоблювальних робіт. Обвинувачений 20 червня 2016 року у вечірній час прибув до території будівництва, розташованого за АДРЕСА_2, зачекавши, поки вказану територію залишать інші працівники, ОСОБА_1 в нічний час 21 червня 2016 року потрапив на територію будівництва, проникнувши непомітно в приміщення новобудови. Будучи проінформованим про те, що вхідні двері до приміщення квартири, розташованої на третьому поверсі секції № 3 та пристосованої для тимчасового зберігання будівельних матеріалів, зачинено, ОСОБА_1 прослідував до квартири, розташованої на поверх вище. Використовуючи канати фасадної люльки він спустився на балкон потрібної йому квартири. Пересвідчившись в тому, що за його діями ніхто не спостерігає, ОСОБА_1 розбив скло балконних дверей, проник у приміщення, звідки з метою особистого збагачення, повторно таємно викрав майно, яке належить ТОВ «Торговий дім «Верстатобудівний концерн». Серед украденого було 35 рулонів склосітки армованої, які ОСОБА_1 перекинув з балкону за паркан будівництва [11].

7. Злочин у сфері будівництва можна класифікувати за мотивом:

- 1) корисливий мотив є характерним для більшості зазначених злочинів;
- 2) корисливо-насильницький мотив;
- 3) інші мотиви.

Наприклад, 30 грудня 2015 року приблизно о 22⁰⁰ ОСОБА_2 з метою крадіжки шляхом вільного доступу проник до підсобного приміщення будівельного майданчика, розташованого за АДРЕСА_2. Звідти він умисно таємно викрав майно ОСОБА_3, а саме: електричний шурупверт марки «Інтерсколл» вартістю 1500 грн; 200 метрів електричного кабелю маркування «ШВВП–3×2,5» вартістю 6960 грн (34,80 грн за 1 м). Тобто ОСОБА_2 заподіяв потерпілому ОСОБА_3 матеріальної шкоди на загальну суму 8460 грн [12].

Суб'єктів злочинів у сфері будівництва можна розподіляти за способами вчинення злочинів у сфері будівництва (особи, які

вчиняють крадіжки, грабежі, шахрайство, розкрадання тощо), віком (повнолітні, неповнолітні), а також за інтелектуальним рівнем (особи з високим або низьким інтелектуальним рівнем).

Під час розслідування правопорушень зазначеної категорії потрібно пам'ятати, що службові та інші особи, які вчиняють злочини у сфері будівництва, володіють інформацією щодо особливостей реалізації окремих процедур, процесів, операцій тощо на різних стадіях будівництва. Це надає їм можливість розробляти різні кримінальні схеми щодо незаконного заволодіння грошовими коштами та іншими матеріальними ресурсами і ретельно приховувати, маскувати факти вчинення таких розкрадань.

Дослідивши судову практику за 2016 рік, ми дійшли висновку, що за ст. 191 Кримінального кодексу України найбільше злочинів вчиняють особи чоловічої статі. Переважно мотивом для правопорушників є корисливі спонукання, зокрема отримання неправомірної вигоди, привласнення майна та коштів, виділених на будівництво. Головну роль щодо характеристики особи злочинця відіграє її соціальний статус, тобто конкретна посада, вік, рівень освіти тощо. Однак характерними можуть бути мотиви іншого спрямування: кар'єрне міркування, невідповідальне ставлення до виконання своїх службових обов'язків (злочинна недбалість, порушення правил техніки безпеки тощо). Вік правопорушників у цій категорії злочинів здебільшого становить 30–50 років. Вони мають вищу освіту, а також досвід діяльності у сфері будівництва. Найчастіше злочинцем є посадова особа у будівельних організаціях.

Таким чином, за результатами здійсненого аналізу встановлено, що для розроблення методики розслідування злочинів у сфері будівництва важливою є класифікація особи злочинця за відношенням до об'єкта та процесу будівництва, кримінально-правовим статусом, інтелектуальним рівнем, кількісно-якісним складом, формою працевлаштування, мотивом учинення злочину, способами вчинення злочинів, віком, а також залежно від моменту виникнення умислу.

Подана класифікація дає підстави стверджувати, що різні категорії злочинців у сфері будівництва визначають специфіку розслідування вказаної категорії злочинів у тій чи іншій ситуації, а тому впливають на формування методики їх розслідування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кудрявцев В. Н. Причинность в криминологии. О структуре индивидуального преступного поведения / В. Н. Кудрявцев. – М. : Юрид. лит., 1968. – 175 с.
2. Вирок Деснянського районного суду м. Києва. Справа № 754/5011/15-к. Провадження № 1-кп/754/272/15 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень : [сайт]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/43654844>. – Назва з екрана.
3. Вирок Печерського районного суду м. Києва. Справа № 757/16386/16-к [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень : [сайт]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/57142901>. – Назва з екрана.
4. Вирок Вінницького міського суду Вінницької області. Справа №: 127/5214/16-к. Провадження №: 1-кп/127/688/16 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень : [сайт]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/58321008>. – Назва з екрана.
5. Вирок Запорізького районного суду Запорізької області. Справа № 317/1255/16-к. Провадження №/п 1-кп/317/120/2016 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень : [сайт]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/56895319>. – Назва з екрана.
6. Вирок Голопристанського районного суду Херсонської області. Справа № 654/2224/15-к. Провадження № 1-кп/654/18/2016 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень : [сайт]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/58773908>. – Назва з екрана.
7. Вирок Тисменицького районного суду Івано-Франківської області. Справа № 352/363/16-к. Провадження № 1-кп/352/85/16 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень : [сайт]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/57295380>. – Назва з екрана.
8. Вирок Комунарського районного суду м. Запоріжжя. Справа № 333/3329/16-к. Провадження № 1-кп/333/410/16 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень : [сайт]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/62708101>. – Назва з екрана.

9. Вирок Рівненського міського суду. Справа № 569/4055/16-к. Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/58535536>. – Назва з екрана.

10. Вирок Шевченківського районного суду м. Львова. Справа № 466/1950/16-к [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень : [сайт]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57114334>. – Назва з екрана.

11. Вирок Святошинського районного суду м. Києва [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень : [сайт]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/62020269>. – Назва з екрана.

12. Вирок Іллічівського міського суду Одеської області. Справа № 501/472/16-к. Провадження 1-кп/501/71/16 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень : [сайт]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/56837139>. – Назва з екрана.

Стаття надійшла до редколегії 18.10.2016

УДК 343.9:343.34

Вавриш А. В. – здобувач наукової лабораторії з проблем досудового розслідування Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

ОСОБЛИВОСТІ ПОБУДОВИ МОДЕЛІ ОРГАНІЗАЦІЇ ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИНАМ У БУДІВЕЛЬНІЙ ГАЛУЗІ

Проаналізовано складники моделі організації запобігання злочинам у сфері будівництва, а також особливості використання недержавних суб'єктів у профілактичній діяльності.

Ключові слова: економічна злочинність, злочинність у сфері будівництва, запобігання злочинам у будівельній галузі, модель організації запобігання злочинам.

Поступальний рух України шляхом європейської інтеграції зумовлює необхідність упровадження істотних змін у правову політику держави та спонукає до гуманізації українського законодавства відповідно до положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а також вимог Європейського суду з прав людини. Зміни мають стосуватися і спектру проблем щодо запобігання злочинності у сфері будівництва. Рівень означеної категорії має виражену тенденцію до зростання. Ця проблематика постійно привертає увагу вчених і практиків. Злочинність у сфері будівництва завжди була особливо небезпечним соціально деструктивним феноменом. Водночас питання запобігання злочинів проти власності у сфері будівництва є однією з важливих проблем сучасної кримінально-правової та кримінологічної політики держави.

З огляду на зазначене, актуалізується необхідність усебічного вивчення всіх взаємопов'язаних аспектів економічної злочинності у сфері будівництва, на основі яких може бути розроблено дієві механізми запобігання.

Загальнонотеретичну базу дослідження проблематики запобігання економічним злочинам у сфері будівництва становлять праці вчених у галузі кримінального права та кримінології, а саме: Г. А. Аванесова, Ю. В. Александрова, Ю. М. Антоняна, Ю. М. Аргунової, О. М. Бандурки, Ю. В. Бауліна, О. В. Бокова, В. І. Борисова, В. О. Глушкова, В. В. Голіни,

Л. М. Давиденка, І. М. Даньшина, Т. А. Денисової, О. М. Джужі, А. І. Долгової, А. П. Закалюка, В. І. Женунтія, А. Ф. Зелінського, О. Г. Кальмана, В. В. Коваленка, М. Й. Коржанського, О. М. Костенка, В. М. Кудрявцева, Н. Ф. Кузнецової, О. М. Литвака, О. М. Литвинова, С. Я. Лихової, В. В. Лунєєва, М. І. Мельника, В. А. Мисливого, П. П. Михайленка, В. О. Навроцького, О. Б. Сахарова, В. П. Тихого, І. К. Туркевич, В. П. Філонова, П. Л. Фріса, М. І. Хавронюка, С. С. Чернявського, В. І. Шакуна та ін.

Визначення злочинності як явища, притаманного будь-якому суспільству, домінує в західній кримінології та є основою наукових концепцій запобігання й протидії злочинності. На цій підставі сформувалась і кримінологічна політика у сфері запобігання та протидії злочинності, яка ніколи не мала на меті ліквідувати злочинність як явище в житті соціуму, а ставила реальні завдання: зниження рівня злочинності, установлення за нею соціального контролю, щоб злочинність не стала реальною загрозою для державності й безпеки громадян. Зазначене зумовлює потребу здійснення систематичного цілеспрямованого впливу на злочинність з метою мінімізації її рівня, відповідно до сучасних можливостей правоохоронних органів, дотримання законності, охорони конституційних прав і свобод громадян. На Заході функціонують різні кримінологічні моделі запобігання та протидії злочинності, які визначають кримінологічна політика цих держав, історичний досвід протидії злочинності, провідні наукові концепції, що формують головні напрями запобігання та протидії злочинності [1, с. 211].

Заклики до «війни зі злочинністю», посилення «боротьби» з нею ставлять перед органами кримінальної юстиції, державою та суспільством абстрактну мету. Вони не тільки дезорієнтують, а й дезорганізують їх діяльність щодо забезпечення правопорядку. Що швидше цю мету державної політики буде визнано хибною, то швидше країна стане на шлях справді правової держави. Цільова настанова на протидію злочинності не потребує об'єктивного, а також критичного аналізу криміногенної обстановки та результатів діяльності органів кримінальної юстиції, а навпаки, у ній криється потенційна загроза повернення до тотальної репресії [2, с. 117].

На жаль, у правотворчій і правозастосовній практиці останніми роками поширеною є тенденція, на противагу будь-яким складнощам соціального, економічного, морального чи

іншого характеру, протиставляти не адекватні їм засоби соціального й іншого реагування, а застосовувати переважно репресивні заходи – посилення контролю, запровадження суворішого покарання тощо. Однак ігнорування гуманістичних засад функціонування державних і суспільних інститутів, про що свідчить історія людства, завжди призводило до тотального використання могутності держави, до насильства та репресій, які стають найефективнішим засобом не тільки стримування злочинності, а й управління соціальними процесами загалом [3, с. 78].

Ми поділяємо позицію С. Ю. Лукашевича, згідно з якою вкрай необхідним є перегляд позитивістського, детермінаційного підходу до аналізу людської поведінки та її витоків, що виправдовує соціальний примус у тому вигляді, у якому він діє нині. Тому необхідно звернути увагу на ідеї щодо цінності людини як суб'єкта тривалого та багатоаспектного впливу з боку держави, громадськості, різних суспільних інститутів. Протидія злочинності загалом набуває нового змісту під впливом орієнтування суспільства на законність як основний принцип життєдіяльності [4, с. 94].

Правильним, на нашу думку, є твердження, що на сучасному етапі завданням держави має стати не лише викорінення причин та умов протиправних дій у сфері будівництва, а встановлення максимально жорсткого соціального контролю за злочинністю. Контроль має ґрунтуватися не стільки на силових методах і прийомах впливу, скільки на використанні інтелектуального потенціалу, спрямованого на створення науково обґрунтованої, теоретично узгодженої та грамотної практично виконуваної програми.

На запобігання злочинності у сфері будівництва негативно впливає ускладнення криміногенної обстановки, зростання рівня економічних злочинів, поширення впливу кримінальної субкультури на всі сфери суспільного життя та всі верстви населення.

Будівельна галузь унаслідок інтегрованості в економіку чинить значний вплив на різноманітні процеси (економічні, фінансові, податкові, соціальні тощо). Із прогресуванням будівельної галузі розвиваються: виробництво будівельних матеріалів і відповідного обладнання, машинобудівна галузь, металургія та металообробка, нафтохімія, виробництво скла, деревообробка та порцеляново-фаянсова промисловість,

транспорт, енергетика тощо. Будівництво сприяє активізації діяльності підприємств малого та середнього бізнесу. Розвиток будівельної галузі зумовлює економічне зростання в країні та розв'язання низки соціальних проблем. Саме тому будь-який негативний вплив на будівельну сферу (особливо злочинний) завдає значних збитків економічній діяльності.

Формування завдань запобігання злочинності в зазначеній галузі ґрунтується на пріоритетних напрямках стратегії протидії економічній злочинності: обмеження дії криміногенних факторів і факторів самодетермінації злочинності для забезпечення поступової трансформації соціальної системи до сучасних соціально-економічних світових реалій; досягнення необхідної цілеспрямованості та комплексності протидії злочинності; забезпечення єдності дій усіх суб'єктів протидії цьому протиправному явищу; активне залучення до протидії злочинності державних органів й інститутів громадянського суспільства; забезпечення пріоритетності застосування засобів, що не пов'язані з примусом, покаранням або іншими обмеженнями та які ґрунтуються на переконанні та громадянській свідомості, тощо [5, с. 383].

Зазначена діяльність держави є не просто комплексом різноманітних заходів, її можна визначити як частину соціального регулювання, що пов'язана з впливом на злочинність з метою контролю та запобігання їй. Це складне поняття, яке відображає теорію і практику специфічної діяльності, що має на меті недопущення вчинення економічних злочинів або припинення злочинної діяльності на різних стадіях її розвитку. Це система, що припиняє зв'язки формування та функціонування криміногенних процесів у суспільстві; зв'язки між цими процесами й формуванням особистості; зв'язки між особистістю і ситуацією вчинення злочину [6, с. 31].

В Україні будівельна галузь, як і низка інших сфер економіки, вразлива і не захищена від злочинних посягань, залишається поза впливом й увагою кримінальної юстиції.

Рівень злочинності у сфері будівництва та значна кількість чинників, які сприяють її існуванню, зумовлюють необхідність формування системи ефективної протидії цьому явищу. Усебічна профілактика злочинності у сфері будівництва є вагомим засобом впливу на її рівень. Запобігання злочинам, що вчинюють у будівельній галузі економіки України, слід

розглядати як широкий комплекс державних і суспільних заходів, який охоплює заходи економічного, соціального, культурного, виховного, законодавчого й іншого характеру. У теорії кримінального права розроблено своєрідну модель організації запобігання злочинам у сфері будівництва, яка є одним із шляхів реалізації профілактики злочинності. Ця модель має кілька визначальних складників. Ґрунтовний аналіз досліджень і наукових позицій надає можливість виокремити основні та факультативні елементи моделі. Зокрема, до основних елементів належать:

- мета запобігання;
- об'єкт запобіжного впливу;
- суб'єкт запобіжної діяльності;
- заходи запобігання.

Факультативними елементами моделі організації запобігання злочинам є такі:

- механізм (способи) реалізації конкретних заходів;
- тактичні прийоми застосування заходів впливу тощо.

Зважаючи на роль моделі організації запобігання злочинам у сфері будівництва в профілактиці злочинності, вважаємо за доцільне детально розглянути зміст його елементів, щоб проаналізувати їх призначення та функції.

Першим елементом моделі організації запобігання злочинам у сфері будівництва є мета, що має бути конкретно та реальною.

На думку деяких науковців, головна мета заходів запобігання полягає в тому, щоб створити в державі таке сприятливе становище та стійкий правопорядок, що гарантували б зниження рівня злочинності до мінімального, відповідно до економічних, організаційно-управлінських, суспільно-психологічних та інших умов існування суспільства [7]. На переконання інших теоретиків, кінцевою метою будь-якого кримінологічного дослідження є вдосконалення соціального контролю за злочинністю, а не «боротьба» з нею [2, с. 117]. На нашу думку, головна мета заходів запобігання полягає саме в зниженні рівня злочинності у сфері будівництва, а не в контролі за нею.

Злочинність у сфері будівництва спричинена комплексом негативних явищ і процесів різного походження, які ми розглядаємо як об'єкти запобіжного впливу.

За результатами здійсненого нами дослідження, у теорії та практиці протидії злочинності панівною є позиція, згідно з якою

об'єкти запобіжного впливу – це все те, на що діє система запобігання злочинності. Зокрема, до них належать:

уражені недоліками суспільні відносини в системі формування людини;

соціально негативні (різні за походженням) традиції, стереотипи поведінки, найпоширеніші негативні звички людей;

окремі особи, групи й контингенти осіб, які виявляють ознаки протиправної поведінки;

сукупність конкретних негативних явищ, процесів, недоліків у різних сферах життя, які детермінують злочинну поведінку й учинення конкретного злочину;

окремі негативні особистісні властивості людини, які провокують злочин або сприяють його вчиненню [8].

До об'єктів запобігання злочинам у сфері будівництва належать різнопланові процеси та явища. По-перше, це економічні, політичні, психологічні й інші фактори, що визначають рівень і динаміку економічної злочинності у сфері будівництва. Ступінь зв'язку цих факторів зі злочинністю може бути різний. Пізнання його за допомогою кримінологічного аналізу визначає масштаби профілактичної діяльності та її ефективність. По-друге, об'єктом запобіжної діяльності можна вважати діяльність людей, що має відповідати нормам права та соціальної взаємодії, причому характер діяльності може бути різноманітний (професійний, адміністративний, технологічний тощо). І, по-третє, це особа злочинця [9, с. 124].

У цьому контексті доцільно проаналізувати світовий досвід визначення об'єкта профілактичного впливу у протидії економічним злочинам. Із 70-х років минулого століття посилену увагу в кримінальній політиці держав Західної Європи та Північної Америки приділяють стратегіям контролю за економічною злочинністю, зокрема у сфері будівництва, а також методам її профілактики.

Державна політика у сфері протидії злочинності зазначеної категорії в зарубіжних країнах спрямована переважно не на злочинця як головного об'єкта впливу, а на жертву злочину (у широкому розумінні). Специфіка будівельної галузі зумовлює потребу захисту від злочинних посягань як об'єктів будівництва загалом, так й окремих його елементів.

Головними об'єктами політики держави у сфері контролю за економічною злочинністю у сфері будівництва мають стати:

населення (шляхом забезпечення належного рівня життя, декриміналізації соціуму, виховання нетерпимості до виявів кримінальної субкультури, гарантування особистої безпеки тощо), жертви злочинів, передкримінальні соціальні групи (зокрема маргінальні верстви населення та групи ризику), а також безпосередньо особи, які готують або вчиняють злочини.

Суб'єктів запобігання злочинам у сфері будівництва можна умовно об'єднати в групи за місцем у державній і суспільній системі, виокремивши 3-поміж них:

- державні;
- неурядові (недержавні), серед яких комерційні чи некомерційні структури, громадські об'єднання та спеціалізовані формування;
- громадян.

За іншими критеріями, зокрема завданнями, компетенцією та змістом запобіжної діяльності, розрізняють:

- органи влади загальної компетенції (їх установи, організації, підприємства);
- неспеціалізовані;
- частково спеціалізовані;
- спеціалізовані органи.

Відповідно до Конституції України, забезпечення законності, правопорядку, громадської безпеки, а отже, й запобігання злочинам є обов'язком держави та її суб'єктів. До спільних завдань також належать: охорона навколишнього природного середовища, загальні питання виховання й освіти, координація питань охорони здоров'я, захист сім'ї та молоді, соціальний захист, адміністративна, трудова, сімейна й низка інших галузей законодавства, кадри судових і правоохоронних органів, адвокатура, нотаріат. Ці напрями правового регулювання й організаційно-управлінської діяльності тісно пов'язані із запобіганням злочинам у сфері будівництва, тому є актуальними для дослідження.

Представницькі органи держави та її суб'єкти приймають закони й інші нормативно-правові акти, що становлять правову базу профілактики злочинності у сфері будівництва. У межах своєї компетенції органи місцевого самоврядування приймають нормативні акти, пов'язані з профілактикою злочинів, вирішуючи питання місцевого значення щодо охорони громадського порядку.

Президент України й Уряд видають, відповідно до своїх повноважень, нормативні акти (укази, постанови, розпорядження) щодо запобігання злочинам, згідно з Конституцією України й іншими законами України.

Неспеціалізовані суб'єкти профілактики злочинності – це суб'єкти господарювання; установи культури та спорту; засоби масової інформації; органи, що регулюють природокористування, міграцію, здійснюють працевлаштування, пенсійне забезпечення; житлово-комунальні органи; установи, що надають послуги з проведення дозвілля, інші органи, які беруть участь у різних сферах життя суспільства. Вони виконують функцію забезпечення законності, правопорядку, громадської безпеки, а отже, запобігання злочинам, зокрема у сфері будівництва.

До частково спеціалізованих (напівспеціальних) органів належать установи соціального обслуговування, освіти, охорони здоров'я, а також природоохоронні, контрольно-ревізійні й аудиторські організації. Ці органи названо частково спеціалізованими для розмежування їх із неспеціалізованими структурами. Останні певною мірою пов'язані з профілактикою злочинності у сфері будівництва, але ці функції виконують здебільшого після звернення відповідних органів, які здійснюють цілеспрямовану протидію злочинності чи у зв'язку із забезпеченням правопорядку й безпеки серед певної категорії громадян. Частково ж спеціалізовані суб'єкти профілактики мають у межах основних завдань спеціально виокремлену функцію профілактики.

Спеціалізованими суб'єктами запобігання злочинам є правоохоронні органи, для яких завдання та функції профілактики належать до основних, пріоритетних. Це органи суду, прокуратури, Національної поліції, Національної гвардії Міністерства внутрішніх справ, фіскальної служби, державної безпеки, юстиції, прикордонна служба, наукові й навчальні спеціалізовані юридичні установи. До системи спеціалізованих органів належать і деякі спеціалізовані громадські об'єднання (формування), організації недержавних форм власності, що надають охоронні послуги [10, с. 171].

Нормативні акти з питань забезпечення державної безпеки не містять положень, які безпосередньо визначали б перелік суб'єктів недержавного забезпечення національної безпеки. Немає також переліку недержавних суб'єктів безпеки. Беззаперечним є твердження, що основним суб'єктом забезпечення національної

безпеки є держава, яка здійснює процес управління національною безпекою, використовуючи законодавчу, виконавчу та судову гілки влади [11; 12].

У більшості європейських країн сектор безпеки в широкому розумінні охоплює:

1) державні сили безпеки (збройні сили, поліція, прикордонні структури, воєнізовані формування, служби внутрішньої безпеки, розвідувальні та митні органи);

2) органи управління та контролю за структурами сектору безпеки (адміністрація президента чи прем'єр-міністра, консультативні ради з питань безпеки, законодавчі органи та профільні парламентські комітети тощо);

3) органи правосуддя й органи досудового слідства (наприклад, судові органи, міністерство юстиції, органи прокуратури, служба виконання покарань);

4) приватні організації сектору безпеки (охоронні підприємства, недержавні служби безпеки, приватні оборонно-промислові компанії тощо);

5) цивільні організації, які досліджують чи надають консультації з питань безпеки (громадські організації, аналітичні групи, науково-дослідні інститути, центри, засоби масової інформації тощо) [13].

Цілковито обґрунтованою є необхідність формування недержавної підсистеми забезпечення національної безпеки, що може бути партнером державної системи у виконанні спільних завдань і потужним резервом у забезпеченні національної безпеки.

На жаль, в Україні нині систему безпеки не сформовано, реально функціонують лише окремі її елементи. Сектор недержавної безпеки охоплює значну кількість суб'єктів господарювання, які надають різноманітні послуги: від охоронних до консалтингових й інформаційно-аналітичних; від послуг у сфері інформаційної безпеки до забезпечення широкого кола потреб у технічних засобах захисту тощо. Слід зазначити, що суб'єкти недержавного сектору безпеки переважно діють відокремлено, свою діяльність між собою не координують, а рівень контактів з державними правоохоронними органами досить низький. Водночас використання їх для запобігання злочинам у сфері будівництва може бути досить результативним.

Відомо, що будівельна галузь є однією з найважливіших ланок народного господарства, від якої залежить ефективність

функціонування всієї системи господарювання країни. Частка будівельного комплексу в народному господарстві досить значна. В Україні питома вага у внутрішньому валовому продукті будівництва становить 8%. Будівельний комплекс, як і вся економіка України, зазнає впливу різноманітних загроз. Саме тому він потребує системи надійного захисту й забезпечення безпеки, значну роль у якій відведено недержавним суб'єктам. Практика свідчить, що участь недержавних безпекових структур у протидії правопорушенням може бути досить ефективною. На наше переконання, недержавні підприємства безпеки здатні досить ефективно доповнювати діяльність державної правоохоронної системи щодо протидії злочинності у сфері будівництва. Ця взаємодія може передбачати такі форми:

спільне планування та проведення профілактичних заходів (роз'яснювальна робота з населенням, організація дитячих і юнацьких шкіл, секцій, надання послуг з правового консультування тощо);

виконання зобов'язання щодо забезпечення правопорядку на території, що охороняється на договірній основі з юридичною особою чи органами виконавчої влади, об'єктах будівництва та будівельної інфраструктури;

участь у проведенні заходів щодо забезпечення громадського порядку (спільне з поліцією патрулювання вулиць, житлових районів, організація на основі договорів за місцем дислокації підприємства чи на об'єктах охорони пунктів надання допомоги населенню за екстремним викликом поліції тощо);

інформування правоохоронних органів про вчинені правопорушення (або такі, що готують), сприяння в затриманні осіб, підозрюваних у вчиненні злочинів, розшукуваних злочинців, а також розшуку безвісти зниклих осіб, утраченого майна та грошових коштів;

сприяння державним органам у виконанні завдань щодо проведення оперативних і слідчих заходів (збереження слідів злочину, виявлення очевидців, участь у ролі понятих), за надзвичайних обставин (як допоміжних сил для евакуації, охорони об'єкта тощо);

сприяння в проведенні експертного оцінювання проектів нормативних актів, що регламентують питання охорони правопорядку та протидії злочинності [14, с. 4].

Аналіз практики інших країн світу свідчить, що головним аспектом діяльності правоохоронної системи є проведення профілактичної роботи, тому можливість використання недержавних суб'єктів сектору безпеки слід розглядати як значний резерв у забезпеченні запобігання злочинам у сфері будівництва.

Наступним елементом моделі організації запобігання злочинів, що вчиняють у будівельній галузі, є система заходів запобігання. Заходи запобігання економічним злочинам є сукупністю різноманітних видів діяльності та заходів держави, спрямованих на вдосконалення суспільних відносин з метою усунення негативних явищ і процесів, що спричиняють зростання рівня злочинності в галузях економіки, а також недопущення вчинення злочинів на різних стадіях злочинної поведінки.

Як інтегративна система організованої протидії злочинності запобігання економічній злочинності у сфері будівництва передбачає різноманітні запобіжні заходи з різних сфер знань. Для належного впорядкування запобіжних заходів, чіткого визначення рівня та напрямів запобіжної діяльності суб'єктів, їх компетенції, сутності цих заходів тощо постає необхідність їх класифікації. Є різні підходи до цієї класифікації запобіжних заходів з огляду на цілі, які перед ними ставлять. Заходи можна класифікувати за такими критеріями: рівнем, масштабом, змістом, суб'єктами, об'єктами тощо. За рівнем розрізняють загальносоціальні, спеціально-кримінологічні й індивідуальні заходи запобігання злочинності; за масштабом – заходи, які здійснюють у територіальному розрізі, на окремому об'єкті, щодо групи осіб; за змістом – заходи соціально-економічного, соціально-демографічного, технічного, екологічного, правового й іншого характеру; за суб'єктами – заходи, що здійснюють органи всіх гілок влади, організації, приватні охоронні структури, установи, окремі громадяни; за об'єктами – відповідно до видів злочинів, на протидію яким вони спрямовані.

Отже, одним із напрямів реалізації політики протидії злочинності у сфері будівництва має бути запровадження моделі організації запобігання злочинам у цій галузі. Зазначена модель має ґрунтуватися на визначенні реальної мети; охоплювати широке коло суб'єктів (державні й недержавні структури). Об'єктом впливу мають бути економічні, політичні, психологічні та інші фактори, що визначають рівень і динаміку злочинності в будівельній галузі, діяльність людей, узгоджена з нормами права й соціальної взаємодії, а також безпосередньо особа злочинця.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Проблеми протидії злочинності : підручник / [О. Г. Кальман, Б. В. Лизогуб, С. С. Мірошниченко та ін.]. – Харків : Новасофт, 2010. – 352 с.
2. Злочинність у сфері економіки: проблеми прогнозування, планування та координації заходів протидії / за ред. проф. О. Г. Кальмана. – Харків : Новасофт, 2005. – 180 с.
3. Босхолов С. С. Основы уголовного политики. Конституционный, криминологический, уголовно-правовой и информационный аспекты : монография / С. С. Босхолов. – М. : ЮрИнфоР, 1999. – 292 с.
4. Кальман О. Г. Злочинність у сфері економіки: проблеми прогнозування, планування та координації заходів протидії / О. Г. Кальман. – Харків : Новасофт, 2005. – 256 с.
5. Литвинов О. М. Стратегія протидії злочинності / О. М. Литвинов // Вісник Асоціації кримінального права України. – 2013. – № 1 (1). – С. 377–387.
6. Теоретические основы предупреждения преступности / Ю. М. Антонян [и др.] ; отв. ред В. К. Звирбуль, В. В. Клочков, Г. М. Миньковский. – М. : Юрид. лит., 1977. – 256 с.
7. Однолько І. В. Теоретичні засади запобігання злочинності / І. В. Однолько // Наукові праці Національного авіаційного університету. – 2013. – № 4. – С. 141–145. – (Серія «Юридичний вісник. Повітряне і космічне право»).
8. Голіна В. В. Кримінологія: Загальна та Особлива частини [Електронний ресурс] : навч. посіб. / В. В. Голіна, Б. М. Головкін. – Харків : Право, 2014. – 513 с. – Режим доступу: <http://libnet.com/content/9629Obektizapobigannyazlochinnosti.html>. – Назва з екрана.
9. Александров Ю. В. Кримінологія [Електронний ресурс] : курс лекцій / Ю. В. Александров, А. П. Гель, Г. С. Семаков. – Київ : МАУП, 2002. – 295 с. – Режим доступу: <http://textbooks.net.ua/content/view/3639/11/>. – Назва з екрана.
10. Иванов Ю. Ф. Кримінологія [Електронний ресурс] : навч. посіб. / Ю. Ф. Иванов, О. М. Джужа. – Київ : Паливода А. В., 2006. – 264 с. – Режим доступу: <http://textbooks.net.ua/content/view/136/11/>. – Назва з екрана.
11. Про Стратегію національної безпеки України [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 6 трав.

2015 р. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/285/2015>. – Назва з екрана.

12. Про основи національної безпеки [Електронний ресурс] : Закон України від 19 черв. 2003 р. № 964-IV. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/964-15>. – Назва з екрана.

13. Крутов В. В. Становлення і розвиток недержавних суб'єктів сектору безпеки України (система безпеки підприємництва) : аналіт. доп. / В. В. Крутов, В. Г. Пилипчук ; Науково-дослідний центр правової інформатики Національної академії правових наук України. – Київ, 2011. – 27 с.

14. Шелухін О. М. Вдосконалення взаємодії недержавних охоронних структур та служб безпеки з правоохоронними органами України / О. М. Шелухін // Часопис Академії адвокатури України – 2012. – № 17 (4). – С. 4–6.

Стаття надійшла до редколегії 13.09.2016

УДК 345.618

Груздь О. І. – ад'юнкт кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

СПОСІБ УЧИНЕННЯ УМИСНОГО ВБИВСТВА В РАЗІ ПЕРЕВИЩЕННЯ МЕЖ НЕОБХІДНОЇ ОБОРОНИ

Висвітлено сутність поняття способу вчинення умисного вбивства в разі перевищення меж необхідної оборони. Акцентовано увагу на засобах і знаряддях учинення цього злочину, встановлено причиново-наслідковий зв'язок між дією та результатом.

Ключові слова: злочин, спосіб учинення злочину, умисне вбивство, необхідна оборона.

Нині в усіх державах світу вбивство розглядають як один із найтяжчих злочинів з урахуванням його суспільної небезпеки, що полягає в позбавленні людини найціннішого – життя. Учинення умисних убивств у разі перевищення меж необхідної оборони є злочином, водночас наслідком дій, спрямованих на припинення правопорушення.

За 2015 рік було обліковано 34 кримінальні правопорушення за ст. 118 Кримінального кодексу (КК) України, а в першому півріччі 2016 року – 19 подібних кримінальних правопорушень. За даними слідчої практики, поширеними є ситуації, коли перед слідчими постає проблема правильної кваліфікації злочинних дій за умови вчинення умисного вбивства в разі перевищення меж необхідної оборони. Ці злочини кваліфікують за ч. 2 ст. 121 КК України (умисне тяжке тілесне ушкодження, що спричинило смерть потерпілого). Так, 2015 року було обліковано 673 кримінальні правопорушення, а за перше півріччя 2016 року – 397 [1].

Визначення способу вчинення умисного вбивства в разі перевищення меж необхідної оборони має принципове значення. Це надає можливість відокремити незаконні дії від правомірних, просте вбивство – від привілейованого, а також правильно кваліфікувати злочин за ст. 118 КК України і під час досудового розслідування встановити всі обставини кримінального правопорушення.

Спосіб учинення є одним з основних елементів криміналістичної характеристики злочинів. Дослідженню його теоретичних і практичних аспектів приділяли увагу В. П. Бахін, В. Д. Берназ, Р. С. Белкін, В. А. Журавель, А. В. Іщенко, В. П. Колмаков, В. О. Коновалова, В. С. Кузьмічов, М. В. Салтевський, В. В. Тіщенко, П. В. Цимбал, С. С. Чернявський, В. Ю. Шепітько та ін.

Особливостям розслідування умисних убивств присвячено дисертаційні дослідження А. О. Антощука, І. В. Борисенка, В. Я. Горбачевського, С. Ф. Здоровка, В. І. Перкіна, О. С. Саїнчина, В. Л. Синчука, А. М. Чорного, А. О. Шульги та ін. З урахуванням наявних напрацювань слід зауважити, що нині немає наукових праць, які висвітлювали б методику розслідування умисних убивств, учинених у разі перевищення меж необхідної оборони. Таким чином, потребує вивчення спосіб учинення зазначеного злочину як ключовий елемент його криміналістичної характеристики.

Мета цієї статті – проаналізувати поняття способу вчинення умисного вбивства в разі перевищення меж необхідної оборони.

Право кожного захищати власне життя та здоров'я, а також життя та здоров'я інших від протиправних посягань передбачено ч. 3 ст. 27 Конституції України [2]. Прикладом утілення цих законодавчих норм є ст. 36 КК України, за якою кожна особа має право на необхідну оборону від суспільно небезпечного посягання незалежно від можливості уникнути його або звернутися за допомогою до інших осіб чи органів влади [3]. Правильне і логічне застосування нормативних положень про необхідну оборону є важливою умовою для забезпечення законності.

У наукових працях із криміналістики увагу акцентовано на вивченні способу вчинення злочину, оскільки він є своєрідним «ключем» до їх розкриття.

На думку М. В. Салтевського, спосіб учинення злочину – це комплекс динамічних актів, рухів, що залишають у навколишньому середовищі зміни – сліди злочину, які стають основним джерелом інформації для розкриття злочинів, виявлення та викриття винних [4, с. 424]. В. Ю. Шепітько вважає, що спосіб злочину – це характер дій злочинця, виражений певною системою операцій і прийомів. Спосіб учинення злочину свідчить про те, як саме особа здійснила суспільно небезпечне діяння та які прийоми, методи й засоби застосовувала для цього. Також він притаманний

насамперед для злочинної дії як активної, вольової суспільно небезпечної поведінки особи [5, с. 275–276].

Проаналізувавши ці визначення, можна стверджувати, що спосіб учинення злочину – це система дій чи бездіяльності, зумовлена метою і мотивами, які відображають психофізіологічні особливості особи відповідно до поставлених цілей та умов їх реалізації.

Дослідження способів учинення злочинів є методологічно важливим для криміналістики як науки загалом і методики розслідування окремих видів злочинів. Інформацію про спосіб учинення злочину безпосередньо використовують для розроблення конкретних криміналістичних методик.

Сучасні науковці різнобічно досліджують спосіб учинення злочину. Розгорнуте тлумачення цього поняття пропонує С. С. Чернявський. На його думку, спосіб злочину – це об'єктивно й суб'єктивно детермінована система дій (операцій, механізмів, прийомів) поведінки суб'єкта в процесі підготовки, учинення та приховання злочину, кожна з яких залишає специфічні сліди, що дають змогу за допомогою криміналістичних прийомів і засобів отримати розуміння сутності події, установити особу злочинця та його причетність до протиправної дії, а також визначити оптимальні шляхи виконання завдань розслідування [6, с. 55–56].

Спосіб учинення злочину найповніше виявляється за умови його умисного характеру. Структурно він складається з дій щодо підготовки, безпосереднього вчинення та приховання злочину. Однак слід урахувувати, що в низці злочинів, учинених через необережність, процесу підготовки зазвичай немає.

Зокрема, окреслену проблему досліджував В. Ю. Шепітько, на переконання якого спосіб злочину – це збірне поняття. Його структура охоплює способи підготовки до протиправного діяння, його вчинення і приховування (маскування). Спосіб злочину не завжди має повну структуру, адже іноді його вчиняють без попереднього планування чи свідомо не приховують факти події або її сліди [5, с. 275].

Способи вчинення злочину можна класифікувати за певними критеріями. Наприклад, М. С. Уткін виокремлює такі види:

- 1) найбільш кваліфіковані (повноструктурні), що передбачають підготовку, учинення та приховування злочину;
- 2) менш кваліфіковані (відсічені), першого типу, які охоплюють учинення і приховування злочину;

3) менш кваліфіковані (відсічені), другого типу, що містять у собі підготовку й учинення злочину;

4) некваліфіковані (спрощені), які складаються лише з дій щодо вчинення злочинів [7, с. 6].

Отже, характеризуючи протиправне діяння, передбачене ст. 118 КК України, можна визначити такі види способу вчинення злочину:

менш кваліфіковані (учинення та приховування злочину);

некваліфіковані, або спрощені, що охоплюють лише дії щодо вчинення злочинів.

У цьому контексті слід з'ясувати основні ознаки способу вчинення умисного вбивства в разі перевищення меж необхідної оборони. Зокрема, учинення цього правопорушення полягає в усвідомлених і цілеспрямованих діях, спрямованих на позбавлення життя іншої особи. Ці дії в кожному конкретному випадку визначені знаряддями, засобами, умовами місця, часу та слідами вчинення злочину. Крім цього, у структурі способу вчинення умисного вбивства в разі перевищення меж необхідної оборони зазвичай можна виокремити процес приховування. Його можна схарактеризувати як діяльність або елемент злочинної діяльності, що становить систему об'єктивних та суб'єктивних чинників дійсності, що формуються на всіх стадіях учинення злочину, і реалізація її має на меті знищення, зміну слідів злочину й злочинця задля перешкоджання розслідуванню.

Під час учинення умисного вбивства в разі перевищення меж необхідної оборони стадії підготовки зазвичай немає. Зазначене пов'язано з тим, що злочини цієї категорії належать до спонтанних, а процес готування передбачає умисні дії, спрямовані на вчинення закінченого злочину – настання смерті потерпілого.

Проблемним питанням у практичній діяльності є формування доказової бази, що забезпечувала б доказування стану необхідної оборони на підставі дослідження комплексу ідеальних і матеріальних слідів злочину. Проте кваліфікацію злочину здійснюють переважно на підставі показань свідків і підозрюваного. Це зумовлює необхідність визначати джерела матеріальної та ідеальної слідової інформації й залучати її до процесу доказування в кримінальному провадженні.

Ретельне вивчення проблематики способу вчинення умисних убивств у разі перевищення меж необхідної оборони є важливим

для встановлення кореляційних зв'язків з іншим елементом криміналістичної характеристики – слідовою картиною злочину.

На підставі загальноприйнятих у юридичній науці критеріїв С. О. Сафронов пропонує класифікацію способів учинення вбивства:

1) за формою діяння: активні дії; бездіяльність (створення небезпечних для життя умов і залишення особи в цьому стані, незастосування необхідних для її врятування заходів);

2) за способами впливу на організм потерпілого: завдання шкоди шляхом застосування фізичної сили, різних знарядь і засобів, чинників навколишнього середовища, тварин;

3) за характером травматичної дії: використання механічних, термічних, температурних, біологічних, хімічних факторів впливу тощо;

4) за видом травматичного впливу: побиття, удар, тиск, розтягнення, розрив, крутіння, ламання тощо [8].

На підставі теоретичних і практичних досліджень, присвячених вивченню змісту ст. 118 КК України, можна виокремити характерні ознаки способу вчинення умисного вбивства в разі перевищення меж необхідної оборони:

1) дія (посягання на життя іншої особи);

2) наслідки (настання біологічної смерті людини);

3) причинові зв'язки між зазначеними діями й наслідками;

4) обстановка вчинення злочину (перебування винної особи під час учинення цього діяння в стані необхідної оборони).

Спосіб учинення умисних убивств у разі перевищення меж необхідної оборони також характеризують за його складовими:

форма діяння – усвідомлена активна дія, спрямована на позбавлення життя іншої особи (бездіяльність не характерна для здійснення необхідної оборони);

спосіб впливу на потерпілого – раптовість нападу, що зумовлює використання особою, яка захищається, будь-яких предметів для самооборони.

Знаряддями вчинення злочину є ті предмети, за допомогою яких особа здійснює фізичний вплив на матеріальні об'єкти (транспортні засоби, вогнепальна і холодна зброя, технічне устаткування). Засоби вчинення злочину – це предмети, речі, які було використано для вчинення протиправного діяння або полегшення його вчинення, однак безпосереднього фізичного впливу не завдавали.

Поширеними знаряддями вчинення зазначеної категорії злочинів є:

колючо-ріжучі предмети (ніж, сокира, викрутка, розбита пляшка тощо). Наприклад, вивчаючи вирок Зарічницького районного суду м. Суми від 15 липня 2016 року, за ознаками злочину, передбаченого ст. 118 КК України, було встановлено, що способом учинення злочину є завдання тілесних ушкоджень розкладним кишеньковим ножом, що спричинило смерть потерпілого [9];

зброя (гладкоствольна, травматична, вогнепальна, холодна). Згідно з вироком Красноармійського міськрайонного суду Донецької області від 29 жовтня 2015 року за фактом учинення умисного вбивства шляхом перевищення меж необхідної оборони, встановлено, що злочин учинено з використанням кулемета РПК-74 [10];

інші предмети (дерев'яна палиця, цеглина, пічна вугільна лопатка тощо). Прикладом можна навести вирок Світловодського міськрайонного суду Кіровоградської області від 18 серпня 2016 року, де способом учинення злочину є завдання тілесних ушкоджень дерев'яною палицею, що спричинило смерть потерпілого. Винного було засуджено за ст. 118 КК України [11]. Іншим прикладом є вирок Глобинського районного суду Полтавської області від 21 березня 2016 року, винесений за аналогічний злочин, у якому способом учинення є завдання цеглиною тілесних ушкоджень по голові, унаслідок яких настала смерть потерпілого [12]. Згідно з вироком Попаснянського районного суду Луганської області від 16 лютого 2016 року, винесеним за ознаками злочину, передбаченого ст. 118 КК України, способом учинення правопорушення є завдання пічною вугільною лопаткою не сумісних із життям тілесних ушкоджень [13];

тварини (зазвичай собаки), яких у процесі слідства можуть визнати предметом учинення злочину;

чинники навколишнього середовища (утоплення у водоймі, скидання з висоти).

Водночас до засобів учинення злочину належить застосування: фізичного насильства (зокрема, Уманський міськрайонний суд Черкаської області від 19 квітня 2016 року виніс вирок за ст. 118 КК України, за яким способом учинення злочину є завдання тілесних ушкоджень за допомогою фізичної сили, а саме руками шляхом удушення потерпілого внаслідок механічної асфіксії, що спричинило смерть потерпілого [14];

транспортних засобів;

різних видів зброї;
колючо-ріжучих предметів;
тварин.

Вид травматичного впливу під час учинення умисного вбивства в разі перевищення меж необхідної оборони залежить від конкретної події, психологічного та фізичного стану особи, яка захищалася.

Отже, спосіб учинення умисного вбивства в разі перевищення меж необхідної оборони є системою навмисних дій, спрямованих на позбавлення особи життя. До того ж, на психологічному рівні особа усвідомлює протиправність власного вчинку, однак, з огляду на передумови цього злочину (процес оборони, затримання злочинця), наполягає на завершенні власних дій і настанні небезпечних наслідків.

Спосіб учинення умисних убивств у разі перевищення меж необхідної оборони відіграє важливу роль у процесі формування інформації про вчинене кримінальне правопорушення та про особу, яка його вчинила. Поглиблене дослідження способу вчинення злочину можна розглядати як один з головних шляхів установлення обставин кримінального провадження.

Таким чином, спосіб учинення умисного вбивства в разі перевищення меж необхідної оборони структурно складається зі стадій учинення та приховування злочину, характеризується використанням специфічних засобів і знарядь. Найпоширенішими є завдання тілесних ушкоджень колючо-ріжучими предметами, застосуванням зброї, використанням тварин, а також предметів, що можуть становити небезпеку для життя людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення [Електронний ресурс] : Генеральна прокуратура України : [сайт]. – Режим доступу: <http://www.gp.gov.ua/ua/stst2011>. – Назва з екрана.

2. Конституція України [Електронний ресурс] : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр>. – Назва з екрана.

3. Кримінальний кодекс України [Електронний ресурс] : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>. – Назва з екрана.

4. Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підручник / М. В. Салтевський. – Київ, 2006. – 588 с.

5. Криміналістика : підручник / [кол. авт. : В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін. ; за ред. проф. В. Ю. Шепітька]. – Вид. 4-те, переробл. і доповн. – Харків, 2008. – 464 с.

6. Чернявський С. С. Методика розслідування злочинів у сфері банківського кредитування : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Чернявський Сергій Сергійович. – Київ, 2002. – 219 с.

7. Уткин М. С. Особенности расследования и предупреждения хищений в потребительской кооперации : учеб. пособие / М. С. Уткин. – Свердловск : СЮИ, 1975. – 78 с.

8. Сафронов С. О. Методика розслідування умисного заподіяння тяжких і середньої тяжкості тілесних ушкоджень : наук.-практ. посіб. / С. О. Сафронов. – Харків, 2003. – 175 с.

9. Вирок Зарічницького районного суду м. Суми від 15 лип. 2016 р. по справі № 591/9618/13-к // Єдиний державний реєстр судових рішень України : [сайт]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/59082896>. – Назва з екрана.

10. Вирок Красноармійського міськрайонного суду Донецької області від 29 жовт. 2015 р. по справі № 235/7831/15-к // Єдиний державний реєстр судових рішень України : [сайт]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/52907974>. – Назва з екрана.

11. Вирок Світловодського міськрайонного суду Кіровоградської області від 18 серп. 2016 р. по справі № 401/2497/16-к // Єдиний державний реєстр судових рішень України : [сайт]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/59791268>. – Назва з екрана.

12. Вирок Глобинського районного суду Полтавської області від 21 берез. 2016 р. по справі № 527/1899/15-к // Єдиний державний реєстр судових рішень України : [сайт]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/56556815>. – Назва з екрана.

13. Вирок Попаснянського районного суду Луганської області від 16 лют. 2016 р. по справі № 423/366/16-к // Єдиний державний реєстр судових рішень України : [сайт]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/55824790>. – Назва з екрана.

14. Вирок Уманського міськрайонного суду Черкаської області від 19 квіт. 2016 р. по справі № 705/2757/16-к // Єдиний державний реєстр судових рішень України : [сайт]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/57243937>. – Назва з екрана.

Стаття надійшла до редколегії 10.11.2016

УДК 347.233:347.254

Коваль О. В. – юрист, м. Київ

ОСОБЛИВОСТІ САМОЗАХИСТУ МАЙНОВИХ ПРАВ НА ЖИТЛО

Визначено поняття й особливості самозахисту майнових прав на житло на підставі систематизованих наявних наукових позицій учених. Розглянуто специфіку реалізації самозахисту майнових прав на житло. Окреслено проблему браку чітких критеріїв для класифікації дій як самозахисту.

Ключові слова: самозахист, житло, майнові права, житлові правовідносини, право власності, виселення.

Частиною 5 ст. 55 Конституції України кожному гарантовано право захищати власні права та свободи від порушень і протиправних посягань будь-якими не забороненими законом засобами [1]. Зазначена гарантія передбачена й у Цивільному кодексі (ЦК) України [2], згідно зі ст. 15 якого кожна особа має право на захист свого цивільного права в разі його порушення, невизнання або оспорювання. На сьогодні дискусійним є питання щодо поняття самозахисту та його змісту щодо захисту майнових прав на житло. Вивчення поняття самозахисту та практики реалізації цього права в зазначеній сфері надає можливість систематизувати різні наукові позиції й уникнути можливих розбіжностей.

Особливості самозахисту майнових прав на житло розкрито в працях таких науковців, як Ч. Н. Азімов, О. І. Антонюк, М. К. Галянтч, В. П. Грибанов, О. В. Дзера, А. І. Дрішлюк, М. С. Корабльова, Є. О. Крашенінников, О. В. Куделін, Б. К. Левківський, Л. Г. Лічман, В. В. Луць, З. В. Ромовська, Г. Я. Стоякін, А. А. Фігель, Н. В. Філик, Є. О. Харитонов та ін.

Самозахист – це один з оперативних та ефективних елементів механізму цивільно-правового захисту [3, с. 4]. Відповідно до ч. 1 ст. 19 ЦК України [2], самозахистом є застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства.

Самозахист прав фізичних осіб – це найдавніша форма захисту прав людини [4, с. 117]. Ще в первісному суспільстві

існувало поняття самопомоги, що передбачало децентралізовану реалізацію санкцій за правопорушення. Ці дії виконували особи, інтереси яких постраждали [2, с. 57]. Однак відсутність чітких критеріїв і ознак самозахисту призводить до безпідставного його ототожнення з протиправними діями, зокрема з самоуправством [5, с. 137]. Зрештою, питання здійснення самозахисту майнових прав фізичних осіб на житло залишається недостатньо дослідженим, а тому є актуальним.

Аналізуючи проблеми самозахисту, науковці іноді визначають це поняття як примусові заходи, що забезпечують захист цивільних прав. Зазначені заходи є цивільно-правовими формами, підпорядкованими загальним принципам регулювання суспільних відносин, які регламентують відносини, що становлять предмет цивільного права та які порушено [6, с. 8]. Низка науковців уважає, що самозахист є заходом примусу, який держава делегувала фізичним особам для захисту своїх суб'єктивних цивільних прав [7, с. 140]. Варто зауважити, що самозахист не обов'язково має передбачати примусові заходи, оскільки його можна реалізувати через дії, виражені пропозицією чи попередженням, що спрямовані на недопущення порушення майнових прав на житло. Інші науковці визначають самозахист як самостійне суб'єктивне право, правову можливість, яка виникає лише в момент його порушення або оспорювання [8, с. 74]. Право учасників цивільних правовідносин на самозахист О. І. Антонюк визначає як їх можливість у разі порушення їхнього (або іншої особи) цивільного права чи інтересу, створення реальної загрози такого порушення застосувати доцільну й адекватну протидію, яка не заборонена законом і не суперечить моральним засадам суспільства, а також спрямована на попередження або припинення цього порушення чи ліквідацію його наслідків [3, с. 180]. Поширеною є думка, що самозахист – це дії юридичного та юридично-фактичного змісту, спрямовані на припинення посягань третіх осіб щодо майнових і немайнових прав [9, с. 14]. Водночас Н. В. Філик уважає, що самозахист цивільних прав полягає у здійсненні вповноваженою особою дозволених законом дій фактичного порядку, спрямованих на охорону його особистих або майнових прав й інтересів [10, с. 348]. Тлумачення поняття самозахисту як здійснення дозволених законом дій суттєво звужує їх коло. Відсутність прямої норми щодо можливості застосування певного прийому або вчинення

певної дії автоматично дає підстави вважати подібні заходи протиправними. Таким чином, самозахист пов'язаний саме з діями, не забороненими законом.

Так, М. С. Корабльова зазначає, що самозахистом є самостійні дії фізичних і юридичних осіб, які не суперечать закону та здійснені з метою оперативного запобігання правопорушенню, відновлення прав і компенсації втрат [11, с. 22]. А. А. Фігель окреслює самозахист як комплекс дозволених законом дій громадян, чії права потребують захисту, які вони безпосередньо спрямовують на запобігання порушенню або відновлення своїх прав. До того ж, їхні дії мають відповідати змісту порушеного права та передбачають наявність посягання з боку інших осіб [12, с. 7]. Однак думка, що самозахист – це комплекс дій, є не цілком виправданою, оскільки він може містити лише одну дію.

Здійснивши аналіз різних наукових теорій і норм чинного законодавства, вважаємо за доцільне використовувати термін «не заборонені законом дії». Таким чином, самозахист – це не заборонена законом дія, комплекс дій чи правомірна бездіяльність, спрямовані на захист права, яке порушене, оспорується чи не визнається, або існує загроза виникнення такої ситуації.

Здійснення самозахисту права на житло можна вважати правомірним, якщо до початку вчинення спрямованих на захист дій будуть наявні відповідні обставини: порушення, невизнання чи оспорення зазначеного права або загроза цього. Усі застосовані заходи мають бути співмірними змісту порушеного права, характеру дій, що спричинили порушення, та наслідкам, спричиненим порушенням або його загрозою.

Так, О. І. Антонюк заперечує можливість звернення особи до юрисдикційних органів для самозахисту. Учена вважає, що самозахистом не є заява вимог до порушника, оскільки такі дії не усувають факту порушення прав або інтересів і не відновлюють їх. До того ж, до заходів самозахисту можна зарахувати укладання договорів про охорону, страхування, забезпечення зобов'язань за допомогою неустойки, поруки, банківської гарантії, а також фактичних дій, які виконують функцію охорони, а не захисту (встановлення сигналізації) [3, с. 182]. Це питання є дискусійним, оскільки укладання особою зазначених договорів уже сприймають як самозахист. Особа самостійно вчиняє дії для власного захисту, а дії іншої сторони договору полягають у забезпеченні захисту згідно з умовами договору (договірний захист). Суперечливою є думка, що

заява вимог до порушника не є самозахистом, оскільки саме завдяки їй конкретне порушення може бути припинено, або усунено загрозу такого.

Здійснення самозахисту класифікують залежно від об'єкта, який підлягає захисту, та суб'єкта, на якого ці дії спрямовано. Відповідно до ч. 1 та ч. 2 ст. 15 ЦК України [2], кожна особа наділена правом на захист свого цивільного права й інтересу. Право на самозахист, згідно з ч. 1 ст. 19 зазначеного Кодексу, особа має лише щодо свого цивільного права та права іншої особи [2]. Тобто серед об'єктів, які йому підлягають, визначено тільки цивільне право, а в цивільному законодавстві захисту підлягає і право, й інтерес. З огляду на це, у сфері житлових правовідносин до об'єкта, який підлягає захисту, запропоновано зберегти права на недоторканність житла, власності, володіння, користування тощо [3, с. 46]. Доцільно також було б об'єктами самозахисту вважати складові права на житло (наприклад, збереження права на житло, що охоплює сферу власності та користування). Таким чином, самозахист права на житло може забезпечити особа, яка має право власності на нього, й особа, яка володіє лише правом користування ним. Інакше кажучи, фактичне володіння житлом дає право на здійснення його самозахисту. Ураховуючи вищезазначене, можна дійти висновку, що фактичне володіння житлом, зокрема й особою-порушником, є правомірним до визнання протилежного в судовому порядку.

У контексті житлових правовідносин спосіб самозахисту права на житло запропоновано розуміти як заходи примусового характеру, за допомогою яких здійснюються припинення протиправних дій, поновлення прав, а також впливають на правопорушника. Причому способи захисту житлових прав мають відповідати змісту цього права, тобто захищати лише його, не порушуючи права іншої сторони, адже перевищення меж самозахисту ставить під сумнів правомірність цих дій [4, с. 117]. Варто акцентувати увагу на співмірності самозахисту з діями, які йому протиставляють. Так, у ч. 1 ст. 36 Кримінального кодексу (КК) України зазначено, що необхідна оборона – це дії, учинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи від суспільно небезпечного посягання шляхом завдання тому, хто на них посягає, необхідної й достатньої шкоди для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо не було допущено

перевищення меж необхідної оборони [13]. За ч. 5 ст. 36 КК України перевищенням меж необхідної оборони не вважають застосування зброї чи будь-яких інших засобів або предметів для відвернення протиправного насильницького вторгнення в житло (інше приміщення), незалежно від тяжкості завданої шкоди нападнику [13]. Право на самозахист у стані крайньої необхідності виникає за наявності небезпеки порушення цивільних прав та інтересів і неможливості її усунення іншими засобами. Отже, на відміну від необхідної оборони, у таких ситуаціях особа має враховувати можливості уникнення небезпеки без завдання шкоди. Дії в стані крайньої необхідності, залежно від обставин, що склалися, можна визнавати правомірним або неправомірним захистом житлових прав. Процедура визначення правомірності цих дій передбачає врахування розміру завданої шкоди. Якщо вона значно більша за відвернену шкоду, то дії особи визнають такими, що перевищують межі крайньої необхідності, а також учиненими умисно з можливими ознаками самоуправства.

У чинному законодавстві немає норм, які містять вичерпний перелік дій, дозволених у разі здійснення самозахисту. Для з'ясування цього питання необхідно розглянути ч. 2 ст. 16 ЦК України [2], у якій передбачено перелік способів захисту цивільних прав й інтересів. Він не є вичерпним, оскільки за нормою зазначеної статті суд може захистити цивільне право або інтерес іншим установленим договором або законом способом [2]. На думку М. К. Галянтича, спосіб захисту порушеного права безпосередньо визначено не ЦК України [2], а спеціальним законом, який регламентує конкретні правовідносини [14, с. 316]. Дослідник пропонує власну класифікацію самозахисту прав на житло в разі їх припинення.

По-перше, *притримання об'єкта* може стосуватися не лише рухомої речі. Притримання нерухомості полягає у відмові звільнити приміщення або повернути ключі від нього до моменту вчинення власником відповідних дій на користь кредитора (потерпілого). Притримання чужої речі – це не тільки вид забезпечення виконання договірною чи недоговірною обов'язку, а також специфічний мораторій на вимогу власника про повернення речі. Таким чином, це стосується не лише зобов'язального права, а й права власності, оскільки внаслідок цієї правомірної дії кредитора власник протягом

певного часу не матиме можливості ні володіти, ні користуватися річчю [15, с. 140].

По-друге, не можна визнавати правомірним здійснення самозахисту права на житло шляхом *виселення порушника*, оскільки чинне законодавство забороняє позбавляти особу житла без відповідного рішення суду. Однак дії щодо відновлення доступу до нього (зривання замка, пошкодження дверей) буде розглянуто як самозахист за умови, що особа не порушуватиме конституційні норми щодо недоторканності житла [3, с. 134].

По-третє, до правомірних дій під час здійснення самозахисту права на житло можемо зарахувати *видворення з житла* в разі протиправного проникнення й за відсутності загрози для життя та здоров'я порушника. Власник житла має можливість за допомогою грубої сили чинити опір грабіжникові або виселити із житла особу, яка свавільно посягає на його недоторканність. Проте ця форма захисту передбачає досить обмежене застосування, оскільки такі дії можуть порушити права інших осіб на житло.

По-четверте, особа, яку позбавили володіння за допомогою насильницького захоплення, має право на самозахист шляхом *відновлення втраченого володіння* [16, с. 102], якщо таке володіння було фактичним, мирним і виключним (володіння, яке особа не розділяє з порушником) [16, с. 70–71].

По-п'яте, деякі науковці вважають, що самозахист може полягати в недопущенні в помешкання навіть родичів, які без достатніх правовстановлювальних документів претендують на зайняття житлової площі [4, с. 119].

Для самозахисту наймач може звернутися до власника житла з вимогою надати йому ключі. Якщо власник виконує зазначену вимогу, то це усуває для наймача перешкоду у праві користування житлом, тоді необхідність в інших засобах захисту зникає. Якщо власник житла відмовляє у виконанні вимоги, то наймач може звернутися з позовною заявою до суду та продовжити захист свого порушеного права. Також не можна заперечити права власника (законного користувача житлом) зняти з дверей замок, якщо це перешкоджає доступу до будинку.

Здійснений аналіз дає підстави для висновку, що особливістю самозахисту прав та інтересів, зокрема і прав на житло, є презумпція його правомірності, що передбачає дотримання конкретних умов. Самозахист може бути застосовано лише в разі дійсного порушення, невизнання чи

оспорення права на житло або існування реальної загрози такого. Також учинені під час самозахисту дії мають бути не заборонені законом, відповідати моральним засадам суспільства, захищати порушене право й не порушувати прав інших осіб, не завдавати їм шкоди. Вони мають бути співмірними порушенню, необхідними і достатніми для запобігання йому. Тобто наслідки від учинених дій повинні відповідати за обсягом та бути адекватними наслідкам порушення. Самозахист здійснює самостійно особа, права якої порушено, невизнано, оскаржено чи є загроза такого. Разом із тим, вона має можливість звернутися до інших осіб або юрисдикційних органів з метою отримання від них захисту. Однак з моменту втручання останніх подібні дії кваліфікують уже як захист, забезпечений іншими особами або юрисдикційними органами.

Варто наголосити, що самозахист прав та інтересів осіб можливий лише щодо майнових прав на житло в момент їх існування й одночасного порушення, оспорення чи невизнання, оскільки припинення майнових прав на житло завжди є законною, нормативно регламентованою дією, а самозахист можливий тільки стосовно протиправних діянь.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України [Електронний ресурс] : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-0%B2%D1%80>. – Назва з екрана.

2. Цивільний кодекс [Електронний ресурс] : Закон України від 16 січ. 2003 р. № 435-IV. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/435-15>. – Назва з екрана.

3. Антонюк О. І. Право учасників цивільних правовідносин на самозахист : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Антонюк Олена Ігорівна. – Харків, 2004. – 205 с.

4. Фігель А. А. Межі здійснення права на самозахист як способу захисту житлових прав / А. А. Фігель // Приватне право і підприємництво. – 2010. – № 9. – С. 116–120.

5. Левківський Б. К. Захист прав дитини: окремі проблеми здійснення батьками права на самозахист дитини / Б. К. Левківський // Порівняльно-аналітичне право. – 2013. – № 2–3. – С. 136–139.

6. Грибанов В. П. Пределы самозащиты гражданских прав / В. П. Грибанов // Вестник Московского университета. – 1968. – № 4. – С. 3–15.

7. Азімов Ч. Н. Здійснення самозахисту в цивільному праві / Ч. Н. Азімов // Вісник Академії правових наук України. – 2001. – № 2 (25). – С. 135–141.

8. Крашенинников Е. А. Структура субъективного права и право на защиту / Е. А. Крашенинников // Проблемы защиты субъективных прав и советское судопроизводство : межвуз. темат. сб. – Ярославль : Изд-во Ярослав. гос. ун-та, 1979. – С. 73–82.

9. Стоякин Г. Я. Меры защиты в советском гражданском праве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Стоякин Геннадий Яковлевич. – Свердловск, 1973. – 22 с.

10. Філік Н. В. Самозахист як спосіб захисту цивільних прав / Н. В. Філік // Матеріали Всеукр. міжнарод. наук. конф. – Ніжин : Лисенко М. М., 2012. – С. 347–349.

11. Кораблева М. С. Гражданско-правовые способы защиты прав предпринимателей : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Кораблева Марина Сергеевна. – М., 2002. – 26 с.

12. Фігель А. А. Цивільно-правовий захист житлових прав фізичних осіб : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Фігель Андрій Анатолійович. – Київ, 2012. – 20 с.

13. Кримінальний кодекс [Електронний ресурс] : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>. – Назва з екрана.

14. Галянтч М. К. Здійснення та судовий захист суб'єктивних житлових прав : монографія / М. К. Галянтч, А. І. Дрішлюк, Л. Г. Лічман ; за заг. ред. В. В. Луця. – Київ ; Тернопіль : Підручники і посібники, 2009. – 496 с.

15. Ромовська З. В. Українське цивільне право. Право власності : підручник : акад. курс / З. В. Ромовська. – Київ : Правова єдність, 2011. – 246 с.

16. Куделин А. В. Самозащита в форме восстановления утраченного владения недвижимостью в праве Англии и США : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Куделин Александр Валерьевич. – М., 1997. – 163 с.

Стаття надійшла до редколегії 10.10.2016

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ПРАВОЗНАВСТВА

УДК 351.74-057.13(477)

Підюков П. П. – доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, провідний науковий співробітник відділу організації науково-дослідної роботи Національної академії внутрішніх справ, м. Київ;

Калиновський О. В. – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, заступник начальника відділу організації науково-дослідної роботи Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

ПРОБЛЕМИ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ ПРИВАТНОЇ ДЕТЕКТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ЗАПОЧАТКУВАННЯ СПЕЦІАЛЬНОЇ ПІДГОТОВКИ ЇЇ СУБ'ЄКТІВ

Висвітлено історичні та практичні аспекти започаткування у світовій правоохоронній практиці приватної детективної розшукової діяльності. Аргументовано необхідність її легалізації в Україні та підготовки кадрів приватних детективів у системі вищих навчальних закладів Міністерства внутрішніх справ зі специфічними умовами навчання, зокрема в Національній академії внутрішніх справ.

Ключові слова: приватний детектив, приватна детективна (розшукова) діяльність, конфіденційна інформація, детективні функції, детективні послуги, спеціальна підготовка приватних детективів.

Приватну детективну діяльність було започатковано в правоохоронній практиці наприкінці минулого століття, коли суспільство дійшло висновку, що успішно реалізувати правоохоронні функції (навіть традиційно сталі) можуть не лише державні органи. Саме в цей період у країнах американського та європейського континентів виникла й почала стрімко розгортатися мережа приватних охоронних детективних і розшукових (останні два поняття мають спільне етимологічне

походження від англ. *detective* – агент таємної служби розшуку й лат. *detectio* – розкриття) [1, с. 142] бюро, агенцій чи об'єднань. Удосконалюючи нормативно-правову базу, форми та методи власної діяльності, вони засвідчили свою ефективність, корисність і необхідність для суспільства.

Зазначене привернуло увагу вітчизняного політикуму та громадськості, унаслідок чого набула актуальності необхідність запровадження зазначеного зарубіжного досвіду й в Україні.

Утім це прагнення не вдалося реалізувати навіть протягом понад двадцяти років, й досі воно залишається проблемою, що потребує розв'язання.

Упродовж цього періоду народні депутати і громада країни епізодично ініціювали розроблення низки законопроектів про приватну детективну діяльність, які в установленому порядку реєстрували й навіть вносили на розгляд під час засідань Верховної Ради України та її комітетів, але жоден із них так і не дістав належної підтримки та схвалення.

Попри це відбулися й певні вагомні зрушення, зокрема, 2005 року приватну детективну діяльність (яка фактично вже виникла в нашій країні та стихійно провадилася в різних її регіонах) реально наблизили до узаконення. Відбулося це 12 січня 2005 року під час обговорення в Парламенті пакету законопроектів «Про службу безпеки суб'єктів господарювання та інших юридичних осіб», «Про охоронну діяльність» і «Про приватну детективну діяльність» (реєстр. № 5380), внесених народними депутатами В. Кафарським, О. Бандуркою і В. Мойсиком, а також альтернативного законопроекту «Про приватну детективну діяльність» (реєстр. № 5380-1), поданого народними депутатами М. Онищуком, Ю. Кармазіним і В. Онопенком. Саме на цьому пленарному засіданні Верховної Ради України народні обранці все ж дійшли згоди щодо необхідності легалізації діяльності приватних охоронців-детективів, що вже фактично працювали.

Укотре повернулися вітчизняні законотворці до цього питання лише через два з половиною роки поспіль, коли 26 червня 2007 року в Комітеті Верховної Ради України з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності було зареєстровано законопроект «Про приватну детективну діяльність» (реєстр. № 3727). Автор документа – голова підкомітету Верховної Ради України з питань законодавчого забезпечення та

парламентського контролю за діяльністю органів внутрішніх справ Сергій Гусаров – також аргументував тоді потребу в його ухваленні тим, що «...у країні вже реально склалися такі відносини», що дістало схвалення депутатського корпусу.

Навіть після цього 25 лютого 2008 року, 13 грудня 2012 року та 28 грудня 2015 року у Верховній Раді України було зареєстровано ще три законопроекти про приватну детективну й детективну (розшукову) діяльність (реєстр. № 2120, 1093 і 3726 відповідно). І лише останній з них, зрештою, було прийнято в першому читанні на засіданні, яке відбулося 19 квітня 2016 року.

Закономірно постає завдання з'ясувати реальні причини квапливого та довготривалого законотворчого процесу щодо аналізованого питання.

Досвід запровадження інституту приватних детективів у США, Великої Британії, Франції, Німеччині, Канаді, Ізраїлі, Японії, Норвегії, Іспанії, Італії та інших країнах переконує світову спільноту в ефективності його функціонування, а діяльність детективних інституцій сприймають уже як звичайне й усталене явище, досконало врегульоване в національному законодавстві зазначених вище країн. Передбачені цим законодавством перелік й обсяг детективних послуг і функцій є досить широким, а їх результати – необхідними та затребуваними суспільством (їх можуть використовувати навіть як процесуальні докази за матеріалами майже всіх категорій судових справ) [2].

Нині послуги приватних детективних бюро та агенцій затребувані серед не тільки приватних осіб, а й державних органів та установ.

Корисною є приватна детективна діяльність і для держави, оскільки її суб'єкти можуть долучатися до правоохоронної поліцейської діяльності, вона не потребує коштів з державного бюджету, а, навпаки, наповнює його обов'язковими податковими платежами від отримуваних за надання приватних детективних послуг доходів і зборів. Зокрема, здійснюване, наприклад, приватними детективами стеження за фізичними особами оцінюють у середньому 12–15 доларів США за годину, збирання інформації про підприємство – від 600 доларів, перевірення алібі – від 700 доларів, розшук боржника та його майна – від 1200 доларів США.

На сторінках спеціальної юридичної літератури було висловлено припущення, що зволікання із запровадженням в

Україні приватної детективної діяльності спричинено негативним ставленням до цього оперативних підрозділів правоохоронних структур через можливу конкуренцію з боку детективів.

Навряд чи таке припущення можна вважати обґрунтованим.

Зарубіжний досвід свідчить про плідну співпрацю між органами поліції та приватними детективними структурами.

В Австрії, наприклад, запроваджено практику регулярного інформування приватних детективів щодо нових тенденцій і методів протидії злочинності. У Великій Британії приватні охоронні й детективні агентства беруть участь у роботі постійної наради Міністерства внутрішніх справ із запобігання злочинності та мають при ній постійне представництво. У Німеччині, Швеції, Греції, Туреччині поліція надає допомогу в регулярному навчанні представників приватних розшукових бюро, їх перепідготовці та підвищенні кваліфікації.

Таким чином, діяльність приватних детективів визнано допоміжною та навіть невід'ємною складовою в роботі оперативних підрозділів поліції низки зарубіжних країн.

Тому ми поділяємо позицію авторів, які стверджують, що зовсім не в конкуренції, а в постійній плідній співпраці з поліцією будуть зацікавлені приватні детективи, оскільки доступною стає поліцейська інформаційна база, яку формували впродовж тривалого періоду, а отже, бази даних, документи, обліки – усе, що потребує легалізації, вимагає, водночас, тісних контактів і взаємовигідної співпраці з правоохоронними структурами. Спільно з ними приватні детективи мають з'ясовувати справжні обставини подій, розшукувати безвісти зниклих осіб, пересвідчуватися в цілковитій безпеці клієнтів – замовників цих послуг тощо. Із цього приводу влучно зазначає один із дослідників, зауважуючи, що матеріально-технічне забезпечення оперативно-розшукових служб нині хоч і нагадує «...зношений плац славнозвісного Колombo, однак таки стає в нагоді детективам» [3, с. 51].

Отже, справжні причини зволікань із запровадженням (легалізацією) вітчизняного інституту приватних детективів, на нашу думку, полягають, по-перше, у тому, що немає належної публічної волі. Можна спостерігати вже навіть не приховане лобіювання народними обранцями важливіших привабливіших для них інтересів, ініціатив і законопроектів. По-друге, негативно позначається на цьому процесі політична та економічна ситуація,

що склалася в нашій країні. По-третє, слід констатувати брак можливості широкого обговорення цієї проблематики в літературі, на наукових конференціях, що також певною мірою спричинило неналежну якість підготовлених законопроектів, які подавали на розгляд Верховної Ради України. Навіть останній з них – законопроект «Про приватну детективну (розшукову) діяльність» (реєстр. № 3726) [4] (законопроект), схвалений у першому читанні на засіданні 19 квітня 2016 року, хоча й став найдосконалішим порівняно з попередніми їх варіантами, однак також містить не досить чітке і вдале формулювання низки положень.

Зокрема, серед головних функцій детективних послуг приватних детективів законопроект передбачає збирання інформації про особу та відповідне передання (використання, поширення) цієї інформації. Водночас, відповідно до Конституції України (ст. 32), інформація про особисте та сімейне життя є конфіденційною, її збирання дозволено спеціально вповноваженим суб'єктам виключно за рішенням суду й винятково у випадках, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту й прав людини. Фактично збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди державою, органами місцевого самоврядування, юридичними або фізичними особами є втручанням в її особисте та сімейне життя, тобто порушує базові вимоги Основного Закону.

Цю заборону продубльовано також у низці інших законів: згідно з вимогами ст. 21 Закону України «Про інформацію», конфіденційну інформацію можна поширювати за бажанням (згодою) відповідної особи у визначеному нею порядку відповідно до передбачених нею умов, а також в інших випадках, визначених законом. Заборона на поширення конфіденційної інформації без згоди особи, якої вона стосується, міститься також у законах України «Про захист персональних даних» (ст. 14) і «Про доступ до публічної інформації» (ст. 7).

Збирання та накопичення зазначеної інформації здійснюють (наприклад, оперативні підрозділи) в разі отримання повідомлення про підготовку та вчинення злочину. Оскільки приватні детективи не мають права розкривати злочини, тож не мають права і збирати чи накопичувати цю інформацію, а поширювати її шляхом передання клієнту – й поготів.

У рішенні від 20 січня 2012 року № 2-рп/2012 Конституційний Суд України щодо тлумачення положень ч. 1, 2 ст. 32, ч. 2, 3 ст. 34 Конституції України зазначив, що інформація про особисте та сімейне життя особи є конфіденційною; збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди державою, органами місцевого самоврядування, юридичними або фізичними особами є втручанням в її особисте та сімейне життя. Таке втручання допустили винятково у випадках, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та забезпечення прав людини [5].

Законопроектом не передбачено відповідних гарантій і правового механізму унеможливлення незаконного використання приватними детективами отриманої інформації чи відомостей про особисте життя особи. Щодо його змісту маємо й низку інших серйозних зауважень (на жаль, у межах цієї статті не можна висвітлити всі їх аспекти, тому вони є важливою темою для подальших наукових публікацій).

Однак певна їх частина стосується одного з ключових питань – підготовки кадрів майбутніх приватних детективів, яке потребує першочергового й невідкладного наукового аналізу.

Законопроект містить перелік вимог, яким повинен відповідати приватний детектив. Це має бути фізична особа, яка: а) є громадянином України; б) володіє державною мовою; в) має вищу юридичну освіту; г) пройшла спеціальну підготовку для здійснення приватної детективної (розшукової) діяльності чи має стаж роботи в оперативних підрозділах або органах досудового розслідування не менше ніж три роки; д) отримала в установленому порядку свідоцтво про право на зайняття детективною (розшуковою) діяльністю (ч. 1 ст. 5 законопроекту); е) не має визначених щодо цього обмежень:

одночасне обіймання будь-якої посади в органах державної влади, місцевого самоврядування, правоохоронних чи судових органах влади (ч. 2 ст. 5 законопроекту);

наявність непогашеної чи не знятої в установленому законом порядку судимості за вчинення злочину;

визнана судом недієздатність чи обмежена дієздатність особи;

попереднє звільнення особи з посади судді, прокурора, нотаріуса, працівника правоохоронного органу, з державної

служби або служби в органах місцевого самоврядування за порушення присяги, учинення корупційного правопорушення (ч. 3 ст. 5 законопроекту) [4].

Стаття 8 законопроекту передбачає також підстави для відмови особі у виданні свідоцтва про право здійснювати приватну детективну (розшукову) діяльність:

1) якщо їй у встановленому законом порядку заборонено займатися підприємницькою діяльністю;

2) коли в цієї особи було анульовано свідоцтво про право здійснювати приватну детективну (розшукову) діяльність, якщо з дня анулювання свідоцтва не минуло трьох років;

3) якщо цій особі пред'явлено обвинувачення в учиненні злочину – до вирішення в установленому законом порядку питання щодо її вини чи невинуватості;

4) якщо особу притягували до адміністративної відповідальності за корупційні правопорушення;

5) якщо ця особа має судимість за вчинення злочину і ця судимість не погашена або не знята в установленому законом порядку (крім реабілітованої особи), або особу притягав суд до відповідальності за вчинення злочину;

6) у разі невідповідності поданих особою документів вимогам, які визначено у ст. 5 законопроекту.

Спеціальна підготовка для здійснення приватної детективної (розшукової) діяльності, необхідність проходження якої передбачена ч. 1 ст. 5 законопроекту, є своєрідним різновидом фахової спеціалізації осіб, які вже мають вищу юридичну освіту, але яким бракує попереднього не менше ніж трирічного стажу практичної діяльності в органах досудового розслідування або в оперативних підрозділах.

Тобто шляхом забезпечення спеціальної підготовки (спеціалізації) законодавець має на меті компенсувати в кандидата у приватні детективи певні прогалини в його фаховому рівні, сформувані навиків, притаманні колишнім працівникам правоохоронних органів.

Свідченням цього є також передбачені в законопроекті види детективних послуг, які можуть надавати суб'єкти приватної детективної (розшукової) діяльності (ст. 11), їх правовий статус (ч. 3 ст. 4, ч. 4 ст. 5, ст. 12), коло обов'язків, що мають виконувати приватні детективи (ст. 13, 14).

Зокрема, приватний детектив має право (і повинен уміти) здійснювати зовнішнє спостереження на відкритій місцевості, у громадських місцях і на транспорті (п. 8 ст. 12), застосовувати кіно- і фотозйомку, відео- та аудіозапис, а також використовувати інші технічні засоби (п. 9 ст. 12), використовувати спеціальні засоби (п. 13 ст. 12), він зобов'язаний проходити періодичні перевірки на знання умов застосування та здатність діяти в умовах застосування спеціальних засобів (ст. 19, 20) тощо.

Саме тому навчальна програма спеціальної підготовки майбутніх приватних детективів має передбачати поглиблене вивчення ними відповідних правових дисциплін і спецкурсів, передусім, з конституційного права, кримінального й адміністративного права і процесу, кримінального процесу та криміналістики, спецтехніки, оперативно-розшукової діяльності, тактико-спеціальної, медичної, спеціальної вогневої і фізичної підготовки.

Звісно, таку навчальну програму може забезпечити лише науково-педагогічний склад із достатнім фаховим рівнем за окресленими напрямками на базі вищих юридичних навчальних закладів зі специфічними умовами навчання, серед яких найпотужнішими є система вищих навчальних закладів Міністерства внутрішніх справ України, очолювана Національною академією внутрішніх справ.

Проаналізований міжнародний досвід свідчить, що підготовку приватних детективів у країнах СНД, низки держав ближнього й дальнього зарубіжжя здійснюють саме на базі поліцейських навчальних закладів.

Тому вважаємо досить серйозним недоліком визначений у законопроекті (ст. 17) і не прийнятний з нашої позиції механізм підготовки приватних детективів, що передбачає її здійснення за відповідними угодами з державними та недержавними закладами освіти (ч. 1), які має бути створено й проліцензовано в установленому порядку.

По-перше, не має жодної необхідності чи доцільності та не є доречним в умовах фінансово-економічної скрути в нашій країні додатково створювати нові (зайві) державні (чи недержавні) навчальні заклади, зокрема юридичні, мережа яких нині занадто розгалужена та перевантажена.

По-друге, будь-який цивільний виш юридичного профілю не спроможний опанувати програму належної підготовки майбутніх приватних детективів за багатьма із зазначених напрямів.

Закріплена в ч. 3 ст. 4 законопроекту заборона на здійснення суб'єктами приватної детективної (розшукової) діяльності оперативно-розшукових заходів, віднесених законом до виключної компетенції оперативних підрозділів, зумовлює необхідність детального вивчення кандидатами в приватні детективи під час їхньої спеціальної підготовки відповідних положень Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», що не передбачено в навчальних програмах цивільних юридичних вишів. Лише в окремих із них, зокрема в Національному університеті «Національна юридична академія ім. Ярослава Мудрого», який готує кадри, наприклад, для підрозділів досудового слідства Міністерства внутрішніх справ, Служби безпеки України, вітчизняної податкової поліції, викладають стислий курс із загальної характеристики законодавства України про оперативно-розшукову діяльність у межах навчальної програми з кримінального процесу в аспекті проведення негласних слідчих (розшукових) дій.

Це стосується й інших спеціальних навчальних курсів і дисциплін (тактико-спеціальної підготовки, використання спецзасобів і спецтехніки тощо).

Приватна детективна (розшукова) діяльність, відповідно до ч. 2 ст. 1 законопроекту, – це незалежна професійна діяльність, дозволена органами Національної поліції України.

Саме вони здійснюють за зазначеними вище напрямками багатогранну й широкомасштабну перевірку кандидатів у приватні детективи на їх відповідність вимогам, визначеним у ч. 1 ст. 5, і відсутність обмежень для цього, передбачених у ч. 2, 3 ст. 5 та ст. 8 законопроекту.

Видання приватному детективу свідоцтва про право на заняття приватною детективною (розшуковою) діяльністю (ч. 2 ст. 7), дозволу на придбання, зберігання та застосування спеціальних засобів (ч. 2 ст. 18), контроль за дотриманням суб'єктами приватної детективної (розшукової) діяльності вимог законодавства України (ст. 22), перевірку приватних детективів на придатність до дій в умовах, пов'язаних із застосуванням

спеціальних засобів (ч. 3 ст. 19 законопроекту), також забезпечує Національна поліція та її територіальні органи.

Національна поліція України, відповідно до чинного законодавства (Закон України «Про національну поліцію» від 2 липня 2015 року й однойменного Положення від 28 жовтня 2015 року), є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовує та координує Кабінет Міністрів України через Міністра внутрішніх справ України.

Законопроект (ч. 2 ст. 17) передбачає обов'язкову участь Міністра внутрішніх справ України та Національної поліції України під час розроблення Міністерством освіти і науки України програм навчання (спеціальної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації) приватних детективів.

Зазначене вище, на нашу думку, переконливо свідчить про доцільність підготовки кадрів приватних детективів у системі саме вишів Міністерства внутрішніх справ України зі специфічними умовами навчання. Флагманом цієї системи завжди була і залишається Національна академія внутрішніх справ, яка має для цього достатній науково-педагогічний потенціал, потужну навчально-матеріальну базу, новітні методики викладання, зокрема спеціальних дисциплін, а також багаторічний досвід підготовки (перепідготовки та підвищення кваліфікації) кадрів для Міністерства внутрішніх справ та Національної поліції України, правоохоронних органів зарубіжних країн, кримінально-виконавчої служби, а також для Національної служби посередництва і примирення, Державної служби України з питань протидії корупції, миротворчих поліцейських місій ООН та інших державних органів.

Отже, незважаючи на окремі недоліки законопроекту, які може та має бути усунуто, ідею запровадження в Україні приватної детективної (розшукової) діяльності доцільно підтримати. З огляду на необхідність очікуваного незабаром утворення нового інституту державних професійних детективів, які поєднують функції слідчих та оперативних працівників (розроблення та прийняття відповідного базового закону щодо цього передбачено Коаліційна угода депутатських фракцій «Європейська Україна» у Верховній Раді України восьмого скликання), слід очікувати невдовзі активне обговорення порушених у цій публікації питань в Парламенті нашої країни на

його засіданнях, у комітетах і фракціях, наслідком чого стане відповідне доопрацювання законопроекту від 28 грудня 2015 року (реєстр. № 3726) і його ухвалення.

Україна, маючи чітке і стабільне спрямування на інтеграцію в європейський і світовий цивілізаційний простір, повинна невідкладно вжити заходів, щоб уже в поточному році була легалізована та почала функціонувати система вітчизняних приватних детективних утворень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Міжнародна поліцейська енциклопедія : у 10 т. / відп. ред. Є. М. Моїсеєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. – Київ : Атіка, 2003–2014. – Т. 5 : Кримінально-процесуальна та криміналістична діяльність поліцейських підрозділів. – 2009. – 1008 с.

2. Риженко І. М. Приватна детективна діяльність в Україні в контексті реалізації права на особисте життя [Електронний ресурс] / І. М. Риженко. – Режим доступу: <http://ekhsuir.kspu.edu>. – Назва з екрана.

3. Рахновецький Є. Вам потрібен легальний приватний... детектив / Є. Рахновецький // Віче. – 2007. – № 17 (206). – С. 50–51.

4. Про приватну детективну (розшукову) діяльність [Електронний ресурс] : проект Закону України від 28 груд. 2015 р. № 3726. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57580. – Назва з екрана.

5. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Жашківської районної ради Черкаської області щодо офіційного тлумачення положень частин першої, другої статті 32, частин другої, третьої статті 34 Конституції України : рішення Конституційного Суду України від 20 січ. 2012 р. № 2-рп/2012 // Вісник Конституційного Суду України. – 2012. – № 2. – Ст. 14.

Стаття надійшла до редколегії 17.11.2016

УДК 343.148(477):343.37

Давиденко В. С. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри загальноправових дисциплін Київського національного торговельно-економічного університету, м. Київ

СПЕЦІАЛЬНІ ЗНАННЯ В РОЗСЛІДУВАННІ ЕКОНОМІЧНИХ ЗЛОЧИНІВ

Досліджено особливості використання спеціальних знань під час розслідування злочинів, пов'язаних із привласненням, розтратою майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем. Запропоновано способи розв'язання проблеми залучення фахівців окремих галузей знань до проведення судових експертиз, типових для злочинів цієї категорії.

Ключові слова: спеціальні знання, призначення судових експертиз, привласнення майна, розтрата майна, зловживання службовим становищем.

Динаміка науково-технічного прогресу вимагає від суб'єктів будь-якої діяльності не лише застосування знань з певних галузей науки або техніки, а й постійного вдосконалення арсеналу засобів і методів її забезпечення.

Системна й скоординована діяльність правоохоронців, органів місцевого самоврядування, громадськості щодо боротьби зі злочинністю залишається сьогодні найбільш складною та важливою передумовою розбудови України як незалежної демократичної і правової держави. Структурні перетворення політичних, економічних і правових інститутів пов'язані нині зі значним рівнем та небезпечними тенденціями злочинності в Україні, що загрожує її національній безпеці, негативно впливаючи на всі сфери суспільного життя [1, с. 33].

Сучасні проблеми посилення обороноздатності України підтверджують необхідність покращення фінансово-економічного благополуччя в державі. У цьому складному процесі важливе значення матиме результативність розслідування злочинів проти власності, злочинів у сфері господарської, службової та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг,

чому сприятиме оптимізація використання спеціальних знань правоохоронними органами.

Проблеми боротьби зі злочинами у сфері економіки та фінансової діяльності, зокрема використання спеціальних знань, є об'єктом поглибленого вивчення в працях В. Д. Арсеньєва, Л. Ю. Ароцкера, Р. С. Белкіна, А. І. Вінберга, В. Г. Гончаренка, О. О. Ейсмана, Є. І. Зуєва, В. К. Лисиченка, В. М. Махова, О. Р. Ратінова, Б. В. Романюка, М. О. Селіванова, С. С. Чернявського та ін. Особливості використання спеціальних знань у розслідуванні економічних злочинів також розглядали у своїх монографіях А. Ф. Волобуєв, О. М. Дьячков, В. В. Лисенко, Г. А. Матусовський, П. В. Цимбал та ін.

Водночас, попри наявність наукових доробків, присвячених розгляду зазначеної проблеми, можна констатувати однозначність теоретичних позицій щодо змісту, взаємозв'язку та взаємозалежності в системі спеціальних знань.

Напрацювання вчених-юристів у галузі криміналістики та судової експертизи мають послідовно враховувати сучасні інноваційні технології, оптимально та системно оновлюючи арсенал засобів боротьби зі злочинністю, зокрема економічною. Таким чином, запорукою успішного протистояння злочинному світові є використання правоохоронцями інновацій, передусім коли йдеться про інтелектуальну протидію економічним злочинцям, типовими рисами яких є фахова обізнаність і значний досвід діяльності в певних галузях економіки.

З огляду на зазначене, доцільно систематизувати й розширити коло проблем, а також з'ясувати способи їх розв'язання під час застосування спеціальних знань у розслідуванні економічних злочинів.

Згідно з переконаннями сучасних учених-криміналістів, спеціальними вважають знання в галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла, необхідні для вирішення питань, які постають під час розслідування та розгляду кримінальних проваджень у суді [2, с. 224].

Проте, незважаючи на теоретичні розвідки в розробленні проблеми, у науці існують різні позиції щодо визначення спеціальних знань: по-перше, вони не є загальнодоступними й загальновідомими; по-друге, ними озброєні вузькопрофільні фахівці зі спеціальною підготовкою або значним практичним досвідом у відповідній галузі. Поняття спеціальних знань набуло

значного поширення в контексті приналежності до них знань, накопичених у сфері економіки, техніки, виробництва тощо. Так, С. С. Чернявський вважає, що критерій розмежування спеціальних і загальних знань не потребує наукового уточнення, оскільки визначений безпосередньо слідчою та судовою практикою. Слідчий (суд) особисто в кожному конкретному випадку повинен вирішувати питання щодо необхідності використання спеціальних знань у певній формі [3, с. 538–539].

У практиці розкриття, розслідування та попередження злочинів поширеними є дві форми використання спеціальних знань. Перша з них визначена кримінальним процесуальним законодавством (судові експертизи, участь фахівців у підготовці та проведенні слідчих (розшукових) дій (ст. 69, 71, 242, 243 Кримінального процесуального кодексу (КПК) України); друга – не передбачена законом (консультативно-довідкова діяльність фахівців з окремих галузей знань).

У діяльності суб'єктів розслідування злочинів особливого значення ця проблема набуває з питань застосування спеціальних знань у процесі досудового слідства, оскільки регламентована не лише правовими чинниками, а й тактичними особливостями розшуку злочинця, призначення та проведення судових експертиз.

На початковому етапі розслідування злочинів, під час здійснення невідкладних слідчих дій типовою є проблема встановлення та розшуку злочинця. Так, у межах кримінального провадження слідчий має оптимально використовувати потенціал спеціальних знань, зокрема під час реалізації таких заходів:

- 1) слідчих (розшукових) дій гласного характеру, спрямованих на розшук підозрюваного;
- 2) негласних слідчих (розшукових) дій;
- 3) організаційних заходів.

Проведення невідкладних слідчих (розшукових) дій гласного характеру, спрямованих на розшук підозрюваного, може бути ускладнене умовами розшуку за «гарячими слідами», особливостями дослідження мікрооб'єктів та інших матеріальних слідів, труднощами складання суб'єктивного портрета злочинця, професійного застосування науково-технічних засобів, реєстрації криміналістично важливої інформації в системі криміналістичних обліків та їх подальшого використання.

Слідчі (розшукові) дії негласного характеру передбачають ефективне застосування фото-, відеоапаратури, інших технічних засобів пошуку та стеження. Ідеться, зокрема, про такі дії:

1) спеціальний слідчий експеримент (п. 3 ч. 1 ст. 271 КПК України);

2) обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи (ст. 267 КПК України);

3) зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж (ст. 263 КПК України);

4) спостереження за особою, річчю або місцем (ст. 269 КПК України).

Для встановлення даних про особу злочинця використовують спеціальні знання у формі проведення експертиз, переважно неідентифікаційного характеру. Отримана інформація є певною мірою припущенням, а отже, має імовірний характер і може бути використана під час розслідування лише як інформація з орієнтування. Водночас для визначення характеристик особи злочинця важливим джерелом є безпосередньо спосіб учинення злочину. Використання нетипових способів свідчить про знання крадієм певних технологій, будови замикальних пристроїв, наявності в нього значного досвіду злочинної діяльності [4, с. 140–141].

Не менш важливі дані про особу злочинця можна отримати завдяки експертному дослідженню вилучених мікрооб'єктів. Така інформація дає змогу виконати діагностичні, класифікаційні, а також ідентифікаційні завдання. У цьому контексті Н. І. Клименко зауважує, що криміналістичне значення результатів дослідження мікрооб'єктів може бути оперативнотактичним і доказовим [5, с. 8–10].

На нашу думку, важливою ознакою джерел криміналістично важливої інформації є їх психологічний аспект.

Фахівці в галузі психології, застосовуючи вербальні слідчі дії, можуть викрити брехню за словами, голосом, рухами тіла. Заслужують на увагу також показники, пов'язані з діяльністю периферичної нервової системи. Зміни таких показників можна зафіксувати не лише візуальним спостереженням, а й за допомогою детектора брехні (поліграфа). Проте, як зазначає американський психолог Пол Екман, поліграф доцільно застосовувати лише тоді, коли підозрюваний налаштований і готовий до співпраці [6, с. 55–83, 175].

У ст. 1 Закону України «Про судову експертизу» зазначено, що судова експертиза – це дослідження експертом на підставі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що знаходиться у провадженні досудового та судового слідства [7].

Експертиза – дослідження, розгляд експертом певних питань, що потребують спеціальних знань [8, с. 341].

Залучення до провадження фахівців і призначення судових експертиз не означає, що слідчий недостатньо або зовсім не володіє знаннями в цій галузі. За окремими категоріями знань слідчий може бути обізнаний не менше, ніж фахівець. Ця обізнаність, безперечно, сприятиме слідчому у визначенні предмета й пріоритетних напрямів майбутнього експертного дослідження, проте, на нашу думку, є необов'язковою з огляду на неможливість бездоганного володіння іншими галузями знань. Адже основним завданням слідства є розкриття злочинів, а слідчого – їх розслідування, виявлення елементів професійності, творчості у складному процесі пошуку об'єктивної істини у провадженні [9, с. 236–238]. У межах правового регулювання діяльності слідчий не може виконувати обов'язки фахівця, експерта чи заміщати їх, він має об'єктивно оцінити одержані висновки.

Безпосереднє володіння не лише професійними, а й спеціальними знаннями дає змогу слідчому оптимально виконувати професійні завдання.

Таким чином, судова експертиза – це процесуальна дія, що передбачає здійснення за дорученням слідчого або суду у визначеній законом формі досліджень різних об'єктів відповідними фахівцями та формулювання висновків зі спеціальних питань, які є джерелами доказів, а наявні в них фактичні дані – доказами [10, с. 163].

У багатоскладовому комплексному процесі розслідування злочинів зазначеної категорії встановлення фактів доказового значення відбувається шляхом безпосереднього сприйняття слідчим слідчої картини (тоді ж у свідомості слідчого формується ідеальна модель механізму події злочину), а також завдяки науково-дослідному вивченню якостей об'єктів дослідження та встановлення взаємозв'язку між ними, тобто проведенню судової експертизи. Результати такого дослідження матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію

про подію злочину, згідно зі ст. 65 КПК України, можуть бути визнані доказами у кримінальному провадженні.

Під час розслідування злочинів, пов'язаних із привласненням, розтратою майна або заволодінням ним шляхом зловживання службовим становищем, а також інших злочинів у сфері господарської та службової діяльності переважно досліджують фінансово-господарські документи, з'ясовують питання виробничого характеру. Зокрема, призначають і проводять такі види судових експертиз: судово-економічні (планово-економічну, фінансово-економічну), судово-бухгалтерські (експертизи бухгалтерських операцій на промислових підприємствах, у бюджетних організаціях, на підприємствах торгівлі, у будівельних організаціях тощо); судово-товарознавчу; судово-технологічну; криміналістичні (наприклад, почеркознавчу, техніко-криміналістичну експертизу документів, трасологічну); інженерно-технічні; судово-агропромислові. За потреби дослідження питань з інших галузей знань, зумовленої певною слідчою ситуацією, слідчий може призначити й інші судові експертизи.

Питання підготовки, призначення та проведення судових експертиз лишаються предметом уваги вчених-криміналістів. Проте, на нашу думку, з огляду на вимоги чинного КПК України, їх належить систематизувати в певний перелік елементів підготовки судових експертиз під час розслідування зазначеної категорії злочинів, виклавши в такій послідовності:

1) аналіз обставин, з огляду на які виникла потреба в призначенні судової експертизи, визначення предмета експертного дослідження;

2) вивчення інформаційно-довідкової бази даних, криміналістичних обліків, літератури з певної галузі знань, консультування із фахівцями конкретної галузі знань;

3) проведення слідчих (розшукових) дій і певних організаційних заходів, результати яких стануть підґрунтям інформаційної моделі описової та резолютивної частин постанови про призначення судової експертизи (обшуки, слідчі огляди, допити, відтворення обстановки й обставин події тощо);

4) одержання зразків для експертного дослідження та їх збереження;

5) вибір експертної установи або експерта, винесення постанови про призначення конкретної судової експертизи,

формулювання запитань, на які експерт має відповісти, прийняття рішення щодо задоволення клопотань зацікавлених осіб;

6) підготовка об'єктів і зразків для експертного дослідження для відправлення їх експерту з метою збереження їх форми, кількості та якості;

7) прийняття рішення слідчим, прокурором у разі клопотання сторони захисту про залучення експерта, а також щодо інших питань призначення судової експертизи.

Під час розслідування зазначеної категорії злочинів більшість питань із наведеного переліку стосуються галузі судової бухгалтерії та економіки.

Судово-бухгалтерську експертизу призначають у разі, якщо виникли сумніви щодо повноти, об'єктивності, професійності проведеної ревізії та застосованих ревізорами методів, а також за необхідності перевірити правильність оформлення окремих фінансово-господарських операцій.

Залежно від особливостей конкретної галузі діяльності можуть призначати судові експертизи бухгалтерських операцій і документації в різних галузях господарства.

На думку сучасних науковців, судово-бухгалтерська експертиза є одним із найбільш поширених видів судово-економічних експертиз. Водночас розслідування розкрадань чужого майна за певних обставин слідчої ситуації може потребувати проведення й інших експертиз цього класу. За таких умов без висновків експертів із питань фінансування, кредитування, ціноутворення неможливо достатньо повно встановити низку важливих для розслідування обставин, зокрема розмір спричиненої злочинцем матеріальної шкоди, наприклад, у складних справах про крадіжки, пов'язані з виготовленням і реалізацією продукції без її обліку [11, с. 319]. Тому може виникнути необхідність призначити не тільки судово-бухгалтерську, а й інші види судово-економічних експертиз, зокрема планово-економічну чи фінансово-економічну.

Економічні експертизи проводять переважно під час розслідування розкрадань чужого майна на відомчих виробничих підприємствах, у системі військово-промислового комплексу тощо.

Завдяки планово-економічній експертизі може бути з'ясовано такі питання: чи правильно складено виробничий, фінансовий або торговий план підприємства торгівлі; чи відповідає дійсності звіт підприємства про виконання плану тощо.

Фінансово-економічну експертизу призначають для перевірки правильності дотримання встановлених вимог, що регулюють фінансові, економічні й договірні відносини організації з партнерами (наприклад, постачальниками продукції в конкретні установи та організації на конкурсній основі), проведення операцій із цінними паперами, відповідність фінансових операцій бюджетним вимогам тощо.

Проведення судово-товарознавчої експертизи передбачає з'ясування якості виготовлених промислових і продовольчих товарів, продукції, майна, установлення їх сорту, виробника, відповідності вимогам зберігання й інших типових питань, а саме:

- 1) найменування товару, розшифрування його маркування;
- 2) відповідність вимогам умов зберігання, транспортування певного товару (продукції);
- 3) імовірність фактичної природної втрати товару (продукції) в певних умовах їх зберігання, транспортування тощо;
- 4) підприємство, на якому виготовлено певну продукцію;
- 5) вартість продукції (одиниці товару) з урахуванням відсотка його зносу;
- 6) відповідність маркувальних позначок товару (продукції) їх сорту і якості;
- 7) правильність технології виготовлення певного товару (продукції).

Привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем означає, що певна службова особа порушує власні повноваження та використовує організаційно-розпорядчі або адміністративно-господарчі функції всупереч інтересам держави для незаконного й безоплатного обігу певного майна: незаконно дає вказівку підлеглій їй матеріально відповідальній особі про видавання майна; отримує майно за фіктивними документами тощо.

Таким чином, на відповідних слідосприймаючих об'єктах можуть залишатися матеріальні сліди та відображення. Експертно-криміналістичне дослідження таких об'єктів сприятиме накопиченню доказової інформації, а отже, є цілком актуальними перспективи підготовки і призначення окремих криміналістичних експертиз: судово-почеркознавчої, судово-трасологічної, судово-технічної експертизи документів, експертизи підроблених грошей, цінних паперів, експертизи рельєфних знаків, реквізитів документів, відбитків печаток і

штампів, експертизи речовин, матеріалів і виробів, а також експертизи цілого за частинами. Цей перелік криміналістичних експертиз не є вичерпним, за конкретних умов розслідування в разі необхідності можуть призначати й інші експертизи.

Використання спеціальних знань під час розслідування економічних злочинів у їх широкому розумінні – це досить складний, багатоплановий процес, зумовлений кваліфікаційною, доказовою та криміналістичною характеристиками певної категорії злочинів.

Отже, кримінально-правовий, кримінально-процесуальний і криміналістичний аспекти кримінального провадження щодо зазначеної категорії злочинів визначають правовий і гносеологічний аспекти завдань діяльності слідчого, забезпечення швидкого, повного й неупередженого досудового розслідування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Джужа О. М. Концептуальні засади співвідношення кримінальної, кримінально-правової та кримінологічної політики / О. М. Джужа, В. В. Василевич // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2014. – № 4 (93). – С. 30–45.
2. Шепітько В. Ю. Криміналістика: словник термінів / В. Ю. Шепітько. – Київ : Ін Юре, 2004. – 264 с.
3. Чернявський С. С. Фінансове шахрайство: методологічні засади розслідування : монографія / С. С. Чернявський. – Київ : Хай-Тек Прес, 2010. – 624 с.
4. Кузьмічов В. С. Використання спеціальних знань при розслідуванні розкрадань вантажів на залізничному транспорті : монографія / В. С. Кузьмічов, І. В. Пиріг. – Дніпропетровськ : Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2008. – 168 с.
5. Клименко Н. І. Використання мікрооб'єктів при розслідуванні злочинів : метод. посіб. / Н. І. Клименко, Г. В. Лінючев ; за заг. ред. І. П. Красюка. – Київ : ДНДЕКЦ МВС України, 2008. – 74 с.
6. Экман П. Психология лжи. Руководство по выявлению обмана в деловых отношениях, политике и семейной жизни / П. Экман ; пер. с англ. – Киев : Логос, 1999. – 224 с.
7. Про судову експертизу : Закон України від 25 лют. 1994 р. № 4038-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 28. – Ст. 232.

8. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – Київ ; Ірпінь : Перун, 2007. – 1736 с.

9. Гусарев С. Д. Юридична деонтологія : наук.-метод. посіб. / С. Д. Гусарев, О. Д. Тихомиров. – Київ : Нац. акад. внутр. справ України, 2000. – 376 с.

10. Белкин Р. С. Тактика следственных действий / Р. С. Белкин, Е. М. Лифшиц. – М. : Новый Юристъ, 1997. – 176 с.

11. Криминалистика. Криминалистическая тактика и методика расследования преступлений : учеб. для студентов юрид. вузов / под ред. проф. В. Ю. Шепитька. – Харьков : Одиссей, 2001. – 528 с.

Стаття надійшла до редколегії 05.09.2016

УДК 340.125

Самофалов Л. П. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права, конституційного права Академії Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів;

Самофалов О. Л. – кандидат юридичних наук, начальник коледжу Академії Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів;

Шевченко Д. М. – викладач кафедри теорії та історії держави і права, конституційного права Академії Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів

ПРАВОВА ДЕРЖАВА ЯК ФАКТОР РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Розглянуто актуальні питання становлення громадянського суспільства та правової держави. Визначено історичні аспекти й сучасні особливості формування зазначених соціально-правових інститутів.

Ключові слова: держава, право, громадянське суспільство, правова держава, закон, справедливість, демократія.

Поняття «громадянське суспільство» виникло ще в античні часи, у період формування республік і становлення інституту громадянства. Поступово воно набуло вигляду свого сучасного розуміння. У нашій державі правовою засадою створення громадянського суспільства є чинна Конституція України. Щоб досягти поставленої мети, необхідно науково обґрунтувати і практично вирішити низку питань, основними серед яких є: визнання людини та її прав найвищою соціальною цінністю, дотримання принципів рівності різних форм власності, економічної та політичної свободи, верховенства громадянського суспільства над державною владою, а також їх взаємної відповідальності. Важливим нині є принцип законності та правопорядку. Він сформувався на базі правових демократичних законів, які виражають і захищають демократичні цінності суспільства, потреби й інтереси громадян і юридичних осіб. Вивчення зазначеної проблеми надасть можливість виявити

теоретичні та практичні проблеми громадянського суспільства і правової держави в Україні, зокрема висвітлити питання демократії, соціальної справедливості, соціального захисту особи.

Громадянське суспільство й становлення правової держави стали предметом дослідження багатьох науковців: М. С. Кельмана, В. В. Копейчикова, В. О. Котюка, С. Л. Лисенкова, М. Г. Матузова, О. Г. Мурашина, В. С. Нерсисянца, П. М. Рабіновича та ін. Незважаючи на їхній вагомий внесок у вивчення цих явищ, нині існує чимало актуальних питань, що потребують творчого осмислення.

Метою пропонованої увазі статті є дослідження стану і процесів формування в Україні громадянського суспільства та правової держави з урахуванням сучасних національних особливостей.

Розбудова української демократичної держави, яка прагне стати повноправним членом Європейського співтовариства, не буде завершеною без реалізації етапу формування громадянського суспільства і правової держави. Становлення громадянського суспільства є складною та відкритою для обговорення проблемою. На прикладі європейських країн (Франції, Швеції тощо) можна простежити тривалий шлях боротьби, цілеспрямованого прагнення до високого рівня розвитку. В Україні такі процеси відбуваються досить складно. Варто зауважити, що історичний розвиток української державності не наближував до досягнення цієї мети, а навпаки, – стримував прогресивні кроки.

Проголошення в 1991 році незалежності України було першим і рішучим кроком до формування громадянського суспільства та правової держави. До того ж, український народ наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст. продемонстрував політичну зрілість і прагнення до демократичних перетворень. Наша держава на момент виходу зі складу СРСР мала порівняно з іншими радянськими республіками досить високий економічний потенціал, що могло закласти матеріальні підвалини для становлення громадянського суспільства. Однак політичній і державній еліті не вдалося стимулювати суспільство до якісних перетворень, адже більшість була зацікавлена в отриманні державних посад і розподілі народної власності.

Здійснивши аналіз державно-політичних процесів першої половини 1990-х років, В. М. Литвин у контексті тогочасних подій зазначив: «Президент постійно переконує, що в Україні обмаль висококваліфікованих кадрів. Можливо, Л. М. Кравчук має на

увазі своє оточення, оскільки Україна ніколи не відчувала нестачі в талановитих людях. За роки президентства він чітко не зміг окреслити свою політичну стратегію та програму. До кінця 1993 року фактично не було вагомих програмних виступів Л. М. Кравчука з ґрунтовним аналізом минулого та визначенням перспектив, які мали б виявляти пріоритети, спонукати суспільство до роздумів, а не лише озброювати його політичними гаслами, знімати напружене очікування змін і переконливо доводити переваги нового курсу. Важливо усвідомлювати, що народ України переживає драму декількох генерацій, а не трагедію кількох політиків. Не зважаючи на це – означає прирікати суспільство до балансування на межі конфронтації та нетривкого миру» [1, с. 390].

Сучасне становище України після 25 років незалежності підтверджує все вищесказане. У цей період поширилася корупція, відбулися спад економіки, енергетики, різке падіння внутрішнього валового продукту, знизився рівень освіти, значно скоротилися доходи громадян тощо. За даним Міжнародного валютного фонду, у 2015 році в Україні за межею бідності опинилось 7 млн осіб, що становить шосту частину населення держави. Внутрішньополітичні події (наприклад, Помаранчева революція, Революція гідності, волонтерський рух, пов'язаний із військовими діями на Сході) вказують на процеси становлення громадянського суспільства в Україні. Однак політична еліта до цього не готова, адже демонструє розбрат і чвари між собою, низький рівень політичної свідомості й культури.

Видатний громадський діяч І. К. Тобілевич у 1905 році писав: «... зараз багато людей відчуває, що пора критики минула, треба життя нове творить, але оскільки критикувати легше, ніж творити, то творчий процес зтягується, адже нема справжніх архітекторів... На мою думку, у цьому винні крайні партії, які не мають наміру враховувати потреби народу. Люди ж їх не розуміють і наслідують лише один принцип від крайніх партій: «руйнувати все»... Газети тепер усі революційні і не дають справедливої оцінки, а лише підбурюють та навіюють смуток» [2, с. 168]. Ці думки актуально звучать і сьогодні, тому політичні партії та державні діячі повинні турбуватись не про наступні вибори й посади, а про майбутнє країни.

Діяльність політичної та керівної еліти України повинна бути спрямована на те, про що йдеться у вислові В. Черчилля: «Відмінність державного діяча від політика полягає в тому, що

політик орієнтується на наступні вибори, а державний діяч – на майбутнє покоління» [3, с. 770], однак останнє, імовірно, не відповідає реаліям нашої держави і суспільства.

Варто зауважити, що середній клас є соціальною основою громадянського суспільства. Це абсолютна більшість відносно незалежних політично, економічно і юридично громадян, для яких доступний необхідний мінімум благ, що дає їм змогу вільно розвиватись, мати все необхідне в сім'ї, продуктивно працювати й заробляти достатньо коштів для отримання як матеріальних, так і культурних цінностей. Вказана категорія в європейських країнах охоплює лікарів, учителів, викладачів вищих навчальних закладів, представників малого і середнього бізнесу, кваліфікованих робітників, військових, правоохоронців, державних службовців та інших. Однак якщо у 2007 році внутрішній валовий продукт на душу населення в Україні становив 7800 доларів США (Білорусь – 8100, Іспанія – 27 400, Греція – 24 000, Румунія – 9100 доларів США) [4, с. 80, 81], то наприкінці 2015 року він знизився до 2000 доларів США.

Несприятливим чинником для формування громадянського суспільства є корупція, що набула поширення серед вищих ешелонів влади та правоохоронних органів. Реформування останніх сьогодні стало можливим завдяки впливу на центральні та місцеві органи влади й великі бізнесові структури. Нині всі політичні діячі скаржаться на труднощі у виконанні своїх посадових обов'язків, однак відмовляються від посад не прагнуть. Натомість бізнесменам вигідно підтримувати зв'язки з корумпованими представниками влади, які можуть посприяти в розв'язанні різних проблем. Проте жоден чиновник не бере на себе конкретних зобов'язань щодо виконання в чітко визначені терміни поставлених завдань, а також не звільнить посаду в разі їх невдалого чи невчасного виконання. Низка соціологів і психологів переконує, що влада – це не засіб для чогось, а передусім вища цінність у системі орієнтацій особи визначеного типу. Вони констатують авторитетність влади, з огляду на що людям, які нею наділені, досить складно від неї відмовитись.

Викладене підтверджує, що така влада не має потреби у сформованому громадянському суспільстві. Соціум, який не здатний контролювати дії чиновників, обмежувати їх у неправомірній діяльності, суперечить прагненням окремих представників української влади. З огляду на це, не приймаються необхідні нормативні акти, що обмежили б

чиновників і їхню діяльність, згідно з конституційним принципом «дозволено те, що безпосередньо передбачено законом». Аргументом слугує відсутність закону про відкликання депутатів усіх рівнів, що вказує на низький рівень демократії та чесності влади в Україні. Влучними є слова В. Вернадського, виголошені ним у серпні 1928 року: «Зараз хочуть їсти краще, прагнуть жити якісніше, але організація не надає для цього можливостей... Це стихійний процес, який у певний час із потрясіннями чи без них змінить ситуацію. Люди, що стоять біля керма, повинні це усвідомлювати» [5.]

Вищевикладене вказує на тісний зв'язок громадянського суспільства і держави, а надто – правової. Це питання досить складне та багатоглядне. Правова держава як визначена ідея, концепція, теорія (а зараз і відповідна практика) має тривалу історію становлення. Пошуки принципів, форм і конструкцій для встановлення належних зв'язків, взаємозалежності, узгодженої взаємодії права та влади сягають давніх часів. Досить рано сформувалась ідея розумності й справедливості організації такої політичної форми суспільного життя людей, за якої право завдяки визнанню і підтримці влади стає владною силою, тобто загальнообов'язковим законом. Публічно-владна сила (з її здатністю до насилля) визнає право, яким її може бути обмежено та виправдано.

Розуміння держави як правової організації публічно-владної сили постає головною ідеєю правової державності. Образ богині Феміди з пов'язкою на очах, мечем і терезами правосуддя в руках відображає єднання сили та права, символізуючи обов'язковість дотримання правопорядку для всіх. Цей стародавній образ правосуддя демонструє не лише символіку справедливого суду як спеціального органу, а й ідею справедливої державності. Правосуддя (юстиція) – це об'єктивно обґрунтоване судження, що стосується не тільки судових спорів, а й усіх справ державного життя.

Правова держава потребує верховенства права і правових законів, а також належної організації системи державної влади, державних органів, чітке визначення їх компетенції, місця в системі, характеру співвідношення між собою, способів формування і форм діяльності. Варто зауважити, що без належної організації влади, розподілу завдань, функцій та повноважень різних органів і визначення порядку їх взаємовідносин не може бути панування ні права, ні правових законів. Водночас процес організації системи

влади правової держави залежить передусім від дотримання вимог правового закону.

Для правової держави необхідно, щоб усі, серед іншого й сама держава, дотримувались законів. Також важливо, щоб ці закони були правовими. Тобто потрібна така держава, яка наслідуює принципи права в процесі розробки власних законів і впровадження їх, а також чітко виконує свої функції.

Таким чином, правова держава передбачає єдність верховенства права та правової форми організації політичної влади.

З поняттям правової держави і права пов'язана їх справедливість. Справедливим є те, що відповідає праву, а діяти справедливо – це діяти відповідно із всезагальним масштабом права і рівною для всіх мірою свободи. Справедливість – це категорія, що реалізується у відповідних сферах і відносинах соціального життя.

З проблемою справедливості тісно пов'язана повнота й гарантованість прав і свобод людини та громадянина в правовій державі. Це стало показником демократії й законності як у конкретній країні, так і у сфері міжнародного права.

Здійснивши аналіз окремих положень Конституції України і сучасний стан державно-правової діяльності, можна дійти висновку, що ці норми фактично не діють. Так, у ст. 3 зазначено, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність та безпека визначають найвищою соціальною цінністю». Однак соціально-правова практика свідчить, що в цьому контексті існує низка невіршених проблем: захист інтересів потерпілого в кримінальному судочинстві, неоднозначність підходів до обрання заходів запобіжного впливу, бюрократизм і зволікання різних державних органів під час реалізації суб'єктивних прав громадян тощо [6].

Положення ст. 8 Основного Закону України про те, що її норми є нормами прямої дії, також не реалізується на практиці.

Правова держава є водночас і соціальною. На жаль, в Україні часто буває, коли норми одного документа відмінюють норми іншого (наприклад, статті Закону України «Про державний бюджет України на 2016 рік» призупиняють або відмінюють нормативні акти соціального спрямування). Так, неадекватним можна назвати встановлення податку на пенсії громадян; податку на дивіденди за депозитами в банках; встановлення єдиного розміру податку та для громадян, які в рік отримують 5–10 тис. грн доходу, збирає на дороге лікування чи оплату

комунальних послуг, для тих, хто отримує декілька мільйонів і має вклади в зарубіжних банках. Таким чином, Україна втрачає право називатися соціальною державою.

Нині поширеною є тенденція, спрямована на порушення ч. 3 ст. 22 Конституції України, де сказано: «Під час прийняття нових або внесення змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу наявних прав і свобод». Прикладів таких порушень можна навести чимало. Натомість ст. 48 (право на достатній життєвий рівень) і ст. 49 (право на охорону здоров'я) нині взагалі не вважають такими, що гарантують визнані державою блага [6].

Варто згадати слова Ф. Рузвельта: «Зміни, на які наш народ чекав з огляду на реформування політичної та економічної системи, досить прості: рівні можливості для молоді та інших; робота для тих, хто може працювати; безпека для тих, хто її потребує; скасування особливих привілеїв для меншості; захист громадянських свобод для всіх; використання досягнень наукового прогресу за постійно зростаючого рівня життя... Постійна внутрішня міць нашої економічної й політичної системи залежить від того, якою мірою вона виправдає ці сподівання» [7, с. 97]. Ці постулати доводять реалізація в США програми «Новий курс Рузвельта».

Постає запитання: що вдалося змінити і зробити в Україні за 25 років незалежності? У бюджеті на 2016 рік було заплановано приріст внутрішнього валового продукту на 2 % порівняно з 2015 роком, а бажано порівнювати економічні показники з 1990 роком.

Сучасні науковці (В. В. Кудрявцев, В. В. Копейчиков, В. О. Котюк, П. М. Рабінович та ін.), осмислюючи проблему створення правової держави, виокремили низку її принципів. Кожна з точок зору вчених має право на існування, вони доповнюють одна одну, поглиблюють, розкривають ключові аспекти й ознаки правової держави.

Львівський професор, фахівець у галузі теорії держави та права М. С. Кельман проаналізував різні підходи до принципів правової держави і дійшов висновку, що можна виділити ознаки, упровадження та виконання яких дає змогу сформуванню інших. Критерії за значущістю він розподіляє на: основні (базові), тобто забезпечення, охорона та захист основних прав людини, верховенство закону і права в суспільстві, розподіл влади, високе становище та впливовість контрольних і правоохоронних

органів, високий рівень правової культури [8, с. 187]; другорядні (надбудовані).

З урахуванням утілення зазначених ознак інші будуть реалізовуватись за рахунок уже налагодженого механізму, звісно, за умов його ефективності. Розглядаючи систему ознак правової держави, можна простежити, що всі вони взаємопов'язані не можуть бути впроваджені відокремлено.

Отже, сутність правової держави полягає в тому, що законодавчі, виконавчі та судові органи тісно пов'язані із законом. Законодавець діє переважно на засадах передбачення. Народну волю висловлюють шляхом парламентської демократії. Вона знаходить вияв у формі загальнодоступних законів. Органи, які покликані виконувати закони, повинні суворо їх дотримуватись.

Громадянське суспільство – це соціально-економічна й особиста, приватна сфера життєдіяльності людей та реальних відносин між ними і державою. В Україні закладено засади становлення та розвитку громадянського суспільства, однак його розвиток стримується низкою об'єктивних і суб'єктивних чинників.

Правова держава покликана обслуговувати суспільство, відображати його інтереси і бути інструментом їх утілення в життя.

Таким чином, формування правової держави передбачає утвердження панування закону в усіх сферах громадського життя, його верховенство серед інших нормативних актів, підпорядкування закону державними органами.

У правовій державі закони покликані забезпечувати права та свободи людини, її природні інтереси, встановлювати єдність взаємних прав і відповідальності держави й особи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Литвин В. М. Політична сфера України: дійові особи, виконавці / В. М. Литвин. – Київ : Абрис, 1994. – 495 с.
2. Уроки житейської мудрості: Листи І. К. Тобілевича (Карпенко-Карого) до своїх дітей // Вітчизна. – 1991. – № 6. – С. 63–171.
3. Энциклопедия мудрости : состав. К. Андриевская. – М. : РОССА, 2007. – 814 с.
4. Универсальный атлас мира / состав.: Ю. Н. Голубчиков, С. Ю. Шокарев. – М. : Дизайн. Информация. Кортография : Астрель, 2008. – 312 с.

5. Вернадский В. Сейчас надо искать примирения, а не раздоров. Из дневников / В. Вернадский // Российская газета. – 1993. – 17 июля.

6. Конституція України [Електронний ресурс] : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр>. – Назва з екрана.

7. Рузвельт Ф. О. Чотири свободи // Невичерпність демократії. Видатні діячі минулого, сучасності, демократичне суспільство і права людини / упоряд. О. І. Терех, Я. Г. Оксюта. – Київ : Укр. письменник, 1994 – 174 с.

8. Кельман М. С. Теорія держави : навч. посіб. / М. С. Кельман. – Тернопіль : [б. в.], 1997. – 330 с.

Стаття надійшла до редколегії 22.09.2016

УДК 343.98(09)

Юсупов В. В. – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, докторант докторантури та аспірантури Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

ПЕРІОДИЗАЦІЯ РОЗВИТКУ КРИМІНАЛІСТИКИ: ПРОБЛЕМИ ТЕРМІНОЛОГІЇ ТА ВИЗНАЧЕННЯ КРИТЕРІЇВ

Висвітлено періодизацію криміналістики шляхом дослідження криміналістичних історіографічних джерел. Проаналізовано критерії поділу цієї науки на періоди. Обґрунтовано доцільність використання в періодизації понять «період», «етап».

Ключові слова: період, етап, стадія, періодизація, криміналістика, криміналістичні знання.

Криміналістика як наука має багатомікову історію становлення. Це, передусім, історія формування сфери практичної діяльності з розкриття злочинів і розвитку її теоретичних засад, що суттєво вплинули на сучасний стан науки.

Необхідність періодизації криміналістики, як і будь-якої іншої галузі знань, постає лише тоді, коли вже накопичено й узагальнено значний обсяг конкретних історико-практичних матеріалів і фактів, оскільки наукова періодизація є не передумовою вивчення історії, а результатом старанного, усебічного та глибокого її опанування [1, с. 62].

У наукових джерелах питання періодизації криміналістики є неоднозначним, оскільки вчені виокремлюють різні етапи розвитку цієї науки, галузі права та практичної діяльності. Також не завжди правильно використовують наукову термінологію, зокрема поняття «період», «етап», «стадія», що призводить до логічних помилок під час розв'язання проблем дослідження.

Визначення підходів до періодизації криміналістики потребує виявлення таких провідних методологічних засад, як співвідношення логічного й історичного, загального та особливого. У зв'язку з цим мета статті – узагальнити позиції дослідників щодо періодизації криміналістики, проаналізувати поняття «період», «етап», «стадія» в контексті розвитку

криміналістики, розглянути критерії періодизації криміналістики та запропонувати власний підхід до цього питання.

Оскільки криміналістика як наука з'явилася значно пізніше (кінець XIX ст.), ніж виникли криміналістичні знання (є відомості про застосування їх ще до нашої ери), доцільно досліджувати періодизацію розвитку саме криміналістичних знань. Нині криміналістика поєднує криміналістичні знання, які становлять її зміст [2, с. 8]. Криміналістичні знання, на думку А. В. Іщенко, використовували для розслідування злочинів ще на ранніх етапах діяльності державних органів. Водночас, як слушно зауважує дослідник, на той час узагалі не було такої системи знань, як криміналістика. Зважаючи на це, під час аналізу ранніх етапів протидії злочинності термін «криміналістичні знання» слід трактувати як знання з різноманітних галузей практики, ремесла, мистецтва та науки, які використовували юристи для виконання завдань правосуддя [3, с. 40–41].

Тому дослідження питань періодизації криміналістики в статті буде охоплювати час виникнення власне криміналістичних знань до утворення відповідної галузі науки та подальший розвиток цих знань як криміналістичної науки.

Виникнення криміналістичних знань І. О. Возгрін пов'язує зі становленням засобів і методів розкриття злочинів, а саме: «Розшук і викриття винних уже в ті часи потребували не лише наполегливості, винахідливості, рішучості, а й специфічних умінь, які згодом, за багато століть потому, стануть криміналістичними прийомами, способами й методами запобігання, розкриття та розслідування злочинів» [4, с. 9].

Крізь призму розвитку криміналістичних знань розглядає становлення криміналістики В. В. Тищенко: «Криміналістика у своєму розвитку пройшла досить тривалий і складний шлях – від розрізнених знань й емпіричних накопичень, що стосувалися злочинів, їх слідів і процесу розслідування, до комплексу узагальнених науково обґрунтованих знань про ці об'єкти, які детерміновані й перевірені практикою та перебували в певній залежності» [5, с. 230].

Періодизація криміналістики в більшості наукових праць середини XX ст. починається переважно з виникнення «радянської криміналістики», тобто з 1917 року У низці криміналістичних видань цього періоду критерієм періодизації

криміналістики був зв'язок з етапами розвитку СРСР, його державних органів, що забезпечували протидію злочинності.

Зокрема, І. Ф. Крилов історію криміналістики пов'язував з історією держави, з тією боротьбою, яку радянська держава з перших днів свого існування здійснювала зі злочинністю [6, с. 3]. Дослідники В. К. Лисиченко й І. В. Сабуров зазначали, що «...історія розвитку радянської криміналістики та судової експертизи нерозривно пов'язана зі створенням і практичною діяльністю органів міліції, попереднього слідства й суду, а також криміналістичних науково-дослідних й експертних закладів» [7, с. 3–4].

Про зв'язок розвитку криміналістики в радянський період з діяльністю правоохоронних органів, зокрема слідчого апарату, зазначав і В. П. Колмаков: «Виникнення та розвиток радянської криміналістики нерозривно пов'язані із зародженням і діяльністю радянського слідчого апарату, створеного після перемоги Жовтневої соціалістичної революції. В умовах стійкого опору скинутих експлуататорів, голоду й розрухи, численних змов внутрішніх та іноземної контрреволюції, громадянської війни, інтервенції органи ВНК, міліції та слідчі працівники вказували на цілком нові методи своєї діяльності в боротьбі з посяганням на здобутки соціалістичної революції, протидії кримінальній злочинності» [8, с. 17].

Навіть періодизацію криміналістики в Україні певним чином пов'язували з історією Радянського Союзу та розвитком експертних закладів. Зокрема, перший її етап – це розвиток криміналістичних знань і створення перших експертних закладів (початок ХХ ст.). Другий етап пов'язаний з відбудовою зруйнованого господарства України в складі колишнього СРСР, запровадженням нової економічної політики (цей етап охоплює й роки Великої Вітчизняної війни). Третій етап розвитку криміналістики розпочався вже після Другої світової війни з відновлення діяльності інститутів науково-судових експертів [9, с. 42].

У працях А. І. Вінберга йдеться про три етапи історії криміналістики: перший (1917–1930 роки) – означений виникненням і становленням радянської криміналістики, накопиченням емпіричного матеріалу; другий (1940–1950 роки) – передбачав розроблення окремих криміналістичних теорій; третій – полягав у формуванні загальної теорії криміналістики, який розпочався в 60-ті роки ХХ ст. [10, с. 3].

Також три етапи в історії криміналістики виокремлював Р. С. Белкін: перший – етап становлення та накопичення емпіричного матеріалу (кінець XIX ст. – 30-ті роки XX ст.); другий – етап формування окремих криміналістичних теорій (кінець 30-х років – кінець 60-х років XX ст.); третій – етап формування загальної теорії криміналістики та подальшого розвитку її окремих теорій [11, с. 27].

Таким чином, у криміналістичних джерелах радянського періоду критеріями періодизації криміналістики були події, пов'язані із загальним плином історії СРСР та діяльністю органів протидії злочинності – слідчих підрозділів, експертних закладів, криміналістичних науково-дослідних установ (одна група); визначні віхи в розвитку криміналістичної науки, тобто становлення складових загальної теорії криміналістики (друга група критеріїв).

Ми вважаємо, що саме ця точка зору щодо розвитку криміналістики стала підставою для розміщення в Криміналістичній енциклопедії хронології *формування і розвитку вітчизняної та зарубіжної криміналістики, криміналістичних наукових й експертних установ*, що передбачає поєднання двох зазначених вище груп критеріїв. У цьому виданні йдеться про три відповідні етапи:

1) консолідація криміналістичних знань і початок розроблення наукових методів розслідування та розшуку (з 1570 року – заснування в Парижі Корпорації присяжних майстрів-письмознавців з дослідження підписів і до початку XX ст. – упровадження дактилоскопії в Європі, США, низці країн Центральної та Південної Америки);

2) конституювання криміналістики як самостійної галузі наукового знання (з 1897 року – стаття Г. Гросса про обґрунтування спеціальної науки криміналістики й до 1941 року – захист кандидатських дисертацій А. І. Князева, Д. П. Розсейкіна);

3) формування розвинутих криміналістичних теорій (з 1944 року – організація Центральної криміналістичної лабораторії Народного комісаріату юстиції і до 2000 року – криміналістичні читання, присвячені 45-й річниці з дня створення кафедри криміналістики Академії МВС) [12, с. 323–330].

Визначні віхи в розвитку криміналістичної науки як чинник періодизації криміналістики використано й у працях українських криміналістів.

Н. І. Клименко пропонує як критерій періодизації історії цього вчення використовувати уявлення про розвиток теорії криміналістики, а саме її предмет. З огляду на це, дослідниця пропонує три основні етапи історії криміналістики:

перший етап – емпіричний розвиток знань (із часу виникнення криміналістики до середини 1930-х років). У цей період формуються передумови для наукового пояснення предмета криміналістики;

другий етап (1930–1950 роки) – формування понять предмета, виникнення окремих криміналістичних теорій. Завершується цей період розробленням А. І. Вінбергом «традиційного» визначення предмета криміналістики (1950 рік);

третій етап – формування загальної теорії криміналістики (середина 1960-х років і донині) [2, с. 11–12].

Учені В. С. Кузьмичов та Г. І. Прокопенко поділяють розвиток криміналістики на три етапи: 1) виникнення і становлення (1792–1750 роки до н.е. – 1864 рік); 2) формування (1864–1946 роки); 3) створення окремих і загальної теорії (з 1946 року й донині) [13, с. 39–51]. Зокрема, початок криміналістики датовано прийняттям Законів вавилонського царя Хаммурапі (1792–1750 роки до н.е.), у яких передбачено використання документів як засобів доказування в судових спорах. Етап становлення науки завершено працею С. М. Потапова «Вступ до криміналістики» (1946 рік) [13, с. 39–43].

Зауважимо, що В. С. Кузьмичов та Г. І. Прокопенко запропонували такі критерії розподілу на етапи розвитку криміналістики в суспільстві: рівень розвитку економічних засад суспільства; рівень розвитку права й законодавства; рівень соціально-моральних та ідеологічних відносин; ступінь розвитку криміналістичного знання; наявна практика протидії злочинності [13, с. 38]. На нашу думку, деякі з них надто широкі та конкретно не визначають періоди чи певні етапи розвитку криміналістики, зокрема це стосується рівня розвитку економічних підвалин суспільства, а також права й законодавства, соціально-моральних та ідеологічних відносин.

Відповідно до академічного курсу «Криміналістика», авторами якого є Т. В. Варфоломеева, В. Г. Гончаренко, В. І. Бояров та інші, виокремлюють три етапи розвитку криміналістики. Перший – накопичення емпіричного матеріалу й узагальнень, що зумовило потребу систематизувати розрізнені

відомості про використання наукових прийомів і методів розслідування. Другий етап – формування окремих криміналістичних теорій. Третім, завершальним, етапом формування криміналістики як самостійної юридичної науки стали дискусії про її предмет і методологічне підґрунтя [14, с. 18–21].

Дослідник В. Ю. Шепітько пропонує такі етапи розвитку криміналістики. Перший етап – із часів початку протидії злочинності до початку ХХ ст. У цьому проміжку, зокрема в ХІХ ст., відбувалася консолідація криміналістичних знань, а на початку ХХ ст. – інтенсивне наукове забезпечення криміналістичної діяльності. Другий етап (1940–1960 роки) передбачав формування низки криміналістичних теорій і вчень. Третій етап (1960–1980 роки) пов'язаний з інтенсивним розвитком теорії криміналістичної тактики, наукових засад судової експертизи; розробленням методологічних засад криміналістики; дискусією про предмет криміналістики [15, с. 28].

Критерієм періодизації криміналістики А. М. Кустов вважає певний соціальний запит, зокрема потребу у використанні спеціальних знань під час розслідування злочинів (до першого етапу розвитку криміналістики); соціальне замовлення держави та суспільства на формування нової галузі наукового знання, головним завданням якої має бути розроблення нових ефективних засобів і методів протидії злочинності (до другого етапу). На цій підставі виокремлено чотири етапи розвитку російської криміналістики:

перший етап – передісторія виникнення криміналістики (період з ІХ–ХІ ст. і до середини ХІХ ст.);

другий етап – 1864–1930 роки;

третій етап – 1930–2000 роки;

четвертий етап – з 2001 року й донині [16, с. 30].

На нашу думку, етапи, про які зазначали вчені-криміналісти, є періодами розвитку криміналістики. Для підтвердження цього наведемо аргументи.

Періодизація – це поділ процесу розвитку науки на часові проміжки, які різняться між собою специфічними особливостями, що встановлені на підставі об'єктивних критеріїв і принципів. Періодизація може мати загальний характер або ж стосуватися певної частини, якій можуть бути притаманні відмінні риси, що зумовлюють детальніше визначення часових меж – етапів. У Великому тлумачному

словникові української мови зазначено, що періодизація – це поділ на періоди. Зокрема, наведено такі значення слова «період»: 1) проміжок часу, обмежений певними датами, подіями тощо; 2) певна стадія, фаза чого-небудь [17, с. 753].

Період – проміжок часу, протягом якого відбувається який-небудь закінчений процес. Етап – відтинок часу в розвитку певного руху, процесу. Отже, період є загальнішим поняттям порівняно з етапом. Етап – це частина періоду, він може різнитися, передусім, тим, що охоплює основні, найважливіші події періоду, містить у собі його сутність.

У криміналістичних джерелах у періодизації криміналістики інколи використовують поняття «стадія» [18, с. 5]. Стадія – це певний момент, період, етап у житті, розвитку кого-, чого-небудь, які мають власні якісні особливості [17, с. 1382]. Стадію також тлумачать як період, ступінь розвитку чого-небудь [19]; або період у розвитку чого-небудь, що має певні якісні особливості; ступінь, етап, фаза [20, с. 1346]. Слово «стадія» у словниках подають стосовно розвитку певного процесу чи об'єкта, явища (наприклад, хвороби, рослини, технологічного процесу тощо).

З огляду на зазначене, вважаємо, що для викладення питань, пов'язаних із періодизацією криміналістики, доцільно вживати поняття «період» й «етап».

На думку Г. М. Мухіна, етапи та стадії в історії криміналістичної науки пов'язані з: 1) розвитком держави, права, владних структур правопорядку; 2) змінами уявлень про предмет криміналістики; 3) життям структурних підрозділів (кафедр) вишів; 4) появою значущих наукових праць, періодичних видань, підручників з криміналістики; 5) виникненням та історією науково-дослідних установ криміналістики й судових експертів; 6) науковою діяльністю вчених-криміналістів тощо [18, с. 5].

На нашу думку, під час визначення періодів і конкретних етапів розвитку криміналістики ці ознаки слід урахувати комплексно. Під час поділу розвитку криміналістики на періоди критерії періодизації слід добирати в сукупності однаковою мірою, якщо ж період криміналістики диференціюють на етапи – використовувати лише деякі із цих критеріїв, що виявляються найсуттєвіше.

Періодизацію розвитку криміналістики А. В. Іщенко пов'язує з такими змінами з боку держави до використання спеціальних

знань у правоохоронній практиці, що виявляють себе в нормативних актах. Цей автор наводить низку ознак розвитку криміналістики як практичної діяльності та науки, які можна розглядати як певні рубежі її розвитку: коли, як, завдяки чому у сферу розслідування злочинів залучали різноманітні знання з певних галузей науки та практики; з якою метою було створено перші експертні установи правоохоронних органів, спеціалізовані підрозділи з використання зазначених знань у судочинстві та розроблення власне криміналістичних рекомендацій; розпочато цільову чи фахову підготовку відповідних фахівців; започатковано наукове узагальнення, дослідження проблем криміналістики; опубліковано підручники, посібники з питань криміналістики; офіційно визнано криміналістику як науку, створено мережу науково-дослідних установ і навчальних закладів, що досліджують її проблеми та здійснюють підготовку науково-педагогічних кадрів, спеціалістів для практики правоохоронної діяльності [3, с. 43].

На підставі зазначеного виокремлено три великі періоди розвитку криміналістики:

перший період – виникнення та формування засад криміналістичних знань (до кінця XIX ст.), що має два етапи:

1) зародження елементів криміналістичних знань (до кінця XIX ст.), коли офіційно юридично було визнано необхідність проведення експертиз;

2) формування підґрунтя криміналістичних знань (XVIII ст. – кінець XIX ст.).

Другий період – становлення та розвиток криміналістики як науки (кінець XIX ст. – кінець 70-х років XX ст.) також має два етапи:

1) становлення системи криміналістичних знань (кінець XIX ст. – кінець 30-х років XX ст.);

2) розвиток криміналістичної науки як самостійної системи знань (з 30-х років XX ст.).

Третій період – диференціація криміналістичних знань і формування в їхніх межах засад самостійних наукових дисциплін (з кінця 70-х років XX ст.). Виокремлення цього періоду зумовлено, передусім, формуванням наприкінці 70-х років XX ст. в системі криміналістичних знань підвалин теорії оперативно-розшукової діяльності та судової експертології [3, с. 44].

Таким чином, здійснене в нашій статті дослідження дало підстави для певних висновків.

1. У періодизації криміналістики слід використовувати поняття «період» та «етап» як складник періоду.

2. Криміналістика, з огляду на історичні особливості виникнення та розвитку, під час здійснення її періодизації постає як комплексний процес, що поєднує практичну діяльність з розкриття злочинів і відповідні наукові положення, які відображають систему криміналістичних знань.

3. На підставі вивчення історіографічних криміналістичних джерел, узагальнення праць криміналістів-істориків, використовуючи прийоми наукової методології, ми пропонуємо в розвитку криміналістики виокремлювати три періоди: перший – з початку використання знань з різних видів ремесла, медицини, науки тощо для встановлення обставин учинення злочинів до кінця XIX ст.; другий – з кінця XIX ст. (коли було систематизовано знання про засоби та методи розкриття злочинів) до середини XX ст.; третій – із середини XX ст. (визначено загальноприйнятий предмет криміналістики, сформовано загальну теорію криміналістики) й донині. Ці періоди поділяють на етапи, які відображають основні події періоду криміналістики. Періодизацію криміналістики розпочинають відтоді, відколи певні знання та практичні вміння й навички використовували для встановлення обставин подій, що мали ознаки злочинів. Інший відправний момент часу, запропонований для періодизації (наприклад, утворення СРСР), призводить до неправильного поділу криміналістики на періоди.

4. Для здійснення науково обґрунтованої періодизації розвитку світової криміналістики необхідно визначити перелік критеріїв поділу, які реально відображають основні трансформації криміналістики. Комплексне використання цих критеріїв забезпечить правильний поділ періодів криміналістики на етапи її розвитку. Суттєвим критерієм періодизації криміналістики слід вважати визначення найважливіших перспективних напрямів, течій, тенденцій її розвитку, виявлення закономірних криміналістичних подій і процесів, що започаткували новий період.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Иванов С. В. Методологические проблемы исторического познания / С. В. Иванов, А. М. Коршунов, Ю. В. Петров. – М. : Высшая шк., 1981. – 298 с.
2. Клименко Н. И. Криминалистика как наука : монография / Н. И. Клименко. – Киев : Правник, 1997. – 83 с.
3. Іщенко А. В. Методологічні проблеми криміналістичних наукових досліджень : монографія / А. В. Іщенко ; [за ред. І. П. Красюка]. – Київ : Нац. акад. внутр. справ України, 2003. – 359 с.
4. Возгрин И. А. Введение в криминалистику: история, основы теории, библиография / И. А. Возгрин. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – 475 с.
5. Тищенко В. В. Система криминалистики: история и современное состояние / В. В. Тищенко // Наукові праці Одеської національної юридичної академії. – 2009. – Т. 7. – С. 230–238.
6. Крылов И. Ф. Очерки истории криминалистики и криминалистической экспертизы / И. Ф. Крылов. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1975. – 188 с.
7. Лисиченко В. К. Развитие криминалистики и судебной экспертизы в первые годы Советской власти в РСФСР и УССР / В. К. Лисиченко, И. В. Сабуров // Криминалистика и судебная экспертиза. – 1983. – Вып. 26. – С. 3–15.
8. Колмаков В. П. Введение в курс науки советской криминалистики : лекция / В. П. Колмаков. – Одесса : Одес. гос. ун-т, 1973. – 48 с.
9. Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підручник / М. В. Салтевський. – Київ : Кондор, 2008. – 588 с.
10. Винберг А. И. Криминалистика / А. И. Винберг ; [под ред. Р. С. Белкина]. – М. : Юрид. лит., 1962. – 140 с.
11. Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. Общая и частные теории / Р. С. Белкин. – М. : Юрид. лит., 1987. – 272 с.
12. Белкин Р. С. Криминалистическая энциклопедия / Р. С. Белкин. – 2-е изд., доп.. – М. : Мегатрон XXI, 2000. – 334 с.
13. Кузьмічов В. С. Криміналістика : навч. посіб. / В. С. Кузьмічов, Г. І. Прокопенко ; за ред. В. Г. Гончаренка, Є. М. Моїсєєва. – Київ : Юрінком Інтер, 2001. – 267 с.

14. Криміналістика. Академічний курс : підручник / Т. В. Варфоломєєва, В. Г. Гончаренко, В. І. Бояров та ін.. – Київ : Юрінком Інтер, 2011. – 504 с.

15. Криміналістика : підручник / за ред. В. Ю. Шелітька. – Харків : Право, 2008. – 462 с.

16. Кустов А. М. История российской криминалистики: первый этап возникновения и развития / А. М. Кустов // Проблемы местного самоуправления. – 2008. – № 4. – С. 29–42.

17. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) : 250000 / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. – Київ ; Ірпінь : Перун, 2005. – 1728 с.

18. Мухин Г. Н. История становления и развития криминалистики. Дискуссионные вопросы определения предмета и системы криминалистики : лекция / Г. Н. Мухин. – Минск : Акад. МВД, 2011. – 67 с.

19. Толковый словарь русского языка [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vedu.ru/expdic/33632/>. – Загл. с экрана.

20. Большой толковый словарь русского языка / гл. ред. С. А. Кузнецов. – СПб. : Норинт, 2004. – 1536 с.

Стаття надійшла до редколегії 10.10.2016

УДК 343.14:343.326(001.5)

Цюприк І. В. – кандидат юридичних наук,
здобувач Національної академії внутрішніх
справ, м. Київ

СТАН НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ДОКАЗУВАННЯ В КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ ПРО ЗЛОЧИНИ, ПОВ'ЯЗАНІ З ТЕРОРИСТИЧНОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ

Проаналізовано окремі положення наукових праць вітчизняних і зарубіжних науковців, які досліджували питання боротьби зі злочинами, пов'язаними з терористичною діяльністю. Констатовано, що проблеми доказування в кримінальних провадженнях щодо таких злочинів є малодослідженими. Визначено і запропоновано напрями розвитку наукового знання з урахуванням сучасного стану національного, міжнародного законодавства, правозастосовної практики і наукового розроблення зазначеної теми.

Ключові слова: тероризм, злочин, терористична діяльність, доказування, кримінальне процесуальне законодавство, наукове знання.

Вивчення та наукове сприйняття будь-якого правового явища, зокрема проблем доказування у кримінальних провадженнях щодо злочинів, пов'язаних із терористичною діяльністю, передбачає його розгляд в історичному контексті. Для цього потрібно дослідити відповідні наукові положення, розкрити їхній зв'язок з суміжними проблемами, що надасть можливість об'єктивно оцінити стан наукового знання, виявити нерозв'язані проблеми, спрогнозувати розвиток і напрями нових наукових пошуків.

У контексті наук кримінального права, кримінального процесу, криміналістики, кримінології, оперативно-розшукової діяльності дослідники вивчають різні проблеми протидії злочинам, пов'язаним з терористичною діяльністю, та боротьби з ними.

На думку А. М. Лисенка, ці злочини мають збірний зміст і охоплюють такі протиправні діяння загальнокримінального спрямування: умисні вбивства, тілесні ушкодження різного

ступеня тяжкості, знищення або пошкодження майна, які вчиняють суспільно небезпечним способом (вибух, підпал, застосування вогнепальної зброї тощо), викрадення людини, захоплення заручників, а також злочини, спрямовані на залякування населення задля досягнення злочинцями мети, пов'язаної з їх політичними, релігійними чи іншими переконаннями [1, с. 254].

Для формування загального уявлення про стан дослідження зазначених проблем можна навести декілька праць вітчизняних і зарубіжних науковців, які розглядали відповідну проблематику: А. О. Данилевський «Кримінальна відповідальність за матеріальне, організаційне чи інше сприяння створенню або діяльності терористичної організації» (Київ, 2009), М. В. Семикін «Кримінальна відповідальність за створення терористичної групи чи терористичної організації» (Харків, 2004), Л. В. Новікова «Кримінальна відповідальність за фінансування тероризму» (Київ, 2007), В. Н. Кубальський «Кримінально-правові проблеми протидії тероризму в Україні» (Київ, 2007).

Питання правових, теоретичних та організаційно-тактичних засад оперативно-розшукової діяльності щодо протидії злочинам, пов'язаним з терористичною діяльністю, розглядали С. В. Діденко «Організаційно-тактичні основи попередження та розкриття злочинів, що вчинюються із застосуванням кримінальних вибухів» (Одеса, 2006), Р. В. Мукоїда «Організаційно-тактичні засади протидії злочинам, пов'язаним з терористичною діяльністю» (Одеса, 2008), Г. М. Бірюков «Основи оперативно-тактичного забезпечення розкриття підрозділами карного розшуку злочинів, що вчиняються групами осіб, які мають ознаки організованих злочинних груп» (Київ, 1999), А. В. Коваленко «Правові та організаційно-тактичні основи застосування оперативно-технічних засобів підрозділами по боротьбі з організованою злочинністю» (Харків, 2004), В. М. Євдокимов «Організація і тактика розкриття вбивств, вчинених із застосуванням кримінальних вибухів» (Київ, 2006), В. М. Цимбалюк «Діяльність спеціальних підрозділів по боротьбі з організованою злочинністю по подоланню протидії з боку злочинних формувань» (Київ, 1999).

Криміналістичні проблеми у своїх наукових розвідках висвітлили О. В. Сав'юк «Методика розслідування терористичного акту, вчиненого з використанням вибухового пристрою» (Київ,

2008), В. В. Літвін «Методика розслідування терористичного акту» (Київ, 2007), М. О. Ленко «Особливості початкового етапу розслідування терористичних актів, учинених з використанням саморобного вибухового пристрою» (Київ, 2014), І. Д. Моторний «Теоретико-прикладні основи застосування засобів і методів криміналістичної вибухотехніки у боротьбі з тероризмом» (Москва, 1999), І. І. Артамонов «Тероризм: способи запобігання, методика розслідування» (Москва, 2002), Д. М. Хромих «Методика розслідування актів тероризму з використанням вибухових пристроїв» (Санкт-Петербург, 2002), Д. В. Тишин «Криміналістична характеристика та особливості розслідування завідомо неправдивого повідомлення про акт тероризму» (Єкатеринбург, 2002). Серед кримінологічних досліджень варт назвати такі: М. В. Рибачук «Запобігання тероризму органами внутрішніх справ» (Київ, 2010), К. Н. Салімов «Сучасні проблеми тероризму (кримінологічне дослідження)» (Москва, 1999), В. Ф. Антипенко «Сучасний тероризм і шляхи його запобігання в Україні» (Київ, 1999) та ін.

Згадані праці є лише невеликою частиною загального масиву наукових досліджень.

Водночас, незважаючи на інтерес науковців до проблем протидії злочинам, пов'язаним із терористичною діяльністю, та боротьби з ними, малодослідженими залишаються питання кримінального процесуального доказування у відповідних кримінальних провадженнях. Згадані проблеми епізодично і безсистемно розглядають у деяких працях. Однак окремого комплексного дослідження, де було б запропоновано наукове розв'язання проблем доказування в кримінальних провадженнях щодо злочинів, пов'язаних із терористичною діяльністю, з урахуванням сучасного стану законодавства та правозастосовної практики в Україні донині не проводили.

Зважаючи на актуальність проблематики, вбачаємо за доцільне здійснити аналіз окремих наукових положень, у яких порушували питання доказування в кримінальних провадженнях щодо вказаних злочинів.

Так, О. В. Курдюков у праці «Особливості кримінального судочинства по справах про терористичний акт» обґрунтовує доцільність запровадження диференційованої форми кримінального судочинства в провадженнях про терористичний акт і наголошує на важливості дотримання фундаментальних

принципів кримінального процесу (право на захист, недоторканність, презумпція невинуватості тощо). Приписи кримінального процесуального закону, які встановлюють особливості судочинства щодо злочинів терористичного характеру, до винесення постанови про притягнення обвинуваченого можуть бути застосовані лише після оцінки учиненого як одного з таких злочинів у відповідних процесуальних рішеннях. До складових диференційованої форми кримінального судочинства автор зараховує: подовження строку досудового розслідування до двох років з одночасним пропорційним збільшенням строку тримання обвинуваченого під вартою; приналежність цієї категорії справ до виключної підслідності Служби безпеки України; можливість заочного судового розгляду в разі відмови іншої держави видати особу, обвинувачену в учиненні терористичного акту; ухвалення відповідно до закону рішення про проведення контртерористичної операції, що означає офіційне визнання небезпечної обстановки для життя і здоров'я осіб, які беруть участь у слідчих діях, що дає змогу проводити у зоні контртерористичної операції такі дії без участі понять [2].

Наприклад, М. Я. Бутаєв у науковій розвідці «Доказування у справах терористичного характеру на досудових стадіях кримінального процесу» розкриває призначення, зміст і задачі контртерористичної операції, яка є спеціальним правовим режимом отримання доказової інформації про злочини терористичного характеру. Також автор праці пропонує механізм використання фактичного матеріалу, отриманого неслідчим шляхом у результаті оперативно-бойової й оперативнорозшукової діяльності та визначає критерії введення норм надзвичайного характеру для профілактики, виявлення, розкриття тяжких і особливо тяжких злочинів терористичного характеру. Він обґрунтовує доцільність створення і застосування особливих правил досудового кримінального процесуального доказування в справах про тероризм, визначає систему правовідносин учасників кримінального процесуального доказування на досудовому етапі кримінального процесу, а також розробляє рекомендації щодо формування доказів на різних стадіях кримінального процесу.

На думку М. Я. Бутаєва, варто допустити проведення без судового дозволу на території контртерористичної операції

оперативно-розшукових заходів і слідчих дій (які зазвичай його потребують). Однак автор праці наголошує на тому, що проведення таких дій має бути підкріплене рішенням керівника контртерористичної операції або із санкціями прокурора. Запропоновано також закріпити в Кримінально-процесуальному кодексі України положення про те, що під час контртерористичної операції допустимими є: контроль телефонних розмов та іншої інформації, яку передають каналами телекомунікаційних систем, і пошук на каналах електронного зв'язку й у поштових відправленнях інформації про обставини вчинення терористичного акту чи осіб, які його підготували і учинили, або задля профілактики інших терористичних актів; використання визначальників телефонних номерів абонентів, які перебувають на території проведення контртерористичної операції, а також прослуховування та запис телефонних або інших переговорів за допомогою електронних засобів, якщо його здійснюють не щодо конкретного номера абонента або абонентського пристрою, а стосовно об'єкта розробки з усіх засобів зв'язку, використані ним; безперешкодне проникнення осіб, які проводять контртерористичну операцію, в земельні ділянки, житлові та інші приміщення, що належать фізичним особам, на території та в приміщеннях організацій (незалежно від форм власності) для здійснення заходів із боротьби з тероризмом та вилучення предметів і документів, які можуть слугувати речовими доказами; надання на вимогу керівника контртерористичної операції провайдером мережі правоохоронним органам електронних повідомлень осіб, яких підозрюють у тероризмі; показання учасників оперативно-бойових заходів та оперативно-розшукових заходів, а також осіб, які сприяють розкриттю злочинів на конфіденційній основі, фіксують органи слідства без розкриття даних про особу свідків.

Також Н. Я. Батуєв обґрунтовує доцільність запровадження особливого правового режиму досудового кримінального провадження під час проведення контртерористичної операції [3, с. 14–15].

Отже, наукові пошуки вирішення проблем доказування в кримінальних провадженнях щодо злочинів, пов'язаних із терористичною діяльністю, здійснюють за різними напрямками. Водночас варто наголосити на очевидних прогалинах наукового

знання стосовно окремих питань саме кримінального процесуального доказування.

Таким чином, своєчасною та доцільною вважаємо спробу розв'язати низку актуальних проблем з урахуванням сучасного стану національного, міжнародного законодавства і правозастосовної практики. Вивчення та узагальнення матеріалів кримінальних проваджень щодо злочинів, пов'язаних із терористичною діяльністю, судової практики і соціологічних опитувань дало змогу дійти висновку про типові проблеми кримінального процесуального доказування. Отримані результати надають можливість визначити основні напрями наукового пошуку розв'язання зазначених проблем, а саме:

1) визначити особливості доказування в кримінальних провадженнях щодо злочинів, пов'язаних із терористичною діяльністю;

2) здійснити порівняльний аналіз нормативно-правової регламентації доказування в кримінальних провадженнях щодо вищезазначених злочинів в Україні та інших державах;

3) охарактеризувати предмет доказування у відповідних кримінальних провадженнях (характеристика обставин учинення кримінального правопорушення, винуватість учасників організованих груп і злочинних організацій у вчиненні цих злочинів, форма вини, мотив, мета; вид і розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням; обставини, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, характеризують особу обвинуваченого, обтяжують чи пом'якшують покарання, виключають кримінальну відповідальність або є підставою для закриття кримінального провадження; обставини, які підтверджують, що гроші, цінності та інше майно, котрі підлягають спеціальній конфіскації, були отримані внаслідок учинення злочинів та/або є доходами від такого майна); обставини, що є підставою для застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру);

4) розкрити особливості документування злочинів, пов'язаних із терористичною діяльністю (поняття та зміст організації документування таких злочинів; інформаційно-аналітичне забезпечення документування; особливості документування під час провадження за оперативно-розшуковими справами; питання

взаємодії оперативних підрозділів з іншими суб'єктами доказування в процесі реалізації матеріалів оперативних розробок);

5) визначити особливості збирання доказів та їх використання у відповідних кримінальних провадженнях (підстави та процесуальний порядок внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань; організація й тактика проведення слідчих (розшукових) дій; інші засоби збирання доказів);

6) окреслити особливості доказування за окремими категоріями кримінальних проваджень щодо злочинів, пов'язаних з терористичною діяльністю (доказування в кримінальних провадженнях про вчинення терористичного акту, створення терористичної групи чи організації, фінансування тероризму тощо).

Варто зауважити, що наведені положення не потрібно вважати вичерпним переліком проблем доказування в кримінальних провадженнях щодо вказаних вище злочинів. Ця проблематика є динамічною, а її зміст залежить від стану законодавчого регулювання, соціально-політичних впливів, структурно-функціональних перетворень у системі державних органів та інших чинників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Лисенко А. М. Аналіз наукової розробленості проблеми розкриття злочинів терористичної спрямованості / А. М. Лисенко // Форум права. – 2010. – № 2. – С. 254–258.

2. Курдюкова А. В. Особенности уголовного производства по делам о террористическом акте : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Курдюкова Александра Викторовна. – Екатеринбург, 2009. – 19 с.

3. Бутаев М. Я. Доказывание по делам о преступлениях террористического характера на досудебных стадиях уголовного процесса (теоретико-прикладной аспект) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Бутаев Мурадали Якубович. – Махачкала, 2016. – 36 с.

Стаття надійшла до редколегії 23.09.2016

УДК 347.963(09)(477)

Губар С. В. – кандидат юридичних наук,
здобувач Національної академії внутрішніх
справ, м. Київ

ПРОКУРОРСЬКИЙ НАГЛЯД ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ ОРГАНІВ ДІЗНАННЯ, ДОСУДОВОГО СЛІДСТВА ТА СУДУ В УСРР В УМОВАХ ПРИМУСОВОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ (1927–1933 РОКИ)

Розкрито правові підстави, сутність, форми та методи здійснення в УСРР прокурорського нагляду за діяльністю органів дізнання, досудового слідства та суду в умовах колективізації сільського господарства (1927–1933 роки). З'ясовано, що державна влада скеровувала діяльність прокурорів не на забезпечення додержання законності під час досудового розслідування та розгляду справ у судах, а на реалізацію державних політико-господарських кампаній.

Ключові слова: функції прокуратури, нагляд, органи дізнання, слідчі, колективізація, правильна лінія кримінальної репресії.

Нині в Україні триває процес реформування органів прокуратури, у контексті якого одним із найдискусійніших є питання про роль прокуратури в системі органів державної влади і, відповідно, її функції. Ще із радянських часів прокуратура не належить до жодної з визначених Основним Законом гілок влади та є особливою централізованою системою. Вступаючи до Ради Європи (1995), Україна зобов'язувалася здійснити реформування функцій прокуратури, зокрема вилучити здійснення загального нагляду, що було реалізовано та закріплено в Конституції України та Законі України «Про прокуратуру». Проте досі ні серед науковців, ні з-поміж політиків, ні в широких колах громадськості немає одноставного бачення напрямів діяльності органів прокуратури. Пріоритет надають запровадженню позитивного європейського досвіду, однак, як засвідчує практика, його механічне насадження, без урахування конкретно-історичних обставин і ментальності нашого народу, приречене на невдачу. Таким чином, історико-правове дослідження діяльності органів прокуратури радянської України є нагальним і відповідає потребам часу.

Основні віхи в історії прокуратури України вивчали С. Березовська, Л. Давиденко, В. Клочков, М. Маляров, А. Мичко, В. Мурза, А. Рогожин, І. Субочев, В. Сухонос, І. Усенко, С. Черниченко, Д. Яковенко. Аспекти діяльності прокуратури в Україні висвітлювали такі зарубіжні вчені, як П. Соломон, Х. Ода, Р. Шарлет. Питання реформування функцій прокуратури досліджували О. Бандурка, М. Біденко, І. Вернидубов, М. Мичко, О. Литвак, О. Михайленко, В. Мойсик, С. Подкопаєв, С. Прилуцький, Г. Середа, П. Шумський, М. Якимчук. Однак наукову проблему на цьому не вичерпано.

Мета цієї статті – з'ясувати особливості здійснення прокурорського нагляду за діяльністю органів дізнання, досудового слідства та суду в УСРР в умовах колективізації (1927–1933 роки).

Соціалістичні перетворення на помежів'ї 1920–30-х років, а також посилена увага керівної партії до ситуації в сільському господарстві вимагали активної участі органів кримінальної юстиції в реалізації політико-економічних кампаній на селі. Саме тому прокуратура всіма наданими їй у розпорядження силами й засобами мала сприяти проведенню цих кампаній.

Структуру та функції прокуратури в другій половині 1920-х років визначало Положення про судоустрій, прийняте 1925 року, відповідно до якого прокуратура належала до складу Народного комісаріату юстиції УСРР (НКЮ УСРР) як один з відділів. Її очолював Генеральний прокурор Республіки – Народний комісар юстиції УСРР [1, арт. 95]. Відповідно до арт. 99 Положення, органи прокуратури мали виконувати такі функції: здійснювати нагляд від імені держави за законністю діяльності всіх, крім Всеукраїнського центрального виконавчого комітету та Ради народних комісарів, органів влади, господарчих і приватних організацій, приватних осіб, порушуючи кримінальне переслідування проти винних у порушенні законів і опротестовуючи в установленому законом порядку ті постанови, накази, розпорядження, що порушують закон; безпосередньо наглядати й керувати діяльністю органів дізнання, слідства з розкриття злочинів і виявлення винних, а також наглядати за діяльністю органів Держполітуправління; наглядати за законністю та правильністю тримання в'язнів під арештом; здійснювати функції прокурорського нагляду, передбачені відповідними статтями (статтями – С. Г.) КПК і ЦПК; здійснювати всі функції прокурорського нагляду щодо судово-

земельних, арбітражних справ, малолітніх правопорушників та інших спеціальних судів; наглядати за діяльністю розпорядчих і наглядних комісій, виконанням вироків, провадженням пенітенціарної політики та режиму у виправно-трудовах установах.

У визначенні кримінально-процесуальних функцій прокуратури не передбачено категорії «законність». Вважаємо, що це не було неусвідомленою помилкою нормопроектувальників. У СРСР інтереси держави априорі домінували над буквою і духом законів. Саме тому предметом прокурорського нагляду було не додержання законів органами дізнання та слідства, а власне діяльність цих органів, яку потрібно було спрямовувати на реалізацію державних інтересів.

Форми й методи прокурорського нагляду за провадженням дізнання, досудового слідства та суду визначали Кримінально-процесуальний кодекс УСРР (1927 року), а також обіжники, інструкції та директивні листи НКЮ УСРР.

У другій половині 1920-х років нагляд за слідством прокуратура здійснювала шляхом обстеження слідчих камер (так тоді називали відділи) з виїздом на місце, під час якого перевіряли кримінальні справи та давали відповідні вказівки щодо провадження слідства. Зокрема, Могилівська прокуратура протягом 1927–28 років провела сім обстежень. Проте цей показник керівництво прокуратури вважало недостатнім [2, п. 12]. Водночас у роботі запорізької прокуратури з 13 слідчих районів деякі було обстежено двічі–тричі [3, п. IV].

Іншими методами нагляду були виклик слідчих із доповідями до прокуратури, наради зі слідчими, надсилання «товариських листів», за допомогою яких слідчі акцентували увагу на важливих «політичних моментах сучасності», а також заводили дефектні наряди на кожного слідчого, щоб таким шляхом вивчати роботу кожного слідчого й типові помилки, яких припускаються всі слідчі, та періодично вивчали ці недоліки, шляхи їх усунення тощо [2, п. 12; 3, п. IV].

У період колективізації головне завдання, що постало перед прокурорами у сфері нагляду за слідством, полягало в тому, щоб «забезпечити правильну лінію і напрям у категоріях справ і в окремих справах». Для цього потрібно було «охопити керівництвом не лише загальну справу розслідування, а розслідування в кожній окремій справі», тобто спрямовувати зусилля «на живий інструктаж, на живе керівництво» [4, п. «ж»]. Теоретично це здійснити було можливо, адже 1930 року

з переходом на двоступеневу систему управління дільнична прокуратура та камера слідчих розміщувалися в одному будинку [5, арк. 10]. Однак в умовах колективізації пріоритетним напрямом діяльності прокуратури був саме загальний нагляд, сутність якого тоді зводилася до «боротьби за здійснення всіма органами влади в їхній практичній роботі політики партії та уряду...» [3, п. «а»]. Здійснюючи цю функцію, прокурори були змушені впродовж тижнів, а то й місяців перебувати в селі, тому більшість визначених законом форм і методів прокурорського нагляду за провадженням досудового розслідування було занедбано. Унаслідок цього в постановвах оргнаради НКЮ УСРР, у яких йшлося про стан і діяльність дільничних прокуратур, нагляд за слідством визначали як незадовільний [6, п. 17; 7, п. 5].

Посилену увагу прокурори приділяли нагляду за діяльністю органів дізнання. Підставою для цього був безпосередньо кримінально-процесуальний закон. Зокрема, в арт. 104 КПК УСРР зазначено, що «...за дізнанням у кожній окремій справі наглядає слідчий, у районі якого знаходиться певний орган дізнання». Слідчий мав право будь-коли ознайомлюватися з усіма матеріалами дізнання в кожній справі, давати вказівки органам дізнання та пропонувати провести певну дію щодо дізнання; вказівки і пропозиції слідчого для органів дізнання були обов'язковими. На прокурорів було покладено здійснення «загального нагляду за діями органів дізнання» [8, арт. 104]. У Директивному листі НКЮ УСРР від 26 жовтня 1930 року було зазначено, що органами дізнання прокуратура «керувала методом гастрольних наскоків», головну увагу спрямовуючи на виявлення в справах їх політичної суті, політичного спрямування [4, п. «ж»].

Таким чином, нагляд прокуратури за діяльністю органів дізнання та слідства в період колективізації зводився переважно до перевірки кримінальних справ. Передусім прокурори визначали, чи зазначено у справі соціальний і майновий стан обвинуваченого, з огляду на це – чи правильно кваліфіковано дії обвинуваченого. Так забезпечували «правильний класовий підхід до справи», а решту прокурорських обов'язків у сфері нагляду за досудовим розслідуванням прокурори ігнорували.

Згідно з КПК УСРР, на прокуратуру також поклали підтримання державного обвинувачення в суді, що називали «судовим наглядом». Так, прокурори Могилівщини за 1927–28 роки виступали в народних судах під час розгляду 85 кримінальних справ, у першій інстанції окружних судів –

121 справу, у другій інстанції – 56 справ [2, п. 13]. Запорізька окружна прокуратура дала висновки в касаційному розгляді 320 кримінальних справ [3, п. VI].

Привертає увагу часткова участь прокуратури в роботі народних судів. Звісно, 264 прокурори (станом на 1 жовтня 1927 року) не спроможні були підтримувати обвинувачення в усіх засіданнях народних судів, проте цього від них і не вимагали. У державному плані діяльності НКЮ УСРР на 1927–28 роки було зазначено, що прокуратура має зосередити нагляд «на певній категорії найважливіших справ як у першій інстанції, так і в касаційній» [9, с. 263]. Очевидно, що партійно-радянське керівництво прагнуло повніше використати сили та засоби прокуратури саме для проведення політико-господарських кампаній. Тому частину прокурорських функцій, зокрема щодо підтримання державного обвинувачення в суді, передбачено було перекласти на органи слідства, а також на громадських обвинувачів, які могли брати участь у роботі суду та разом із прокурором і самостійно також мали право оскаржувати вирок [10, с. 783–784]. Так, на Житомирщині в другому півріччі 1930 року прокурори підтримували обвинувачення в народних судах 23 рази, слідчі – 35, громадські обвинувачі – 15, на виїзних сесіях міжрайонних судів прокурори виступали 34 рази, слідчі – 11, громадські обвинувачі – 10 [5, арк. 13]. Упродовж 1931 року цебриківський дільничний прокурор виступав загалом у 13 справах [7, п. 5], а проскурівський – лише в шести [11].

Вагомим методом судового нагляду прокуратури мав бути також аналіз тих категорій справ, у яких виявляли розходження прокурорських рішень з вироками судів. Реалізація ідеї «єдності системи обвинувачення» передбачала єдність лінії суду й прокуратури в кримінальних справах, проте розбіжності були, а належної уваги цій роботі прокурори на той час не приділяли. Окрім того, керівництво НКЮ УСРР було невдоволено тим, що прокурори не завжди подавали касаційний протест (КПК УСРР 1927 року апеляційного оскарження не передбачав) на виправдувальні вироки суду в тих справах, у яких прокурор підтримував обвинувачення, а також у разі, якщо в обвинувальному вирокі кваліфікація злочину й обраний «захід соціальної оборони» (покарання – С. Г.) суперечили обвинувальному висновку. Наприклад, з 1 жовтня 1927 року до 1 лютого 1928 року прокуратура Республіки розглянула 138 касаційних справ, з яких лише чотири справи надійшли за

касаційними протестами окружних прокурорів і 134 – за касаційними скаргами засуджених чи їх адвокатів. Із цих 134 справ ухвалою кримінально-касаційної колегії найвищого суду в 98 справах вирок залишено без зміни, а касаційну скаргу – без задоволення [12, с. 254]. Ці та інші показники давали підстави керівництву НКЮ УСРР визнавати нагляд окружних прокуратур за діяльністю округових та народних судів, відповідно до вироків судів, незадовільним» [12, с. 254].

Ефективніше діяла прокуратура в напрямі «втягнення громадськості до судового розгляду». Саме в період колективізації «для розгляду менш актуальних справ побутового характеру» було організовано сільські суди. Справу підтримання обвинувачення та «забезпечення правильної лінії» в їхній діяльності прокуратура переклала на громадських обвинувачів, яких за офіційними даними на кінець 1932 року налічувалося 21 500 осіб [13, с. 253].

Таким чином, компартійно-радянське керівництво судовий нагляд прокуратури скеровував не на дотримання законності та прийняття справедливого й обґрунтованого рішення, а на винесення обвинувального вироку, що вважали найважливішим критерієм ефективності роботи судово-прокурорських органів.

З метою забезпечення «правильної лінії кримінальної репресії» державне керівництво в численних підзаконних нормативно-правових актах визначало об'єкт кримінального переслідування.

Щорічні труднощі хлібозаготівлі керівна партія кваліфікувала як куркульський саботаж, чим була зумовлена необхідність посилення репресій щодо куркулів. Апогей цього процесу припав на хлібозаготівельну кампанію 1932–1933 років. У розкраданні хліба компартійно-радянське керівництво звинувачувало куркулів. В обіжнику НКЮ УСРР від 31 серпня 1931 року «пропонували», розслідуючи справи про розкрадання та приховування хліба, «не обмежуватися виявленням конкретних осіб, що безпосередньо вчинили злочин, а обов'язково виявляти тих куркулів і їхніх агентів, що ховаються за безпосереднім виконавцем» [14, п. 3]. Це питання мала постійно контролювати прокуратура.

Катастрофа з хлібозаготівлею із врожаю 1932 року спонукала компартійно-радянське керівництво спрямовувати прокурорів на пошук «саботажників» також серед керівників і членів колгоспів. У деяких районах УСРР станом на 1 грудня 1932 року до кримінальної відповідальності було притягнуто 15–20 % членів

правлінь колгоспів [15, арк. 170]. Причому, як виявлялося під час розслідування, значну їх кількість становили куркулі, що приховали від партії своє соціальне походження, або ж білогвардійці чи члени отаманських банд, що «проникли» на керівні посади з метою нашкодити соціалістичному будівництву [15, арк. 1–72].

Постанова Центрального виконавчого комітету і Ради народних комісарів «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» від 7 серпня 1932 року знову актуалізувала питання «живого керівництва». Після прийняття цього документа обласні прокуратури здійснили обстеження районних прокуратур на предмет виконання вимог зазначеної вище постанови, унаслідок якого виявлено, що в регіонах боротьбу з розкрадачами хліба здійснювали застарілими методами: обвинувачення висували за пунктами «г», «е» арт. 170 Кримінального кодексу УСРР. Тому в низці областей було проведено наради за участі прокурорів, слідчих і суддів, на яких наголошено на необхідності жорсткої протидії «розкраданню соціалістичної власності». Також було активізовано роботу виїзних сесій обласних судів (в УСРР справи за постановою від 7 серпня 1932 року могли розглядати лише обласні суди). За результатами здійсненої роботи, наприклад, у Царичанському районі виїзна сесія облсуду за крадіжку громадської власності засудила дев'ять осіб, з них двох – до розстрілу [16, арк. 101–103].

У листопаді 1932 року «щоб забезпечити максимальні темпи, правильну політику репресій і ефективність роботи, посилити нагляд і повсякденне оперативне керівництво роботою всіх органів юстиції Республіки в справі хлібозаготівель» [17, арк. 52], при НКЮ УСРР було утворено спеціальну групу, до якої ввійшли деякі керівники Нарком'юсту, а очолив її особисто Народний комісар юстиції та Генеральний прокурор Республіки В. Поляков. Вона координувала дії хлібозаготівельних організацій і підпорядкованих їй оперативних груп на місцях, до складу яких входили: обласний прокурор і його заступник, голова обласного суду, завідувач оргінстру та один з інструкторів. Такі самі групи було створено й на районному рівні, на них покладали оперативний зв'язок і керівництво судово-слідчими бригадами, а також зв'язок із районними та сільськими органами, що здійснювали хлібозаготівлі.

На обласному рівні паралельно із цими групами діяли так звані комісії-трійки в складі прокурора області, керівника

обласного відділу Держполітуправління та секретаря обкому КП(б)У. Ці комісії здійснювали загальне керівництво напрямом судової репресії та наглядом за темпом розгляду найактуальніших справ [17, арк. 138–139]. Обласні комісії-трійки підпорядковувалися республіканській комісії, яку очолював Генеральний секретар Центрального комітету КП(б)У С. Косіор.

Отже, на помежів'ї 1920–30-х років в УСРР прокуратура входила до складу НКЮ УСРР і цілком підпорядковувалася компартійно-радянському керівництву. У межах формально визначених функцій прокурори змушені були виконувати завдання, які ставила керівна партія в контексті реалізації актуальних політико-господарських кампаній. В умовах становлення тоталітарного режиму та відсутності поділу державної влади прокуратуру було перетворено з правоохоронного на каральний орган. Таким чином, основна проблема в діяльності органів прокуратури УСРР полягала не в наявності чи відсутності в неї певних функцій, а в тому, яким був статус прокуратури та якими повноваженнями наділяло її керівництво держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Положення про судоустрій УСРР : Постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 3 жовт. 1925 р. // Збірник законів і розпоряджень Робітничо-селянського уряду України. – 1925. – № 92–93, арт. 522.

2. Висновок НКЮ по відділу Прокуратури на річний звіт Могилівської округової прокуратури за 1927–1928 роки // Бюлетень Народного комісаріату юстиції та Найвищого суду УСРР. – 1928. – № 13, арт. 75.

3. Висновок про діяльність Запорізької округової прокуратури // Бюлетень Народного комісаріату юстиції та Найвищого суду УСРР. – 1927. – № 5, арт. 19.

4. Про завдання та методи роботи міських та дільничних прокуратур : директивний лист Народного комісаріату юстиції УСРР від 26 жовт. 1930 р. // Бюлетень Народного комісаріату юстиції та Найвищого суду УСРР. – 1930. – № 16, арт. 1.

5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 8, оп. 15, спр. 288, 158 арк.

6. Про наслідки обслідування органів юстиції району діяльності Сталінського міжрайсуду та міжрайпрокуратури : Постанова Колегії Народного комісаріату юстиції УСРР від

16 верес. 1931 р. // Бюлетень Народного комісаріату юстиції та Найвищого суду УСРР. – 1931. – № 32, арт. 1а.

7. Про стан та діяльність Цебриківської дільничої прокуратури : Постанова оргнаради Народного комісаріату юстиції УСРР // Бюлетень Народного комісаріату юстиції та Найвищого суду УСРР. – 1931. – № 34, арт. 1а.

8. Кримінально-процесуальний кодекс УСРР : Постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 20 лип. 1927 р. // Збірник узаконень і розпоряджень Робітничо-селянського уряду України. – 1927. – № 36–38, арт. 167.

9. Державний план діяльності НКЮ УСРР на 1927/28 рік // Червоне право. – 1928. – № 5. – С. 261–265.

10. Резолюції по доповідях на Всеукраїнській нараді голів окружних судів і окружних прокуратур, що відбулася 20–25 черв. 1928 р. // Червоне право. – 1928. – № 15–16. – С. 779–788.

11. Про стан та діяльність Проскурівської дільничої прокуратури : Постанова оргнаради Народного комісаріату юстиції УСРР // Бюлетень Народного комісаріату юстиції та Найвищого суду УСРР. – 1931. – № 11, арт. 1.

12. Ахматов Л. Судовий нагляд прокуратури / Л. Ахматов // Червоне право. – 1928. – № 5. – С. 252–255.

13. Поляков В. Десять років боротьби за революційну законність / В. Поляков // Революційне право. – 1932. – № 9–10. – С. 251–254.

14. Про участь органів юстиції в проведенні хлібозаготівельної кампанії : обіжник Народного комісаріату юстиції та Найвищого суду УСРР від 28 серп. 1931 р. // Бюлетень Народного комісаріату юстиції та Найвищого суду УСРР. – 1931. – № 30, арт. 155.

15. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 20, спр. 5491, 178 арк.

16. Зброю революційної законності – на боротьбу за хліб : наказ Народного комісара юстиції та Генерального прокурора Республіки від 21 листоп. 1932 р. // Революційне право. – 1932. – № 11–12. – С. 296.

17. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 8, оп. 16, спр. 337, 22 арк.

Стаття надійшла до редколегії 28.09.2016

УДК 336.22.02(477)

Ракул О. В. – кандидат юридичних наук, здобувач кафедри адміністративного права та процесу Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

ГЕНЕЗА ДЕРЖАВНОЇ ФІСКАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

Розглянуто особливості становлення фіскальної політики на території України в різні історичні періоди. Окреслено основні підходи до визначення напрямів фіскальної політики України за часів незалежності.

Ключові слова: фіскальна політика, Київська Русь, бюджет, уряд, економіка.

Після здобуття незалежності Україна перебуває на етапі створення економіки, спроможної забезпечити суспільству підний рівень існування. Наша держава прагне наблизитись до стандартів, притаманних економічно розвинутим країнам. Для досягнення поставленої мети необхідним є докорінне реформування різних сфер економічного життя. Однією з найважливіших змін має стати виважена державна фіскальна політика, у межах провадження якої необхідно звернути увагу не лише на потреби держави загалом, а й інтереси кожної її адміністративно-територіальної одиниці.

Водночас у процесі вироблення підходів до визначення пріоритетів фіскальної політики, її характеру та інструментарію доцільно враховувати набутий державою досвід у зазначеній сфері впродовж свого становлення та розвитку.

Дослідженню історичних аспектів становлення державної фіскальної політики України приділяли увагу Л. Баранник, О. Василик, Ю. Ващенко, В. Вишневський, В. Кравченко, А. Крисоватий, Н. Кучерявенко, Л. Воронова, Л. Лисяк, І. Лютий, О. Олійник, К. Павлюк, Ю. Пасічник, А. Соколовська, О. Теліцина, І. Філон та ін. Однак особливості формування державної фіскальної політики залежно від історичних передумов розвитку держави досі залишаються невисвітленими.

Метою пропонованої увазі статті є систематизація історичного досвіду щодо становлення та провадження державної фіскальної політики.

Розвиток політики надходжень та видатків держави є складовими фіскальної політики держави, що зумовлюють одна одну. Таким чином, процес ефективного реформування державної фіскальної політики в Україні потрібно розглядати в цих двох взаємопов'язаних площинах.

Перші прояви державної фіскальної політики можна констатувати за часів Київської Русі, яка була осередком зародження державності майбутньої України. Формування політики державних надходжень відбувалося активніше, порівняно з політикою державних витрат. Об'єднання слов'янських племен у VIII–IX століттях сприяло зародженню держави Київської Русі, на території якої було встановлено оброк – плату за користування предметами. Його стягували як із завойованих племен, так і з одноплеменників на основі консолідованої відповідальності. Одержані кошти витрачали на утримання княжої дружини.

Таким чином, на території Київської Русі, як і в усьому світі, податки породила війна. Державну казну переважно формували з дарів, поклонів, оброку і данини, що мали несистемний і неупорядкований характер.

Упродовж 945–957 років княгиня Ольга запровадила стабільне стягнення податків, налагодивши таким чином функціонування фінансової системи. Особливістю тогочасної політики державних доходів було те, що розмір данини не був однаковим для всіх. Податковими пільгами користувались князівські слуги, а також представники духовенства. За часів правління князя Володимира вперше відбулася диференціація державних доходів за цільовим призначенням. Окрім податків, що забезпечували утримання князя та його дружини, було впроваджено церковну десятину – податок на потреби духовенства, який сплачувався як добровільна пожертва на користь церкви. Пізніше його було укорінено як постійний, а не тимчасовий податок [1, с. 20]. Виникнення означеного податку зумовлювалось хрещенням Київської Русі. Першим документом, де було відображено окремі аспекти тогочасної державної фіскальної політики, є «Руська правда». Одна з її складових містила положення щодо регламентування податкової системи

(«Покон вірний») [2, с. 22]. У документі зазначалось, що основним прямим податком був податок на дим, який залежав від кількості димарів і печей у дворі. Непрямі податки справляли у формі торгових, перевізних і судових зборів (мит).

Аналіз історичних джерел підтверджує, що період Київської Русі є початковим етапом становлення політики державних доходів. Тогочасна податкова система була феодально-децентралізованою. Серед її негативних рис можна виокремити неврегульованість розмірів і періодичності збору податків, їх численність і різноманітність, випадковість поборів. До того ж, роздробленість князівств Київської Русі зумовила осідання княжих доходів на місцях, що спричинило нестачу коштів на утримання війська [3, с. 378]. Чітко визначеної політики державних витрат (або її окремих елементів) тоді не було розроблено. Витрати здійснювали залежно від потреб, а отже, вони не були заздалегідь сплановані та прораховані.

Розглядати державні видатки в контексті економіко-правової категорії можна з часів Середньовіччя. Перші згадки про них наявні в літописах XI–XIII століть. Досить ретельно проблематику генези державних видатків дослідила А. А. Нечай, запропонувавши виокремити три етапи становлення системи публічних видатків та їх правового регулювання: період існування переважно «суспільних» потреб прадержав як першого аналогу суспільних публічних потреб та відсутності механізмів правового регулювання публічних видатків; період переважання приватних потреб і, відповідно, приватних видатків у державах, які також появи перших актів нормативно-правового характеру, які регулювали їх здійснення; період існування приватних і публічних потреб та приватних і публічних видатків у державі [4].

За часів Київської Русі цілісної податкової системи ще не було, а нерегламентованість процесу справляння податків уможлиблювала численні зловживання серед збирачів.

Першим документом, де комплексно відображено інформацію про публічні доходи і витрати, став бюджет, який було складено наприкінці XVIII століття. Його особливість полягала в тому, що він був виконаний у вигляді звіту про фактично зібрані доходи і здійснені видатки. Інакше кажучи, про планування державних доходів та видатків тоді не йшлося. Проте життя ускладнювалось й урізноманітнювалось, а отже,

лише констатація обсягу надходжень і витрат уже не задовольняла потреби державного управління.

З посиленням ролі держави виникла необхідність перетворення бюджету з документа-звіту на документ-прогноз, де було б визначено попередні обсяги доходів і запланованих видатків. Тому в 1810 році в Російській імперії до складу якої входила більша частина України, М. Сперанський за вказівкою царя Олександра I склав перший «План фінансів», що мав дві частини – поточну (планову на поточний рік) та прогнозу [5, с. 13].

На початку ХХ століття в Україні розпочався новий етап розвитку у сфері формування фіскальної політики. Суттєво змінилися структура, види та форми бюджетних видатків. Так, видатки місцевих органів влади і управління втратили самостійність, їх почали розглядати як частину державних видатків. Серед видатків бюджету значне місце відводилося видаткам економічного характеру, що зумовлене націоналізацією економіки країни. До того ж, серед централізованих фінансових ресурсів увагу почали приділяти державному бюджету, який розподіляв більшу частину національного доходу країни. Також з'явився новий вид видатків – видатки децентралізованих фондів коштів соціалістичних підприємств.

Подальший розвиток фіскальної політики України відбувався в умовах проголошення незалежності України в 1991 році. Цей процес супроводжувався змінами адміністративно-територіального устрою країни, рівня соціально-економічного розвитку та функцій, які повинна виконувати держава. Низка факторів зумовила об'єктивну потребу зміни вимог до видаткової частини бюджету. До 1991 року у межах становлення фіскальної політики України використовували уніфіковану класифікацію доходів і видатків як союзного бюджету, так і власне УРСР. Після проголошення незалежності класифікацію доходів та видатків Державного й місцевих бюджетів було затверджено наказом Міністерства фінансів України від 16 липня 1992 року № 35, яка діяла до кінця 1997 року. З 1 січня 1998 року набула чинності нова бюджетна класифікація, розроблена Кабінетом Міністрів і Міністерством фінансів України, затверджена Постановою Верховної Ради України від 12 липня 1996 року.

Основною економічною функцією Уряду є стабілізація економіки, передумовою чого є законодавче врегулювання фіскальної політики. Особливого значення ця політика набуває в

період перехідної економіки. Її провадження в Україні не завжди вдало відбувалося внаслідок труднощів перехідного періоду. Це можна пояснити багатьма обставинами, передусім, непослідовністю економічної політики, мінливістю пріоритетів, слабкістю основних складових ринкової інфраструктури, монополізмом виробників, а також тим, що більшість нормативних актів, які стосуються цієї проблеми, не узгоджені між собою.

За роки незалежності було здобуто певні позитивні результати, проте зупинятися на досягнутому не варто. Для розбудови міцної держави необхідно вдосконалювати інструменти економічної політики. Сучасна фіскальна політика визначає основні напрями використання фінансових ресурсів держави, методи фінансування і головні джерела поповнення бюджету. Залежно від конкретно-історичних умов в окремих країнах така політика має свої особливості. Будь-який уряд завжди провадить конкретну фіскальну політику, незалежно від того, усвідомлює він це чи ні [6, с.5].

Останніми роками в Україні наявна тенденція до посилення ролі Уряду в процесі регулювання національної економіки через фінансову систему. Тобто активно здійснюються витрати на програми щодо соціального забезпечення, підтримку середнього рівня доходів, охорону здоров'я, освіти тощо.

З початку економічних реформ влада взяла орієнтир на введення надзвичайно високого оподаткування на доходи юридичних і фізичних осіб, що негативно позначилося на стані національної економіки та перспективах її підйому. Реакцією на такі реформи є активний розвиток тіньової економіки, унаслідок чого Уряд неспроможний зібрати до прибуткової частини бюджету навіть половину передбачених надходжень. Нині тема фіскальної політики є актуальною, оскільки економіка України перебуває в кризовому стані. Від того, яку бюджетно-податкову політику буде провадити Уряд, залежить доля кожного громадянина і держави загалом.

Незважаючи на прогрес у деяких сферах податкового та бюджетного законодавства, фіскальна ситуація в Україні досі має декілька структурних проблем, що певною мірою пов'язані з бюджетом. Так, зростаючі податкова і бюджетна заборгованості з відшкодування звужують базу оподаткування та зумовлюють зменшення надходжень до бюджету. Субсидії неприбутковим підприємствам та непропорційно великі видатки на оборону й

охоронну діяльність розподіляють обмежені бюджетні ресурси бюджету не на користь недофінансованих сфер освіти та охорони здоров'я. Асиметрична структура доходів і видатків місцевих бюджетів (порівняно з центральним) робить їх залежними від великих трансфертів та обмежує можливості регіонів щодо виконання завдань власного соціального й економічного розвитку. З огляду на це, обмежені ресурси бюджету створюють додаткові ризики для прогресу української економіки. Поверхові зміни будуть недостатніми для гарантування економічного розвитку та соціального захисту. Вищезазначені структурні фіскальні проблеми вимагають глобальних систематичних змін, які не можуть бути запроваджені впродовж одного року.

На думку Р. К. Макконнелл, основне завдання держави у сфері забезпечення фіскальної політики передбачає таке врегулювання системи оподаткування, щоб вона не стримувала економічне зростання і не спотворювала пропорцій, встановлених між окремими секторами або галузями економіки в результаті дії ринкових сил. Завдання полягає не просто в тому, щоб зібрати якомога більше податків, а в тому, щоб ці дії сприяли розширенню бази податків [6]. Фіскальну політику Уряд провадить як механізм суспільства загалом.

Отже, певним чином урядові рішення щодо видатків та оподаткування можуть змінюватися задля необхідного впливу на рівноважний реальний валовий внутрішній продукт в інтересах загального добробуту [6]. Однак також потрібно врахувати історичний досвід і сприйняття фіскальної політики як чітко спланованого та передбачуваного засобу стабілізації національної економіки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Нечай Н. В. Від «десятини» князя Володимира до «вихода» Батия / Н. В. Нечай // Вісник податкової служби України. – 2011. – № 12. – С. 20–21.

2. Нечай Н. «Руська правда» – податковий кодекс Київської Русі / Н. В. Нечай // Вісник податкової служби України. – 2011. – № 11. – С. 22–23.

3. Опря Є. А. Історичні аспекти формування та розвитку податкової системи в Україні / Є. А. Опря // Університетські наукові записки. – 2005. – № 3 (15). – С. 375–378.

4. Нечай А. А. Правові проблеми регулювання публічних видатків у державі : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Нечай Анна Анатоліївна. – Київ, 2005. – 578 с.

5. Жибер Т. В. Бюджетний процес та його оптимізація в Україні : дис. ... канд. економ. наук : 08.04.01 / Жибер Тетяна Василівна. – Київ, 2005. – 230 с.

6. Макконнелл К. Р. Экономикс: принципы, проблемы и политика : учебник : пер. с англ. / К. Р. Макконнелл, С. Л. Брю. – Изд. 14-е. – М. : ИНФРА-М, 2013. – 972 с.

Стаття надійшла до редколегії 01.11.2016

УДК 354.53:614.211/.215

Ковригіна В. Є. – здобувач кафедри адміністративного права і процесу Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ДЕТЕРМІНАНТИ «МЕТА ЕКСТРЕНОЇ МЕДИЧНОЇ ДОПОМОГИ»

Здійснено аналіз категорій «мета» і «мета екстреної медичної допомоги». Обґрунтовано доцільність закріплення детермінанти «мета екстреної медичної допомоги» в чинному законодавстві України.

Ключові слова: мета, право, охорона здоров'я, медична допомога, екстрена допомога, безпосередня мета, загальна мета, перспективна мета.

Метою пропонованої увазі статті є дослідження детермінант «мета» і «мета екстреної медичної допомоги», виокремлення загальної, безпосередньої та перспективної мети.

Зазначену проблему вивчали вітчизняні та зарубіжні науковці, серед яких В. Б. Авер'янов, В. І. Акопов, З. С. Гладун, А. А. Глашев, А. А. Гудима, Л. О. Красавчикова, О. М. Креховська-Лепякко, Ю. М. Когунь, Д. В. Козак, В. К. Колпаков, О. В. Кузьменко, Б. А. Локай, М. М. Малєїн, М. С. Малєїн, Є. В. Маслов, В. Л. Попов, Н. П. Попова, О. О. Пунда, З. В. Ромовська, А. М. Савицька, І. Я. Сенюта, Р. О. Стефанчук, О. Г. Стрельченко, Є. О. Харитонов, К. Б. Ярошенко та ін.

Державну політику у сфері охорони здоров'я визначає Верховна Рада України. Вона закріплює конституційні та законодавчі засади охорони здоров'я, визначає її мету, головні завдання, напрями, принципи і пріоритети, встановлює нормативи й обсяг бюджетного фінансування, контролює створення системи відповідних кредитно-фінансових, податкових, митних та інших регуляторів, а також затверджує загальнодержавні програми охорони здоров'я.

Характеристика адміністративно-правового регулювання екстреної медичної допомоги неможлива без встановлення мети, завдань і принципів діяльності.

Ця позиція передбачає вивчення сучасного стану організації екстреної медичної допомоги, визначення її місця серед інших видів медичної допомоги, вирішення питань, пов'язаних з її реалізацією. Дослідник Г. В. Атаманчук зауважив, що в галузі публічного адміністрування вже створено ґрунтовні засади, які охоплюють усі динамічні елементи [1, с. 28].

Сутність адміністративно-правового регулювання екстреної медичної допомоги можна зобразити у вигляді логічної схеми: мета – завдання – принципи. Вважаємо за доцільне ґрунтовно проаналізувати зазначені понятійні категорії.

Традиційно мета є фундаментальною категорією процесу свідомої діяльності й управління, спрямованого на досягнення певних результатів, що визначає напрями розвитку будь-якої системи.

На важливості цього поняття наголошує чимало вчених. Трактуння категорії «мета» є дискусійним, а тому її розгляд можна вважати актуальним.

Видатний науковець у сфері публічного управління Г. П. Щедровицький зазначив, що без розгляду поняття «мета» неможливо уявити людську діяльність. Його можна охарактеризувати за певним рівнем абстрагування щодо конкретного предмета дослідження [2, с. 35]. Варто виокремити основні погляди й узагальнити їх.

Так, О. В. Райченко визначає мету як бажаний, можливий і необхідний стан процесу або системи [3, с. 79]. Твердження, що система націлена на мету, означає, що її дії мінімізують розбіжність між наявним станом або величиною на виході та заданим станом, тобто метою. В. Г. Афанасьєв переконує, що означене поняття – це бажаний кінцевий результат діяльності, на досягнення якого скеровано функціонування системи [4, с. 210]. Г. Р. Латфуллін констатує, що вказаний феномен є передбаченням у свідомості конкретного результату, на досягнення якого спрямовані дії [5, с. 79]. Є. Ф. Губський сформулював мету як усвідомлення, виражене у словах передбачення майбутнього результату дії [6, с. 245]. Мета, на думку В. Е. Мільмана, є предметно усвідомленим спонуканням і предметною проекцією майбутнього [7, с. 113].

Вважаємо недоцільним погоджуватись із визначеннями, які запропонували науковці Є. Ф. Губський, В. Е. Мільман і Г. Р. Латфуллін, оскільки не зрозуміло, це є бажаним чи небажаним усвідомленням майбутнього результату дії.

Мета – це бажана й уявна майбутня подія або стан, здійснення яких є проміжним причиновим етапом на шляху до цілі, що постає атиципованим уявленням результату нашої дії [8, с. 79]. Для цього добирають необхідні засоби. Досягнення конкретної мети передбачає довільне втручання людини у причиново зумовлені явища природи [9, с. 506].

Мету також визначають як:

1) предмет прагнення, те, що потрібно і бажано здійснити, ідеальне, уявне передбачення результату діяльності. Це безпосередній мотив, що спрямовує та регулює людську діяльність;

2) ідеальне уявлення результату поведінки і свідомої діяльності, їх мотив. Спосіб приведення різних дій людини до конкретної послідовності або системи. Аналіз цілеспрямованої діяльності передбачає виявлення невідповідності між наявною життєвою ситуацією та метою. Досягнення мети є процесом подолання цієї невідповідності [10].

На нашу думку, таке визначення перевантажено змістовним наповненням.

У філософському контексті мета повинна відповідати об'єктивним законам, реальним можливостям навколишнього світу та безпосередньо суб'єкта [11, с. 512]. У тлумачному словнику сучасної української мови детермінанту «мета» визначено як те, до чого прагне людини, чого хоче досягти, ціль; заздалегідь окреслене завдання, замисел [12, с. 520].

Поняття «мета» означає майбутній стан, якого необхідно досягнути. Вона постає бажаним результатом процесу і виявляється в діях людини. Досягнення мети безпосередньо пов'язано з успішним виконанням важливої діяльності [13, с. 520]. Постановка мети охоплює встановлення конкретних, вимірних, досяжних та реалістичних цілей. Зазначений процес є важливою складовою особистісного розвитку, що дає змогу окреслити власні цілі, а потім працювати задля їх досягнення.

Науковець Ю. Д. Кунєв визначає, що мета – це те, до чого прагне людина в процесі своєї діяльності, для чого працює, за що бореться. Вона є запорукою свідомої діяльності. Суспільно важлива і змістовна мета постає джерелом активності

особистості. Лише значуща мета сприяє єдності розумової, емоційної та вольової діяльності, зосередження свідомості на поставлених цілях [14, с. 64].

Мету діяльності варто розглядати як те, що повинна отримати людина у результаті діяльності (конкретний продукт, його переміщення в певний час у зазначений пункт, налагодження роботи, ремонт знарядь праці тощо).

У суб'єкта діяльності означена категорія діяльності набуває форми образу. На думку Б. Ф. Ломова, природа цього образу та механізми його формування недостатньо зрозумілі. Він формується як складний продукт синтезу сенсорно-перцептивного, мнемонічних і мовно-мисленневих процесів, а також характеризується неабиякою динамічністю. Роль мети діяльності людини важко переоцінити. Експериментальні дослідження підтверджують, що образ-мета визначає критерії відбору інформації про стан предмета, знарядь праці та середовища, спрямовує процес оброблення інформації й ухвалення рішення тощо. Влучними є слова К. Маркса стосовно того, що свідомо поставлена людиною мета «як закон визначає спосіб і характер її дій...» [15, с. 245].

Так, Г. Р. Латфуллін зазначає, що мета має суб'єктивну, вторинну, внутрішню природу. Її розробляють, встановлюють або приймають відповідно до необхідності та можливості реального досягнення результатів [3, с. 79].

З огляду на наведені визначення, поняття «мета» використовують у різних значеннях, на відмінності між якими зазвичай не зважають. Сміслова форма терміна є індивідуальною і залежить від ситуації в аналізі явища. До того ж, обмежитися лише визначенням поняття недостатньо, оскільки потрібно розглянути систему, елементом якої вона є. Системою варто вважати діяльність або її подання як системи і процесу.

В. Е. Мільман виокремлює такі функціональні компоненти діяльності, як потреба, мотив, мета, предмет, умови середовища, засоби, план, продукт, контроль, оцінка [7, с. 113]. У цій структурі науковець поєднує два елементи різних складових діяльності: акту дії та функції діяльності (контроль, оцінка), які безпосередньо мають свій склад елементів або відображають процесуальну складову діяльності. Зазвичай виділяють різні функції діяльності: основні, забезпечувальні, управлінські. Управлінська діяльність передбачає виконання

функцій аналізу, прогнозування, планування, організування, регулювання, контролю тощо.

Зокрема, Г. П. Щедровицький виокремлює такі елементи (блоки) діяльності: мета, завдання, процедури, методи, засоби, вихідний матеріал, продукт [16, с. 80].

На нашу думку, структура діяльності полягає в єдності компонентів і зв'язків, які її реалізують. Тому необхідно розглядати мету як складову діяльності, тобто комплекс елементів і зв'язків. Вона має бути чітко визначена і виражена через прагнення виробити в майбутньому продукт діяльності шляхом добору необхідних матеріалів, засобів, способів, норм, принципів тощо. У такому контексті організація реалізації мети буде передбачати добір елементів, зв'язків і можливих варіантів їх поєднання для вироблення конкретного продукту.

Означена категорія досить складна та багатаспектна, а отже, погодитись із тим, що «...коли йдеться про мету в праві, то мають на увазі лише кінцеву мету» [17, с. 54–55].

Безперечно, кінцева мета є первинним чинником у відповідній правотворчій і правозастосовній діяльності, однак:

- а) вона обов'язково передбачає досягнення найближчих цілей;
- б) саме найближча мета виражає специфіку конкретних юридичних інструментів;
- в) нормативне закріплення отримують лише найближчі цілі, що забезпечені у конкретний час реальними засобами й умовами здійснення. Саме вони під час утілення в конкретних нормах права набувають для певних суб'єктів значення юридичних обов'язків;

г) зосередження уваги лише на кінцевій (офіційній) меті може відволікти дослідника від інших, індивідуальних цілей, які не завжди можна співвіднести з офіційною метою; їх можуть використовувати у сфері правозастосовної діяльності; їх виявлення та облік має важливе практичне значення [18, с. 55].

З огляду на це, варто запропонувати власну детермінанту мети, визначивши її як уявне, бажане, попереднє сприймання у свідомості результату діяльності, на досягнення якого спрямовано функції системи.

У процесі організації діяльності мета виконує низку суттєвих функцій, оскільки покликана відображати головні її напрями, конкретизувати, уточнювати її роботу на кожному етапі.

Важливість визначення мети діяльності організації (соціальної системи) полягає в тому, що вона є базисом для визначення характеристик зазначеної діяльності, визначає структуру організації, слугує підґрунтям для процесу управління загалом та прийняття будь-якого управлінського рішення, зокрема визначає способи підвищення ефективності організації і напрями розвитку соціальної системи.

Мета сприяє підвищенню, координації дій і вчинків задля виконання місії й досягнення загальної стратегічної цілі.

Проектування теоретичного поняття мети на мету екстреної медичної допомоги дає змогу дійти висновку, що остання, будучи чинником, що спонукає до дій, зрештою передбачатиме отримання особою певних благ. Мету екстреної медичної допомоги зумовлюють потреби й інтереси як особи, так і держави й суспільства загалом.

Для всебічного дослідження мети екстреної медичної допомоги важливо умовно відобразити її як систему, що має безпосередню (найближчу), загальну і перспективну мету [19, с. 179–180]. Варто проаналізувати кожен з них.

Безпосередню мету зазвичай закріплено в спонукальній нормі або нормативному акті шляхом встановлення результатів, показників, умов, досягнення яких забезпечує держава. Діяльність полягає в здійсненні працівниками системи екстреної медичної допомоги невідкладних організаційних, діагностичних і лікувальних заходів, спрямованих на врятування та збереження життя людини в невідкладному стані, а також мінімізацію наслідків впливу такого стану на її здоров'я.

До **загальної мети** екстреної медичної допомоги належать: спонукання особи виконати схвалювані державою невідкладні організаційні, діагностичні та лікувальні дії, що іноді перевершує звичайні вимоги;

спонукання до нових корисних дій осіб, які надають медичну допомогу. Здійснення працівниками системи екстреної медичної допомоги невідкладних організаційних, діагностичних і лікувальних заходів, спрямованих на врятування та збереження життя людини в невідкладному стані, а також мінімізацію наслідків впливу такого стану на її здоров'я, зокрема під час виникнення надзвичайних ситуацій та ліквідації їх наслідків.

Перспективна мета екстреної медичної допомоги – це віддалені результати, яких заплановано досягти внаслідок

реалізації певного діяння (наприклад, створення та розвиток системи екстреної медичної допомоги тощо).

Усі види мети мають бути злагодженими і взаємозв'язаними, оскільки помилкова або несвоєчасна мета не дасть соціально значущого ефекту.

Таким чином, метою екстреної медичної допомоги можна вважати:

здійснення працівниками системи екстреної медичної допомоги невідкладних організаційних, діагностичних і лікувальних заходів, спрямованих на врятування та збереження життя людини в невідкладному стані й мінімізацію наслідків впливу цього стану на її здоров'я;

створення, функціонування та розвиток такої системи; рятування життя постраждалих;

усунення дії вражаючих факторів, запобігання чи зменшення тяжких ускладнень і максимально швидка евакуація з осередку ураження.

З огляду на те, що в чинному законодавстві, яке регулює діяльність системи екстреної медичної допомоги, не розкрито поняття «мета екстреної медичної допомоги», варто до ст. 1 Закону України «Про екстрену медичну допомогу» та ст. 35 Основ законодавства про охорону здоров'я додати запропоноване вище визначення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Атаманчук Г. В. Государственное управление (организационно-функциональные вопросы) : учеб. пособие / Г. В. Атаманчук. – М. : Экономика, 2000. – 237 с.
2. Щедровицкий Г. П. Организация, руководство, управление / Г. П. Щедровицкий. – М. : Шк. культур. политики, 1999. – 272 с.
3. Латфуллин Г. Р. Теория организации : учебник / Г. Р. Латфуллин, А. В. Райченко. – СПб. : Питер, 2003. – 400 с.
4. Афанасьев В. Г. Системность и общество / В. Г. Афанасьев. – М. : Наука, 1980. – 378 с.
5. Латфуллин Г. Р. Теория организации : учебник / Г. Р. Латфуллин, А. В. Райченко. – СПб. : Питер, 2003. – 400 с.
6. Философский энциклопедический словарь / под. ред. Е. Ф. Губского. – М. : ИНФРА-М, 2009. – 569 с.

7. Мильман В. Э. Цель как способ проектирования деятельности / В. Э. Мильман // Системные исследования. Методологические проблемы. Ежегодник. 1986. – М.: Наука, 1987. – С. 102–123.

8. Lutz D. Schmadel, International Astronomical Union Dictionary of Minor Planet Names. – 5th Edition. – Berlin Heidelberg New-York : Springer-Verlag, 2003. – 992 с.

9. *Философский энциклопедический словарь* / ред. сост. Е. Ф. Губский, Г. В. Кораблева, В. А. Лутченко. – М.: ИНФРА-М, 2005. – 576 с.

10. *Психологическая энциклопедия* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://mirslovari.com/content_psy. – Загл. с экрана.

11. *Философский словарь* / под ред. И. Т. Фролова. – М.: Политиздат, 1991. – 560 с.

12. *Великий тлумачний словник сучасної української мови* / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – Київ : Ірпінь : Перун, 2001. – 1440 с.

13. *Мета* [Електронний ресурс] // Вікіпедія. Вільна енциклопедія : [сайт]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Мета>. – Назва з екрана.

14. Кунев Ю. Д. *Правова організація діяльності митної служби України: теоретичні та методологічні основи* : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Кунев Юрій Дем'янович. – Харків, 2010. – 443 с.

15. Ломов Б. Ф. *Теоретические и методологические проблемы психологии* / Б. Ф. Ломов. – М.: Наука, 1985. – 420 с.

16. Щедровицкий Г. П. *Исходные представления и категориальные средства теории деятельности* / Г. П. Щедровицкий // *Разработка и внедрение автоматизированных систем в проектировании (теория и методология)*. Приложение I. – М.: Стройиздат, 1975. – 345 с.

17. Экимов А. И. *Категория цели в науке права* / А. И. Экимов // *Философские проблемы государства и права*. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1970. – С. 53–64.

18. Чернецький Є. Є. *Публічне адміністрування адміністративно-правових заохочень* : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Чернецький Євген Євгенович. – 2011. – 220 с.

19. *Социальное управление* : *Словарь-справочник* / А. Н. Аверин и др. ; под ред. В. И. Добренькова, И. М. Слепенкова. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 198 с.

Стаття надійшла до редколегії 10.10.2016

UDC 34.07(4)

Dutka Kh. – Researcher of the Department of Theory of State and Law of the National Academy of Internal Affairs, Kiev, Ukraine

FEATURES OF EUROPEAN JUSTICE DEVELOPMENT: EXPERIENCE OF STRATEGIC PLANNING

In article an experience of strategic planning of development of justice sphere in modern countries of Europe is examined. According to analyze of relevant plans, programs and concepts are systematized and disclosed as typical weaknesses and the optimal directions and methods of development of the national bodies of justices.

Keywords: system of justice, human rights, legal system, development, justice.

The active state-legal and social-economic transformations that take place in Ukraine during the recent years are aimed at formation of the European legal state, achievement of modern ideals of equity, freedom, defense of rights and interests of a human being and citizen, and are based on the recognized international and European standards of organization of the state-legal systems.

Special attention to the problems of modern state-legal and social-economic transformations was paid by Venice Commission of the Council of Europe authorized to make conclusions on the matters of compliance of main national state acts to the international standards of human rights and democratic principles. The matters of realization of the Constitutional reforms, national safety, degree of protection of main human rights, parliamentary immunity, guarantee of independence and effectiveness of the judicial power in Ukraine have become the object of increased attention of the representatives of jurisprudence, political science, state administration and so on, whose efforts are aimed at determination of the perspective trends in the development of constitutional-legal process.

In this context, the problem of research of European modern state formation experience remains actual for constitutional law experts as well. The results of such research can become fundamental principles for further conceptualization of legal bases and trends in the

development of the Ukrainian society and respective legal institutes. We also update the general theoretical studies of practical experience of justice in foreign countries that play role of the most influential subjects in realization of national legal policy.

Thus, the aim of the article is elucidation of the peculiarities of the strategic planning of justice development in modern European countries in the context of improvement of their work and organizational structure. The author, in order to achieve the set forth aim, offers to solve the set of tasks: to carry out analysis of the matter of strategic planning concerning development of the national system of justice, characterize the main principles of justice development policies in the foreign countries, determine the general tendency of justice reforms in the European countries.

Experience of European countries is deemed to be especially useful from the point of view of aspiration of Ukraine for European integration and realization of recent comments and recommendations of Venice Commission concerning improvement of justice sector.

Besides, carrying out comparative analysis of the subject matter of research will enable discovery of the most successful and efficient functional and organizational structures with further substantiation of possibility of their use in the national legal practice based on own political-legal traditions.

The problem of functioning of separate elements of legal system, and system of justice, in particular, is the object of scientific interest of many representatives of modern theoretical science and legal practice. Thus, for example, comparative legal analysis of the condition and development perspective of the bodies of justice, formation of improvement concepts of thereof and so on, have become the object of scientific research of Zhelezniak N. A., Ivanenko O. V., Mykulka I. I., Tatsii L. B., Fedkovych O. V. and many others.

However, one should emphasize that the segmental study of problems of the system of justice, or its separate bodies (in particular, by the criterion of the administrative division) does not reflect totally the real state of affairs in the system of justice. Under such circumstances, it is possible to form the more generalized concept on the functioning of the system of justice through the analysis of work of the Ministry of Justice, which is not only the leading body of the executive power in the field, but actually embodies the national system of justice and characterizes the specificity of legal practice, national legal

traditions and degree of integration of recognized world standards into the national legal system.

In this context, the experience of strategic planning of the development of justice in Poland – country that has received an important leverage in European legal space, – is of particular research interest. In this country, the modernization of justice is aimed, first of all, at protection and provision of realization of citizen's rights. Such an approach has caused selection of the respective axioms of this strategy: friendliness, openness and orientation towards result.

The low level of credibility of Polish society to the bodies of justice has caused the specific character of the strategic directions of reforms. In particular, we discuss the provision of citizens' rights in the general system of justice (optimization of court establishments' work, simplification of mechanism of collaboration of citizens with the system of justice, development of legal counseling, enhancement of penalty efficiency other than imprisonment, and so on), provision of compliance with the procedural guarantees, broader use of the alternative methods of solving disputes, increase of the degree of consolidation of bodies within the national system of justice and rationalization of redistribution of the state and EU funds that are allotted for provision of functioning of the national system of justice [1].

This problem is urgent for the Ukrainian society as well. The most bothering are conclusions of an independent research agency Gallup made on the basis of global sociological survey conducted in 123 countries in 2013. During this period, the credibility index of population to the Ukrainian courts was 16 %. After one year this index has dropped to 12 % [2].

The situation has worsened during the last year, which has been proved by the survey results of Razumkov Center conducted in March, 2015: credibility index to the courts has dropped to 10,6 %. This index has become the lowest as compared to the other state institutions [3].

Apart from Poland, the state policy of France concerning development of justice calls attention. In this country, the Ministry of Justice plays the leading role in the matters concerning draft bills preparation and respective conclusions on the sphere of functioning of the court system, and also in the process of preparation and formation of judges and prosecutors corps.

Emphasizing attention on the problems of improvement of the court system, the Minister of Justice of France, after two years of collective discussion, has represented the Court System Improvement Plan. Recognizing a number of faults in the system of main human rights security, the Ministry of Justice has initiated an implementation of the extensive court reform with aim to increase the quality of justice and provision of equity, and also to achieve more proximate and efficient protection both for every citizen and for French society in general. In particular, there was proposed a gradual realization of the following steps: universalization of court jurisdiction (provision of assistance to citizens in terms of registration procedures and case consideration monitoring in all jurisdictions irrespective of the administrative division); setting up the electronic system of legal proceedings, namely, provision of assistance to citizens online; enlarged access legal policy; continuous control of the level of local legal proceedings using regular statistical evaluation in collaboration with population, and so on.

It is noteworthy that the significant attention in French society is paid to the problem of enhancement of justice effectiveness. Thus, at present, the implementation of such measures as reduction of time and simplification of rules and defense procedures in civil cases is ongoing; encouragement of the alternative methods of solving the disputes in the courts and creation of special interagency commission for the matters of reconciliation and mediation in the system of justice; provision of accessible and open court practice for citizens, involvement of the national universities into study and analysis of thereof; organization of collaboration with prosecutors and simplification of the preliminary investigation; approval and realization of the support plan for judges, improvement of work conditions [4].

Turning to the state policy of development of Ministry of Justice of Italy, one should accentuate that the Minister of Justice in this country is the only minister with the status determined by the Constitution [5]. They have ample powers in the sphere of organization and functioning of the court system, and their powers concerning organization of services provided by the court establishments and disciplinary measures regarding judges are also determined on the Constitutional level.

Reformatory policy of Italy in the sphere of justice provides for achievement of five main targets, in particular: optimization of Ministry structure with aim to decrease the state expenses; decentralization of the administrative functions; unification and

rationalization of goods and services management as inside the system of justice as in the process of collaboration with other state institutions; optimization of ministry structure and achievement of higher specialization level with concomitant integration of some links of mentioned structure both on central and local levels; improvement and consolidation on the legislation level of personal immunity guarantees for persons participating in the administrative process, transparency and prevention of corruption.

Minister also has circumscribed a number of perspective development lines of the system of justice aimed at restructuring and reorganization of the Ministry of Justice. The most important measures were recognized reorganization and reduction of the administrative apparatus, redistribution of financial resources.

Among the main leading principles of development of Italian Ministry of Justice were listed: increase of efficiency, successfulness and transparency of the administrative functions, their unification and elimination of duplicate functions.

Thus, for example, there was made a decision on significant personnel reduction from 61 to 36 executive clerk positions, and also from 1 006 to 712 employees. It is planned that such an optimization will make possible saving of approximately 65 million euro of budget funds spent on maintenance of the bodies of justice. At the same time, the need of advancement of technical and professional experience of employees of the Ministry is also in the range of attention [6]. Additionally, it has been provided for competence expansion of some Departments of Ministry of Justice, in particular, Department of Juvenile Delinquency, that will enable simpler and more updated management structure of criminal punishment system according to the newest European models.

Experience of strategic planning of Ministry of Justice of the Republic of Kazakhstan is also useful for national practice. Its reform provided for update and legal infrastructure securing in several directions with purpose of improvement of general competitiveness of the country.

First of all, improvement of legislation and rule-making. Development of this direction is caused by the need and importance of quality legal regulation which is the basis of the state administration. The second strategic direction is improvement of the judicial expert work (improvement of quality of expert examinations, broadening of their types, increase of the professional level of experts and so on). The third complex direction in modernization of

justice is increase of quality of state services provided by the bodies of justice, development of «electronic government», execution of court decrees, increase of the level of legal awareness of citizens, provision of access to the qualified legal help and formation of favourable conditions for development of intellectual property in Kazakhstan [7].

Each development direction provides for solution of main tasks: improvement of legal environment, advancement of employees' professional level, scientific-methodological support and strengthening of human resources potential and material-technical basis.

Experience of strategic planning and development of system of justice in Portugal is worth attention. The Plan of actions presented by the Minister of Justice contains more than 120 measures that comply with the national program of administrative modernization. It is noteworthy that the government of Portugal has focused on implementation of innovation technologies and use of modern international experience in implementation of innovations in different spheres of administration with aim of provision of population servicing of higher quality. In particular, one of main directions of justice modernization, specified by the Plan of development, is implementation of innovations in the sector of justice, development of experimental programs and testing new conceptions and strategies based on experience of legal procedures of the USA and Australian Center of Justice. Such an approach is considered perspective, in particular, in the process of efficiency enhancement of fighting organized crime (terrorism, terrorism financing, money laundering, illegal drug circulation, human traffic, illegal weapons circulation and so on).

Increase of efficiency coefficient has been recognized as one of main directions of modernization of justice and provides for a number of events aimed at strengthening of information infrastructure and development of technological resources related with communication and data safety. The concept envisions that such an approach will enable provision of authenticity, adequacy and actuality of information resources maintained in compliance with current changes of the effective legislation of Portugal. At the same time, they plan to implement public rating of satisfaction of citizens – users of the judicial system. In particular, there will be conducted public survey at the moment of access to the services of justice. As a result of the experiment, a model of more polite and effective public service is assumed to be created.

Further, a renewed strategy of development of justice in Bulgaria is useful for comparative analysis. In Bulgaria, as well as in Ukraine, one of the most urgent tasks is overcoming corruption. One of important steps in realization of anticorruption policy has become work of Ethic Court Committee and its auxiliary body «Integrity», functioning of which contributes to periodic control of judges and court administration on the matter of corruption factors, ensuring safety and transparency of cases distribution process, use of information technologies inside the system and others.

Thus, as a result of afore-cited, one deems possible to formulate the following conclusions. The problems of functioning of system of justice in one or another country determine the respective directions of its development and reformation. Further, their realization is promoted by methods and events specified and consolidated in the texts of main strategic documents – state plans, concepts of development of the sphere of justice.

Based upon own political experience, and also taking into account experience of more developed and thorough systems of justice, the European countries choose the optimal measures for the development of national bodies of justice. In particular, the problem of independence and efficiency of justice is the most characteristic for modern European countries. To overcome it in the conditions of functioning of some national-legal systems, the most optimal different measures are taken depending on the specific historic environment.

Thus, for example, Italy emphasizes on necessity of restructuring of the Ministry of Justice, personnel reduction and integration of its individual components. Kazakhstan determines priority of reformation of legislative support of justice functioning, increase of quality of state services. Implementation of electronic justice and restructuring of the bodies of justice were recognized as necessary by the government of Bulgaria. In Portugal, it is specified that one of the effective measures in improvement of the national system of justice is implementation of new technologies and creation of branched and secured information infrastructure. Consolidation of bodies in the system of justice, rationalization of their activity and financing were recognized as an important step in the development of justice and provision of main human rights in Poland. Further, France recognized necessary improvement of the system of justice, provision of its openness, transparency and activity control.

Thus, the afore-cited enables to receive the general notion on the main strategic targets of justice, and also methods and measures

of their realization. At the same time, we can conclude that the general European tendency in the development of justice characteristic for modern European countries with different level of state-legal development is improvement of system of justice and protection of human rights and freedoms. It is noteworthy that further research of European practice of justice development will become useful not only for national scientific comparative experience, but also will enable the perspective directions of improvement of the system of justice in Ukraine.

REFERENCES

1. Osnovni tsili stratehii [The main objectives of the strategy]. (n.d.). *ms.gov.pl*. Retrieved from www.ms.gov.pl/pl/dzialalnosc/strategia/glowne-cele-strategii/ [in Ukrainian].
2. Reitynh doviry naselennia do sudiv. Rezultaty opytuvannia [Public confidence rating to the judges. The survey results]. (n.d.). *wingia.com*. Retrieved from www.wingia.com Rezultaty opytuvannia [in Ukrainian].
3. Sotsiologichne opytuvannia (6–12 bereznia 2015 roku). Tsentr Razumkova [Sociological survey (March, 6–12, 2015). Razumkova Centre]. (n.d.). *uceps.org*. Retrieved from www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=1030 [in Ukrainian].
4. Hromadianyn v tsentri derzhavnoi sluzhby iustytzii [The citizen of the heart of the public service of Justice]. (n.d.). *justice.gouv.fr*. Retrieved from www.justice.gouv.fr/publication/j21-15actions.pdf [in Ukrainian].
5. Konstytutsiia Italii [The Italian Constitution]. (n.d.). *costituzionerepubblicaitaliana.jimdo.com*. Retrieved from costituzionerepubblicaitaliana.jimdo.com [in Ukrainian].
6. Reforma Ministerstva [Reform of the Ministry]. (n.d.). *giustizia.it*. Retrieved from www.giustizia.it/giustizia/it/mg_21_9.wp [in Ukrainian].
7. Strategicheskii plan Ministerstva yustitsii Respubliki Kazahstan na 2014–2018 godyi [Strategic Plan of the Ministry of justice of the Republic of Kazakhstan (2014–2018)]. (n.d.). *adilet.gov.kz*. Retrieved from www.adilet.gov.kz/ru/articles/strategicheskii-plan-ministerstva-yustitsii-respubliki-kazahstan-na-2014-2018-gody-0 [in Russian].

Стаття надійшла до редколегії 02.11.2016

ЗАКОНОДАВЧЕ ВРЕГУЛЮВАННЯ ПРАВАЗАСТОСУВАННЯ

УДК 343.123.12:351.741(477)

Цуцкірідзе М. С. – кандидат юридичних наук,
докторант Національної академії внутрішніх
справ, м. Київ;

Климчук М. П. – кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального процесу
Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

ПРАВОВІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

Досліджено сутність процесуальної діяльності органів досудового розслідування й оперативних підрозділів під час розслідування кримінальних правопорушень за чинним Кримінальним процесуальним кодексом України. З'ясовано особливості взаємодії зазначених суб'єктів на стадії досудового розслідування. Висловлено пропозиції щодо вдосконалення процесуальної діяльності органів досудового розслідування шляхом реорганізації оперативних підрозділів у системі органів Національної поліції України.

Ключові слова: кримінальне провадження, правоохоронні органи, органи досудового розслідування, оперативні підрозділи.

Єдність цілей і спільність завдань оперативно-розшукової діяльності та кримінального процесу у виявленні, розслідуванні кримінальних правопорушень та розшуку злочинців, які переховуються, об'єктивно зумовлює їх зближення. Однак ефективність цих правоохоронних інструментів полягає не тільки в єдності, а й у специфіці: слідчі й оперативні підрозділи мають специфічні, притаманні тільки їм засоби виявлення та розслідування кримінальних правопорушень. Водночас зазначені повноваження забезпечують позитивний ефект лише за умов спільної та узгодженої діяльності. Проте ні в теорії, ні на практиці

досі немає чіткої позиції щодо того, як оптимально й законно об'єднати зусилля та можливості двох підсистем, що здійснюють свою діяльність зі спільною метою, проте різними методами, які інколи суперечать один одному.

Одним із чинників, що підтверджує актуальність порушеної проблематики, пов'язаний зі змінами, що відбулися в системі правоохоронних органів, зокрема Національній поліції України. Безперервний ланцюг реформ правоохоронних органів, кардинальна трансформація нормативної бази їх діяльності радикально змінили підхід до суті, форм і методів взаємодії слідчих й оперативних підрозділів.

Виявлення та розслідування тяжких й особливо тяжких злочинів об'єктивно передбачає вдосконалення правового регулювання та організаційно-тактичної організації взаємодії слідчих й оперативних підрозділів. Постала необхідність чіткого законодавчого визначення правового статусу, прав та обов'язків щодо суб'єктів розслідування і суб'єктів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, однозначної законодавчої позиції стосовно їх ролі, напрямів діяльності в сучасному кримінальному процесі [1, с. 6].

Саме тому нині проблема спільної діяльності зазначених суб'єктів стала ще актуальнішою.

У науковій літературі діяльності органів досудового розслідування приділено чимало уваги. Ця проблема була предметом дослідження таких науковців, як О. В. Баулін, Ф. Ю. Бердичевський, В. В. Гевко, І. М. Гуткін, А. Я. Дубинський, Л. М. Карнєєва, О. М. Ларін, Г. А. Матусовський, М. А. Погорецький, С. В. Слинько, В. М. Тertiшник, М. Є. Шумило та ін.

Проте окремі організаційні та процесуальні особливості діяльності слідчих й оперативних підрозділів залишаються дискусійними у зв'язку з прийняттям нового Кримінального процесуального кодексу (КПК) України, оскільки їх не визначено ні в теорії кримінального процесу, ні в кримінальному процесуальному законодавстві та відомчих нормативно-правових актах, що спричиняє нарікання практичних працівників. Усе це певною мірою знижує ефективність проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій, оперативно-розшукових заходів, певних форм взаємодії слідчих та оперативних підрозділів, а також впливає на якість досудового розслідування загалом.

Сучасний етап із його реформуванням кримінального судочинства та новими вимогами правозастосовної практики актуалізував складне питання про реалізацію своїх повноважень органами досудового розслідування й оперативними підрозділами і визначив необхідність повторно дослідити окреслені проблеми вже на сучасному етапі розвитку кримінального процесу.

Для ґрунтового аналізу спільної діяльності слідчих та оперативних підрозділів як самостійної системи, передусім, необхідно виокремити її структурні елементи й визначити властиві їй особливості в межах тієї діяльності, стосовно якої її розглядають. Елементами структури досліджуваної системи є суб'єкти, що взаємодіють, відносини, які виникають у процесі їхньої спільної діяльності, об'єкти й мета спільної діяльності цих суб'єктів. Для взаємодії потрібні: узгодженість цілей, місця та часу, відповідність вимогам закону й нормативним відомчим актам, поєднання найважливіших суб'єктів, сил, засобів і методів.

Важливим елементом взаємодії є її мета. Діяльність під час взаємодії сторін має бути підпорядкована загальній меті – установленню обставин кримінального правопорушення. Цілі взаємодії визначено тактичними, організаційними, технічними й іншими завданнями, виконання яких сприяє якісному та своєчасному виявленню і розслідуванню кримінального правопорушення, правильному застосуванню законодавства, раціональності й ефективності слідчої діяльності тощо.

Крім єдиної мети, яка є головною в організації спільної діяльності слідчих та оперативних підрозділів, необхідно враховувати й низку інших критеріїв: особливості співробітництва слідчих, оперативних та інших підрозділів між собою; строки здійснення спільних заходів; функції підрозділів, що взаємодіють; зв'язок із системою органів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність; ступінь конспірації; етапи здійснення спільних слідчих й оперативно-розшукових заходів; суб'єкти взаємодії; форми взаємного інформаційного обміну [2, с. 165].

Сутність досліджуваної спільної діяльності (взаємодії) полягає, насамперед, у консолідації сил і засобів суб'єктів взаємодії, оптимальному поєднанні сполученні узгодженості й самостійності дій слідчого та оперативних підрозділів у процесі їхньої спільної діяльності, за пріоритетної керівної ролі слідчого, що не виключає ініціативи оперативних підрозділів.

Частиною правоохоронної системи є слідчий корпус, призначений виявляти та розслідувати злочини, здійснювати роботу щодо запобігання їм [3, с. 4]. Слідчий є основним суб'єктом розглядуваної взаємодії, а здебільшого – безпосереднім ініціатором й організатором спільної діяльності з фахівцями у процесі розслідування кримінального правопорушення. Слідчий як посадова особа органів Національної поліції України уповноважений здійснювати досудове розслідування згідно з чинним кримінальним процесуальним законодавством (ч. 2 ст. 38 КПК України) [4].

Відповідно до Інструкції з організації діяльності органів досудового розслідування Міністерства внутрішніх справ України від 9 серпня 2012 року № 686, на органи досудового розслідування покладено такі завдання:

захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень;

охорона прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження;

забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування кримінальних правопорушень;

забезпечення відшкодування фізичним і юридичним особам шкоди, завданої кримінальними правопорушеннями;

виявлення причин та умов, які сприяють учиненню кримінальних правопорушень, і вжиття через відповідні органи заходів щодо їх усунення.

На органи досудового розслідування може бути покладено й інші завдання, установлені законодавством України. Вони зобов'язані застосовувати всі передбачені чинним законодавством заходи для забезпечення ефективності досудового розслідування [5].

Слідчий – це службова особа, яка є відповідальною в системі правоохоронних органів і наділена спеціальними, лише їй притаманними, повноваженнями в кримінальному провадженні.

Аналіз норм кримінального процесуального законодавства дає підстави для висновків, що головна роль у розслідуванні кримінальних правопорушень належить слідчому. Працівники оперативних підрозділів не мають права самостійно без доручення слідчих виконувати слідчі та розшукові дії (серед яких негласні).

Це зумовлено, передусім, тим, що участь у розробленні проекту КПК України брали експерти міністерства юстиції

Сполучених Штатів Америки та країн Європейського Союзу, за пропозицією яких прийнято чинну концепцію кримінального процесуального законодавства (за аналогією до європейської континентальної правової системи), відповідно до якої всі процесуальні повноваження зосереджено лише в одного суб'єкта досудового розслідування, а саме слідчого (детектива).

Відповідно до ст. 38 (Органи досудового розслідування) КПК України, органи досудового розслідування зобов'язані застосовувати всі передбачені законом заходи для забезпечення ефективності досудового розслідування. Саме тому слідчого наділено новими для нього повноваженнями щодо самостійного проведення всіх негласних слідчих (розшукових) дій (ч. 6 ст. 246 КПК України) [4]. Водночас структуру органів Національної поліції України та повноваження оперативних підрозділів під час імплементації КПК України залишено без змін, що не дає можливості повноцінно застосовувати норми цього Кодексу, зокрема щодо процесуальних повноважень слідчого.

Унаслідок цього слідчий самостійно здійснює розслідування в повному обсязі, а інколи (лише за кожним п'ятим кримінальним провадженням) надає доручення працівникам оперативних підрозділів про виконання слідчих (розшукових) дій. Причому без такого доручення працівник оперативного підрозділу брати участь у розслідуванні злочинів не має права.

Уповноважені оперативні підрозділи не мають права виходити за межі доручень слідчого, за власною ініціативою здійснювати процесуальні дії або самостійно звертатися з клопотаннями до слідчого судді чи прокурора про надання дозволу на проведення певних слідчих (розшукових) дій, які потребують такого дозволу. У разі виявлення обставин, що мають значення для кримінального провадження або вимагають нових процесуальних рішень слідчого (наприклад, у випадку отримання інформації внаслідок конфіденційного співробітництва з іншими особами), працівник оперативного підрозділу має право лише подати слідчому ініціативний рапорт про проведення відповідних слідчих (розшукових) дій, зокрема негласних. За умов самостійного виявлення злочину працівник оперативного підрозділу тільки передає зібрані матеріали слідчому для внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань і початку кримінального провадження.

Зазначені обставини призвели до того, що у провадженні одного слідчого в середньому за рік знаходиться 140–170 кримінальних проваджень, а один працівник оперативного підрозділу виконує до 10 доручень слідчих (підрозділу карного розшуку – до 20 доручень слідчих, підрозділу протидії злочинам у сфері економіки – до 5 доручень, підрозділу боротьби з незаконним обігом наркотиків і підрозділу кримінальної поліції у справах дітей – по 2–3 доручення, підрозділу протидії торгівлі людьми – по 1–2 доручення). Такі доручення надають слідчі лише за 40 % всіх зареєстрованих тяжких й особливо тяжких злочинів.

Один працівник підрозділів кримінального блоку поліції за дев'ять місяців 2015 року в середньому подає лише один ініціативний рапорт про проведення негласних слідчих (розшукових) дій.

З огляду на зазначені обставини, з метою вдосконалення досудового розслідування й оптимізації органів, які беруть у ньому участь, на нашу думку, слід переглянути наявну структуру територіальних органів у напрямі об'єднання слідчих та оперативних підрозділів (карного розшуку, протидії злочинам у сфері економіки, протидії незаконному обігу наркотиків тощо) в єдиний орган досудового розслідування.

Об'єднання цих підрозділів надасть можливість:

скоротити наявну штатну чисельність, зокрема керівників відділів (відділень, секторів) та їх заступників відповідних оперативних підрозділів;

збільшити чисельність особового складу слідчих підрозділів, що зумовить зменшення обсягів навантаження на слідчих і підвищення якості досудового розслідування;

обмежити витрати робочого часу на налагодження взаємодії між підрозділами, оскільки слідчий самостійно здійснюватиме слідчі (розшукові) дії, зокрема негласні слідчі (розшукові) дії, не затрачаючи часу на надання доручень та очікування їх виконання. Зникне потреба в наданні ініціативних рапортів на проведення негласних слідчих (розшукових) дій, оскільки, визнавши необхідним їх проведення, він не повинен буде отримувати для цього доручення слідчого.

Принагідно зазначимо, що така структура органу досудового розслідування визначена для Національного антикорупційного бюро України (у складі якого діють підрозділи детективів, які

здійснюють оперативно-розшукові та слідчі (розшукові) дії, окремо – оперативно-технічні підрозділи).

До кримінальної поліції належатимуть виключно підрозділи оперативно-технічних заходів, оперативної служби, кримінальної розвідки. Повноваження останньої передбачають виявлення латентних злочинів (у сфері господарської та службової діяльності (зокрема корупційних), незаконного обігу наркотиків, торгівлі людьми, кіберзлочинів тощо). Усіх інших працівників підрозділів кримінального блоку, яких скорочуватимуть, призначатимуть у слідчі підрозділи на посади слідчих.

На першому етапі можливе призначення на посади заступників начальників слідчих підрозділів колишніх керівників оперативних підрозділів, які відповідатимуть за розслідування кримінальних проваджень за нерозкритими злочинами, проведення негласних слідчих (розшукових) дій. Водночас колишні працівники оперативних підрозділів можуть залучати до розслідування злочинів за відповідними напрямками, у виявленні та розкритті яких вони мають відповідні навички (злочини проти життя та здоров'я особи, у сфері незаконного обігу наркотиків, господарські злочини тощо).

З усіма працівниками оперативних служб, яких призначатимуть на відповідні посади до слідчих підрозділів, необхідно провести заняття з детального вивчення кримінального процесуального законодавства щодо проведення слідчих (розшукових) дій, складання процесуальних документів, кваліфікації злочинів тощо. Слідчі, які вже працювали в слідчих підрозділах, мають набути в системі службової підготовки відповідних навичок із проведення негласних слідчих (розшукових) дій (у частині, що не належить до компетенції Департаменту оперативно-технічних заходів і Департаменту оперативної служби).

Запропоновані зміни в структурі органів поліції відповідатимуть вимогам КПК України та Закону України «Про Національну поліцію».

Таким чином, виконання сучасних завдань протидії злочинності потребує суттєвого вдосконалення форм організації діяльності слідчих й оперативних підрозділів. Взаємодія між слідчими й оперативними підрозділами під час досудового розслідування має передбачати чіткий розподіл повноважень між усіма суб'єктами цієї діяльності, налагодження постійного міжвідомчого інформаційного обміну.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Взаємодія слідчих та оперативних підрозділів під час досудового розслідування : навч. посіб. / Р. І. Благута, М. П. Климчук, В. М. Сакал, М. С. Цуцкірідзе ; за заг. ред. М. П. Климчука. – Львів : ЛьвДУВС, 2014. – 216 с.
2. Юхно О. О. Окремі аспекти взаємодії слідчих та інших підрозділів органів внутрішніх справ під час розслідування злочинів / О. О. Юхно // Митна справа. – 2012. – № 2 (80). – С. 164–168.
3. Алексеев С. С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве / С. С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1966. – 188 с.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 9–10, 11–12, 13. – Ст. 88.
5. Щодо організації діяльності органів досудового розслідування : Інструкція Міністерства внутрішніх справ України від 9 серп. 2012 р. № 686 // Збірник нормативно-правових актів України, що регламентують окремі питання кримінального провадження / [упоряд. С. М. Алфьоров, С. М. Міщенко, В. І. Фаринник та ін. ; за заг. ред. В. І. Сліпченка]. – Київ : АРТ-Дизайн, 2012. – 250 с.

Стаття надійшла до редколегії 16.09.2016

UDC 343.8:340.134

Bohatyriov I. – Doctor of Law, Professor, Merited Figure of Science and Technology of Ukraine, Professor of the Department Criminal Law and Criminology of the University of State Fiscal Service of Ukraine, Kiev, Ukraine

DOCTRINAL PROVISIONS OF PENITENTIARY LAW DEVELOPMENTS

The article is devoted to development of doctrinal provisions of Ukrainian penitentiary law. The role of penitentiary law doctrinal provisions in the humanization of imprisonment in Ukraine is analyzed. The necessity of penitentiary law development based on evaluation criteria is proved.

Keywords: doctrine, penitentiary law, criteria, humanization, punishment, convicted persons.

It is necessary to pay attention to the statement that in terms of Ukrainian penitentiary law there is no single understanding among scientists of doctrinal statements development idea. Some scientists think that this development is necessary but others do not suggest any developments must be carried out stressing on the presence of criminal executive law.

In our opinion, each of these approaches is adequate enough. We support the former opinion and, therefore, consider the fact that such kind of development is not researched thoroughly so we offer to examine it at the level of a scientific article.

In connection with the adoption of the resolution on the penitentiary system transfer under the auspices of the Ministry of Justice of Ukraine by the Cabinet of Ministers of Ukraine in May 2016, the new system has entered a new period of development, and it can be called a humanistic period, when the legal system is formed in accordance with the fundamentals of legal humanism, the basics of which are presented by human rights.

So, the issue of the penitentiary law doctrinal development on the basis of humanism is as relevant as ever before, not only in national but also in the global aspect. Moreover, humanism is based on the idea of anthropocentrism, where a human is in the center of the

whole concept, and depending on historical and cultural variability in approaches to the interpretation of concepts «right» and «person» the concept of «humanity law» was being transformed [1, p. 367]. The Protagoras statement that «human is the measure of all things...» [2] became a manifestation of the human's significance.

It is important to notice that after Criminal Procedure Code of Ukraine became more «humanistic», society and the majority of HR NGOs did not stop at achievements of the national penitentiary science. Today in printed and e-media, in scientific works people often argue about the necessity of humanization in terms of the execution process.

In connection with this the key question arose – is there a limit or a measure? Following 13 years of validity of the Criminal Procedure Code of Ukraine, in its area of activity a lot of humanistic changes were launched, especially in terms of execution and serving of punishments involving deprivation of liberty [3, p.27].

The issue of execution and serving of punishments involving deprivation of liberty, principles of criminal executive (correctional labor) legislation both at the theoretical and practical levels, were examined in a number of works of such scientists as G. A. Avanesov, Y. A. Antonyan, L. V. Bagriy-Shakhmatov, V. A. Badyra, O. I. Bazhanov, O. I. Bogatyriova, T. A. Denisova, A. N. Djuja, A. V. Kyrylyuk, V. V. Kovalenko, A. G. Kolb, V. A. Korchinsky, M. P. Melentev, V. A. Merkulova, P. P. Mikhailenko, A. S. Mikhlin, A. E. Natachev, A. I. Osaulenko, A. L. Remenson, T. V. Rudnik, I. A. Speranskiy, A. F. Stepanyuk, N. A. Struchkov, Y. M. Tkachevskiy, V. M. Trubnikov, B. S. Utevskiy, S. Y. Farenyk, S. V. Tsaryk, I. V. Shmarov, I. S. Yakovets and other.

The abovementioned scientists have made a significant contribution to the solution of penitentiary theory and practice issues but we notice strong lack of developments in aspects connected with the Ukrainian penitentiary policy humanization (which appears on the relevant branch of law) at the present stage and development of the penitentiary law doctrinal provisions.

The purpose of this article is to analyze the creation of Ukrainian penitentiary law doctrinal provisions and determination of its role in the humanization of punishment in Ukraine.

European integration of Ukraine provides for the establishment of proper conditions for sentencing convicted people in criminal punishment institutions of the Ministry of Justice of Ukraine, and

promotes necessary support with the adaptation to a new type of life in order not to lose valuable social connections, but to get education, acquire a new profession, and to be ready for socialization after the imprisonment.

At the same time, creation of a legal state governed by the rule of law principle in all areas of public life, internal policy and public administration mechanism through the prism of the law and its application suggests a new vision of the Ukrainian penitentiary system functioning at the modern stage of its formation and development.

The development of Ukrainian penitentiary law provides for its research in specific historical conditions, taking into account the penitentiary science, the transformation of the criminal executive legislation of Ukraine, and also due to many problematic issues of the Ministry of Justice of Ukraine functioning as a legal successor of the State Penitentiary Service of Ukraine.

Taking all the above mentioned into account, we will analyze Ukrainian penitentiary law on the doctrinal level due to the fact that its changes depend on the social requirements together with the challenges presented by the 21st century.

Numerous debates and discussions in scientific schools and mass media among practitioners show us the urgency of scientific development of Ukrainian penitentiary law. Therefore, scientists faced the task of many postulates to be revised – especially those reflecting that reflect the dogmatism of thinking, the ability to perceive new ideas which requires strong feeling of reality and professional courage.

Given that the Ministry of Justice of Ukraine is currently at a new stage of its development in the area of punishment and probation execution that is connected with the intensification of European integration processes in the penitentiary sector as well as in the whole country; development of Ukrainian penitentiary law is one of the most important long-term approaches in the system of correction and resocialization of prisoners along with training of new generation's prison staff.

Talking about the terminology of penitentiary law and prison policy, it was used and is used today as a concept and the definition is taken from international documents concerning the deprivation of liberty execution.

In our opinion, the development of main provisions of the penitentiary law doctrine will initiate the adoption of the Penitentiary

Code of Ukraine and other legal acts on the basis of the scientific recommendations («On principles of functioning of the penitentiary system of Ukraine», «Functioning of special criminal executive institution of Ukraine» etc).

Thus, the doctrine of Ukrainian penitentiary law stipulates conceptual combination of ideas, theories, principles, views of scientists on the functioning of the penitentiary system, which has full support from state and non-state institutions, civil society and promoted by the government in order to implement tasks and functions in the area of penitentiary relations. So, the doctrine of penitentiary law cannot exist by itself, it constantly exists in the legal doctrine, and therefore it should be seen as the result of juridical science.

This approach coincides with the position of A. B. Vengerova, who believes that the legal doctrine is a reflection on the impact of juridical science [4, p. 425], and also with our position according to which legal doctrine in general and the doctrine of penitentiary law in particular is a specific source of law that regulates the procedure and conditions of execution and serving sentences by convicted people and prisoners.

Also the position of A. V. Malko, who generally viewed the doctrine as an important direction of a modern legal policy, is convenient for us too [5, p. 14]. Consequently, while developing the doctrine of penitentiary law we cannot ignore such aspects as: the genesis of the penitentiary system formation and development; the role of the penitentiary policy as of contemporary national legal policy and reforms content in the penitentiary area.

Any reform of the penitentiary system is always a special nationwide process and although it is launched by scientific elite, such kind of decision is made as a result of objective changes in society on the state level. Every reform is stimulated by the desire to change the penitentiary system, to harmonize its condition with the European standards.

The significant humanization of the criminal, criminal-procedural and criminal-executive legislation introduces new values in the penitentiary system of Ukraine. However, as a history of the penitentiary system shows, during 25 years of independence it was not able to replace the old administrative-command tradition of controlling institutions responsible for execution of punishments and the desire to adopt new democratic principles of its functioning is being rooted very slowly.

In particular, the outer side of the prison system functioning shows that it is in constant reforming dynamics and by its content does not correspond to this dynamics. If we want to recognize the prisons' reforming as an integral part of the legal reforms of the state, it is necessary to understand that it must correspond to certain requirements: comprehensive validity; timeliness, completeness of content; competence and requirements. And now we will make a short brief of these requirements for the reform:

1) comprehensive validity that is always characterized by the necessity of decision-making potential for the reforms on the basis of the most completed and reliable information, analysis, resource support, academic support, opportunities of target functions for the development of a system that is being reformed at the state level;

2) time limits of the reform defining that the decision for the reform to be made should not be of conjunctural nature and correspond to requirements and demands of the time and systemic tasks. Otherwise, delayed decisions or their non-performance can cause negative consequences for the system's development;

3) completeness of the reform's content covers the whole managed object, all areas of its activities and directions of development; it must be performed in a systematic («step-by-step») way;

4) authority is characterized by a strict adherence to the subject of the relevant rights and powers management. Unfortunately, the regular change of the state authority leads to staff turnover, instability of the system, imitation of reforms and other negative results;

5) necessity means the formation of positive changes and receipt of high-quality results from reform implementing. In this case we agree with V. G. Goncharenko, who states that reforms should not be simulated because then it turns into a reformism [6, p. 5–8].

Also it is necessary to mention that penitentiary reform is always held under the patronage of the government, and it means that the government is interested in such reform. And there is an important reason of such interest in this specific area to be reformed, therefore the government defines the Ministry of Justice of Ukraine as dominant in the area of punishments and probation execution.

The implementation of prison reforms cannot be completed without cooperation of the Ministry of Justice of Ukraine in the field of corrections and probation of non-state institutions, because their support is especially important when we speak about changing of the service status in civil society and promotion of public participation in

legislation improvement by offering views and recommendations, regulation of the procedure and conditions of execution and serving of criminal penalties, rights and interests of convicted people and people taken into custody, bringing it in line with European norms and standards and eliminating existing contradictions.

In addition, community helps to conduct inspections of remand centers and penal institutions of human rights observance during the execution and serving of criminal sentences and detention, implementation of legitimate rights and interests of convicts and people taken into custody.

The involvement of civil society representatives, primarily through community councils and supervisory committees allows us to inform the society objectively about the situation in penitentiary institutions and detention centers.

It should be emphasized that public institutions are not only directly involved in the adaptation and educational work with prisoners and exempted persons but also take an active part in the development of main directions of execution system reforming, determine main components of penitentiary policy, conduct special studies, organize discussions, seminars, scientific-practical conferences, produce relevant literature and so on. All these actions and efforts stimulate creation political situation favorable for activating the reforms of Ukrainian penitentiary system.

The analysis of such reforms in the penitentiary sector conducted by «Intellect» scientific school showed us that these reforms should be recognized as those based on humanistic basis, and talking about negative processes - reforms are claimed to be successfully started but unfortunately not completed.

So, among the basic aspects that may be taken as criteria for assessing the necessity for the development of penitentiary law doctrine, we should provide the following:

validity of the necessity to develop such doctrine (the problem of settlement, failure of existing regulatory requirements, failure to use opportunities of legal practice, etc.);

search for the possible introduction of penitentiary law in different historical periods of state development, what decisions were made and what the consequences;

transformation of the criminal-executive legislation of Ukraine in the penitentiary as a prerequisite for further development of Ukrainian penitentiary law;

qualification of possibilities to influence the situation by changing the legal regulation in the penitentiary sector and ensuring changes in criminal practice.

Consequently, Ukrainian penitentiary law is considered to be an independent fundamental branch of law and characterized by its own subject, methods, structure, legal regulation and standards. Given that penitentiary law is the successor of the criminal executive law, it should be recognized as an element of legal system – a socially legal formation that reflects social, political, material, moral and penitentiary relations that exist in the society.

It must be stated that until 2003, this branch of law was called «corrective-labor law», which admitted only a part or a sub-branch of criminal law. In addition, private institutions directly connected to the activities of correctional labor institutions (institute of deprivation of liberty, institutions on parole and anticipatory exemption, etc.), were provided for by criminal law and on its basis it was concluded that the correctional labor law does not possess its own subject and method of legal regulation.

Therefore, in the process of Ukrainian legislation amending, the correctional labor law was gradually transformed into the penitentiary law, which is significantly different from the subject of legal regulation of the correctional labor law.

It didn't take much time and now scientists are reconsidering the current processes of the penitentiary system reforming, and nobody can discredit the statement that it is the time when criminal executive law should be transformed into a penitentiary law, defining it as an independent branch in the legal system. Penitentiary law demonstrates all the characteristics necessary for its recognition as a separate branch of law – it is characterized by its own subject and method of legal regulation, as well as a system of norms that ensure its functioning.

The issue itself – urge to justify the independence of penitentiary law in the legal system – does not mean the desire to separate it from other branches of law, but rather suggests that the modern penitentiary law which is a complex set of criminal procedural provisions can be transformed by adopting a new Penitentiary Code. It will prepare new laws and regulations to regulate the procedure and conditions of execution and serving of criminal penalties.

First of all, as M. S. Pusyrev states, it is important to understand that there is no perfect legal system. Its effectiveness depends on

the timeliness and compliance of state and law of a particular country, and a particular stage of social development [7, p. 59].

So, the system of penitentiary law in Ukraine is an objective legal phenomenon, which is formed as a result of the civilization's development and features of this development. Penitentiary institutions are actually reflecting the existing system of social relations, which depends on the necessity of practice, deeply influenced by the society, and on the objective factors.

While the person is involved in committing a felony or other offense, he/she will face the legal system in the form of legal norms expression that are applied on behalf of the state. An essential feature of legal acts, regulating the procedure and conditions of execution and serving of criminal penalties is that they should be consistent both horizontally and vertically. In general, in its integrity, unity and consistency, they will form a new system of penitentiary legislation.

Thus, the Ministry of Justice of Ukraine in the area of execution of punishment and probation in implementing its activities for the humanization of punishments, adheres to the position which will allow you to maintain the mandatory method of penitentiary law and would not infringe and moreover humiliate the status of penitentiary subjects. That's why the creation of such scientific work, in the form of scientific articles, will attract the attention of a wider circle of scholars in the field of legal, psychological, pedagogical science and public community and as a result will be an important impact in the development of topical problems of national penitentiary science.

REFERENCES

1. Chebotarov, S. S. (2013). Humanistychni zasady prava: do istorii pytannia [Humanistic basics of law: history of the Issue]. *Publichne pravo – Public Law*, 1, 367–374 [in Ukrainian].
2. Kremen, V. H., & Ilin, V. V (2005). *Filosofii: myslyteli, idei, kontseptsii [Philosophy: thinkers, ideas, concepts]*. Kyiv: Knyha [in Ukrainian].
3. Bogatirev, I. G., Bogatirev, A. I., & Puzirev, M. S. (2014). *Zakonodatelnyiy opyt gumanizatsii ugovovno-ispolnitelnoy politiki Ukrainyi na sovremennom etape [Legislative experience of the humanization of criminal-executive policy of Ukraine at the present stage]*. *Zhurnal Femida – Magazine Themis*, 8 [in Russian].

4. Vengerov, A. B. (1998). *Teoriya gosudarstva I prava [Theory of State and Law]*. Moscow [in Russian]

5. Malko, A. V. (2001). *Yuridicheskaya doktrina kak vazhneyshee napravlenie sovremennoy rossiyskoy pravovoy politiki [Legal doctrine as an essential part of modern Russian legal policy]*. Moscow [in Russian].

6. Honcharenko, V. H. (2014). Reformy I reformatorstvo [Reform and Reformism]. *Advokat – Lawyer*, 8, 5–8 [in Ukrainian].

7. Puzyrov, M. S. (2014). *Realizatsiia vypravnymy koloniiamy pryntsyphu dyferentsiatsii ta indyvidualizatsii vykonannia pokarannia u vydi pozbavlennia voli na pevnyi strok [Implementation of the principle of differentiation and individualization in the execution of the penalty as deprivation of liberty for a certain period by corrective colonies]*. I. H. Bohatyrov (Ed.). Kyiv: Vd Dekor [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 28.10.2016

УДК 354.21:347.73(477)

Тахтаї О. В. – заступник Міністра внутрішніх справ України – керівник апарату, м. Київ

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК МЕХАНІЗМУ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ НЕБАНКІВСЬКИХ ФІНАНСОВИХ УСТАНОВ В УКРАЇНІ

Висвітлено становлення та розвиток державного регулювання діяльності небанківських фінансових установ в Україні. Проаналізовано запровадження системи належного адміністративно-правового регулювання діяльності небанківських фінансових установ. Доведено, що їх функціонування є вагомим чинником регулювання й розвитку економіки та сприяє процесу трансформації заощаджень в інвестиції та кредити, задоволенню потреб розвитку ринкової економіки, економічному зростанню.

Ключові слова: небанківські фінансові установи, механізм державного регулювання, адміністративно-правові заходи, правопорушення.

Ринки фінансових послуг – це важлива й невід’ємна складова економіки кожної держави. Як і будь-яка частина економіки, вони потребують відповідної системи державного регулювання. Вибір оптимальної моделі такого регулювання є надзвичайно актуальним завданням, яке стоїть перед нашою державою. Воно безпосередньо пов’язано з аналізом процесів виникнення та еволюції державного управління ринками фінансових послуг на території України. Адже здійснення такого аналізу дасть змогу почерпнути найкраще з досвіду минулого та запобігти повторенню помилок.

Розвиток фінансового сектору, підприємництва та конкурентного середовища в Україні зумовлюють перебудову всіх складових фінансового ринку, зокрема ринку фінансових послуг. Водночас важливого значення набуває діяльність фінансових посередників, передусім небанківських фінансових інститутів, які задовольняють потреби економічних суб’єктів шляхом надання широкого спектру вузькоспеціалізованих

фінансових послуг. Це стимулює зростання конкурентного потенціалу окремих небанківських фінансових посередників, що охоплюють максимальну кількість споживачів на різних рівнях економічної діяльності.

Дослідженню проблеми державного регулювання діяльності небанківських фінансових установ в Україні приділили увагу такі науковці, як В. М. Гаращук, В. В. Гончаренко, О. В. Дзюблюк, Б. С. Івасів, В. В. Корнєєв, Ю. М. Крупка, Б. Л. Луців, І. О. Лютий, А. М. Мороз, С. В. Науменкова, О. П. Орлюк, М. І. Савлук, В. П. Ходаківська, В. М. Шелудько та ін. Однак, попри наявність численних досліджень відомих учених із цієї проблеми, у науковій літературі залишається недостатньо висвітленим питання особливостей становлення та розвитку державного регулювання діяльності фінансових посередників в Україні як з огляду на специфічність і важливість діяльності небанківських фінансових установ, так і з урахуванням особливостей правопорушень, учинених зазначеними установами.

Мета статті полягає в дослідженні особливостей становлення державного регулювання діяльності небанківських фінансових посередників в Україні за допомогою державних уповноважених органів, а також органів державної влади, що здійснюють регулювання в межах своїх повноважень.

Особливість сучасного етапу розвитку небанківських фінансових інститутів полягає в необхідності поліпшення не лише кількісних, а й якісних показників їх діяльності на ринку фінансових послуг. Перебудова та підвищення ефективності системи функціонування небанківських фінансових посередників стає найважливішим фактором, що здатний забезпечити розвиток ринку фінансових послуг України.

Небанківські фінансові інститути – це заклади, що не є банками, але здійснюють певні фінансові операції. Законодавець не визначає поняття «небанківська кредитна установа». Водночас у нормативно-правових актах зафіксовано визначення поняття «небанківська фінансова установа». Дефініції цієї категорії наявні у двох підзаконних нормативно-правових актах (постановах Національного банку України) і майже збігаються. Згідно з п. 1.4 Постанови Національного банку України «Про затвердження Положення про порядок видачі небанківським фінансовим установам ліцензії на переказ» від 26 лютого 2013 року № 57 [1], небанківська фінансова установа –

це юридична особа, що відповідно до законодавства України не є банком, надає одну або кілька фінансових послуг і яку включено до відповідного державного реєстру фінансових установ у порядку, встановленому законодавством України. Відповідно ж до п. 9 Постанови Національного банку України «Про затвердження Положення про діяльність в Україні внутрішньодержавних і міжнародних платіжних систем» від 4 лютого 2014 року № 43 [2], небанківська фінансова установа – юридична особа, включена до відповідного державного реєстру фінансових установ, що отримала ліцензію на переказ коштів у національній валюті без відкриття рахунків і в разі здійснення нею валютних операцій – генеральну ліцензію на здійснення валютних операцій. Використане в першому визначенні словосполучення «юридична особа, яка не є банком» некоректне з правової позиції, тому базовим варто вважати друге з наведених тлумачень. Таким чином, на підставі визначення кредитної установи та небанківської фінансової установи можна сформулювати таке визначення небанківської кредитної установи: юридична особа, яку включено до відповідного державного реєстру фінансових установ у порядку, встановленому законодавством України, та яка, відповідно до закону, має право за рахунок залучених коштів надавати фінансові кредити на власний ризик.

Згідно із законодавством, діяльність небанківських фінансових установ не стосується процесу створення депозитів, а отже, залучення коштів здійснюють двома способами: на договірних засадах; шляхом продажу посередником власних цінних паперів (акцій, облігацій). З огляду на це, усіх їх можна розподілити на договірні фінансові установи, що залучають кошти на підставі договору з кредитором (інвестором), та інвестиційні фінансові установи, які залучають кошти через продаж кредиторам (інвесторам) своїх акцій, облігацій, паїв тощо. Серед договірних фінансових установ за видами послуг, які вони надають своїм кредиторам, можна виокремити страхові компанії, пенсійні фонди, ломбарди, лізингові компанії, факторингові компанії.

Історія виникнення та діяльності шахрайських небанківських фінансових установ на українському фінансовому ринку пов'язана з Декретом Кабінету Міністрів України «Про довірчі товариства» від 17 березня 1993 року № 2393.

У лютому 1995 року, після серії гучних трастових скандалів, сесія Верховної Ради України доручила Контрольній комісії з питань приватизації проаналізувати діяльність довірчих товариств щодо дотримання чинного законодавства. Під час зазначеної перевірки постало питання: який законодавчий акт слід вважати чинним? З'ясувалося, що Декрет Кабінету Міністрів «Про довірчі товариства» має три редакції. Причому всі варіанти претендували на «законну силу». У варіанті, підписаному Главою Уряду (Л. Д. Кучмою), не було передбачено залучення довірчими товариствами грошових коштів громадян. У двох інших, які надійшли з Кабінету Міністрів України до юридичного відділу Верховної Ради України й після цього були опубліковані, ішлося про те, що довірчі товариства можуть залучати грошові кошти громадян [3, с. 7]. З огляду на зазначені факти, Верховна Рада України прийняла три постанови (від 13 грудня 1995 року № 467/95-ВР, від 22 грудня 1995 року № 491/95-ВР, від 31 жовтня 1996 року № 452/96-ВР), проте «авторів» цієї акції так і не було встановлено.

Зазначений Декрет Кабінету Міністрів України надавав довірчим товариствам ідентичний обсяг можливостей залучення коштів громадян, не врахувавши негативних наслідків діяльності таких скандально відомих структур, як «МММ», «Український фінансовий будинок» тощо. Декрет не передбачав механізму захисту прав і законних інтересів вкладників. Не було визначено, що відповідні державні органи мають здійснювати контроль за діяльністю довірчих товариств, тому чимало з них грубо порушували чинне законодавство: 1) обсяги залучення коштів і майна населення перевищували статутні фонди, які часто не досягали передбаченого законом розміру; 2) не дотримувалися порядку проведення касових операцій, зокрема з іноземною валютою; 3) фактично не вели статистичну звітність про діяльність і фінансовий стан компаній [4, с. 101]. Зазначені обставини без належного контролю створювали «ідеальні» умови для злочинного обману громадян і юридичних осіб. Ці факти на тлі вже відомої шахрайської діяльності компаній в Україні дають підстави для висновку про те, що діяльність фінансових компаній в Україні, які залучали кошти громадян, була також добре організованою на найвищому рівні злочинною діяльністю.

Особливості розкрадань грошових коштів із використанням небанківських фінансових установ зумовлені також перехідним

періодом у розвитку України, конкретними економічними й правовими умовами. З плином часу ці умови змінюються, що, безперечно, позначається і на способах учинення розкрадань. Є підстави вважати, що правоохоронні органи ще довго будуть протистояти їм, однак дещо трансформованим. Підтвердженням цього є розкрадання засобів, учинене за схемою «Понці» в США 2005 року керівником благодійної організації «Нова ера» Дж. Бенетом на суму понад 470 млн доларів США. Причому він, як і Чарльз Понці 1919 року, просто залучав інвесторів, сплачуючи дивіденди з їхніх вкладів [5].

З метою регулювання діяльності небанківських фінансових установ 2007 року було створено Комітет Верховної Ради України з питань фінансів і банківської діяльності – профільний комітет Верховної Ради України, а також прийнято низку нормативно-правових актів, зокрема: Указ Президента України «Про інвестиційні фонди та інвестиційні компанії»; закони України «Про страхування», «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг», «Про інститути спільного інвестування (пайові та корпоративні інвестиційні фонди)», «Про кредитні спілки», «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом», «Про недержавне пенсійне забезпечення»; розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції забезпечення національної безпеки у фінансовій сфері» тощо [4, с. 105].

Страхові та лізингові компанії, інвестиційні й недержавні пенсійні фонди, довірчі товариства, кредитні спілки, ломбарди посіли відповідне місце у відносинах мобілізації та розподілу капіталів, конкуруючи інколи з банківськими установами. Небанківські фінансові установи, акумулюючи кошти індивідуальних інвесторів і вкладаючи їх в різні економічні проекти, забезпечують рівновагу на ринку капіталів шляхом погодження пропозиції та попиту на фінансові ресурси, перерозподіляють і знижують фінансові ризики, забезпечують підвищення ліквідності фінансових вкладень різних інвесторів унаслідок професійного управління залученими коштами. Таким чином, окрім досягнення власних комерційних цілей, небанківські фінансові установи сприяють вирішенню загальноекономічних питань, економічному зростанню України загалом [6, с. 39].

Процес цілеспрямованого й активного впливу державних і наддержавних органів управління на функціонування фінансових посередників, здійснення комплексних заходів щодо впорядкування, контролю, нагляду за ними та запобігання зловживанням і порушенням у цій сфері за допомогою певного комплексу форм і методів називають державним регулюванням діяльності фінансових посередників [7, с. 33].

Державне регулювання діяльності фінансових посередників в Україні здійснюють з метою:

1) провадження єдиної та ефективної державної політики у сфері фінансових послуг;

2) захисту інтересів споживачів фінансових послуг;

3) створення сприятливих умов для розвитку й функціонування ринків фінансових послуг;

4) створення умов для ефективної мобілізації та розміщення фінансових ресурсів учасниками ринків фінансових послуг з урахуванням інтересів суспільства;

5) забезпечення рівних можливостей для доступу до ринків фінансових послуг і захисту прав їх учасників;

6) додержання учасниками ринків фінансових послуг вимог законодавства;

7) запобігання монополізації та створення умов розвитку добросовісної конкуренції на ринках фінансових послуг;

8) контролю за прозорістю та відкритістю ринків фінансових послуг;

9) сприяння інтеграції в європейський і світовий ринки фінансових послуг [8, с. 56–57].

Державне регулювання діяльності з надання фінансових послуг здійснюють шляхом: ведення державних реєстрів фінансових установ і ліцензування діяльності з надання фінансових послуг; нормативно-правового регулювання діяльності фінансових установ; нагляду за діяльністю фінансових установ; застосування вповноваженими державними органами заходів впливу; проведення інших заходів з державного регулювання ринків фінансових послуг.

У світовій практиці немає єдиного підходу до здійснення державного регулювання діяльності фінансових посередників. Його проводять з урахуванням особливостей функціонування національної фінансової системи. Наприклад, країни з високим і середнім рівнями концентрації фінансового капіталу надають

перевагу єдиному регуляторному органу. Загалом виокремлюють три основні моделі наглядових систем за діяльністю фінансових посередників: секторну модель; модель нагляду за завданнями, або «двох вершин»; модель єдиного нагляду [7, с. 34].

Найпоширенішою та базовою моделлю регулювання діяльності фінансових посередників є секторна модель. Вона дає змогу регулювати окремі сегменти фінансового ринку (наприклад, банківський, страховий чи фондовий), з огляду на специфіку їх діяльності та функціонування економічних суб'єктів. Водночас за такої моделі не завжди легко досягти узгодженості між регуляторними органами щодо одновекторної політики у фінансовій сфері.

Перехідною моделлю щодо регулювання діяльності фінансових посередників між секторною та моделлю єдиного нагляду є модель нагляду за завданнями (модель «двох вершин»). Її сутність полягає в тому, що наглядові органи розподіляють обов'язки на пруденційний нагляд за діяльністю фінансових посередників і на регулювання бізнесу у фінансовій сфері з метою забезпечення його прозорості.

Останньою моделлю нагляду за діяльністю фінансових посередників є модель єдиного нагляду, що притаманна більшості європейських країн. Це зумовлено зростанням рівня глобалізації у фінансовій діяльності та переважанням тенденції до злиття фінансових посередників. Модель єдиного нагляду ґрунтується на концентрації всіх наглядових функцій у єдиному наглядовому органі. Так, у Чехії та Словаччині ці функції виконує центральний банк, а в Естонії, Латвії, Мальті, Угорщині – єдиний наглядовий орган, що діє відокремлено від центрального банку [9, с. 21].

Безперечно, в Україні побудовано секторну модель нагляду за діяльністю фінансових посередників, адже, відповідно до ст. 21 Закону України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг», уповноваженими органами, що здійснюють державне регулювання на ринку фінансових послуг, визнано:

Національний банк України – щодо ринку банківських послуг і діяльності з переказу коштів;

Національну комісію з цінних паперів та фондового ринку – з питань ринків цінних паперів і похідних цінних паперів (деривативів);

Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг, – щодо інших ринків фінансових послуг;

Антимонопольний комітет України й інші державні органи – у межах повноважень, визначених законом [10].

Отже, державне регулювання діяльності фінансових посередників в Україні здійснюють як уповноважені органи державного регулювання, так і державні органи влади, які виконують нагляд у межах своїх повноважень.

Фактично розподіл сфери впливу між уповноваженими органами державного регулювання (Національним банком України, Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку, а також Національною комісією, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг) за діяльністю фінансових посередників ґрунтується на специфіці створення (ліцензування) та спеціалізації власне фінансових посередників (ідеться про поділ їх на банківські й небанківські).

Попри досить інтенсивне формування, небанківський фінансовий сектор нині ще не став головним і зручним механізмом забезпечення реального сектору економіки необхідними фінансовими ресурсами. Він перебуває на початковому етапі становлення, його розвиток є повільним, інколи навіть хаотичним, саме тому актуальним є подальше дослідження його правової сутності, діяльності, функцій, які він виконує в економіці держави тощо.

Для мінімізації ризиків, що можуть стати наслідком недостатньої стійкості, прозорості й конкурентоспроможності небанківського фінансового сектору, необхідно зміцнити інституційну та фінансову спроможність органів, що здійснюють державне регулювання ринку фінансових послуг, а також створити ефективну систему запобігання злочинам, учиненим у сфері діяльності небанківських фінансових установ.

Державна політика у сфері небанківського фінансового сектору має бути спрямована на: створення системи ідентифікації ризиків, проведення моніторингу та поточного аналізу ринку фінансових послуг з метою своєчасного вжиття запобіжних заходів до забезпечення фінансової безпеки; посилення прозорості й відкритості в діяльності фінансових установ й органу, який здійснює державне регулювання та нагляд за такими установами; підвищення платоспроможності, фінансової стійкості

небанківських фінансових установ; забезпечення належного захисту споживачів небанківських фінансових послуг; запобігання використанню небанківських фінансових установ для непродуктивного виведення капіталу за кордон.

Отже, перед державними органами, що регулюють діяльність небанківських фінансових установ в Україні, постають нові завдання щодо визначення стратегічних напрямів їх діяльності, пошуку нових підходів до боротьби з організованою економічною злочинністю, які відповідали б реаліям і враховували тенденції розвитку суспільства та держави. У цьому контексті важливим кроком є концептуалізація наукових ідей і підходів до створення якісно нового механізму запобігання правопорушенням у сфері діяльності небанківських фінансових установ в Україні, виявлення й аналіз його складових, удосконалення відповідного регулятивного законодавства та правозастосовної практики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про затвердження Положення про порядок видачі небанківським фінансовим установам ліцензії на переказ коштів у національній валюті без відкриття рахунків [Електронний ресурс] : Постанова Національного банку України від 26 лют. 2013 р. № 57. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0407-13>. – Назва з екрана.

2. Про затвердження Положення про порядок реєстрації платіжних систем, учасників платіжних систем, учасників платіжних систем та операторів послуг платіжної інфраструктури [Електронний ресурс] : Постанова Національного банку України від 4 лют. 2014 р. № 43. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0348-14>. – Назва з екрана.

3. Трасти: за обман доведеться відповідати // Урядовий кур'єр. – 1997. – 6 черв. – С. 7.

4. Черней В. В. Історико-правові засади становлення та розвитку інституту небанківських фінансових установ в Україні / В. В. Черней // Митна справа. – 2013. – № 4. – Ч. 2. – Кн. 1. – С. 101–107.

5. Создание финансовой пирамиды Чарльза Понци [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://finfact.org/piramydy/shema-ponzi>. – Загл. с экрана.

6. Корнеєв В. В. Фінансові посередники: інституційна роль та інструментарій / В. В. Корнеєв // Фінанси України. – 2000. – № 2. – С. 37–45.

7. Чеберяко О. В. Особливості державного регулювання діяльності фінансових посередників в Україні / О. В. Чеберяко, А. Б. Лобода // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. – 2014. – № 1 (154). – С. 33–39.

8. Васенко В. К. Фінансове посередництво: проблеми і перспективи розвитку : монографія / В. К. Васенко. – Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2009. – 450 с.

9. Науменкова С. В. Зарубіжний досвід організації систем регулювання й нагляду за діяльністю фінансових установ / С. В. Науменкова // Фінанси України. – 2009. – № 12. – С. 20–27.

10. Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг : Закон України від 12 лип. 2001 р. № 2664-III // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 1. – Ст. 1.

Стаття надійшла до редколегії 19.10.2016

УДК 351.745.7

Гончаров В. В. – здобувач наукової лабораторії з проблем досудового розслідування Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

КОНФІДЕНЦІЙНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО: НОРМАТИВНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Проаналізовано правове регулювання використання правоохоронними органами конфіденційного співробітництва під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій з іншими особами. Надано рекомендації щодо окремих напрямів удосконалення чинного законодавства. Визначено, що підґрунтям побудови цих відносин є дотримання прав і свобод громадян, неможливість здійснення ними будь-яких негласних слідчих (розшукових) дій та потреба в стимулюванні їхньої позитивної активності для забезпечення завдань кримінального провадження, а також система факторів і причин, які зумовлюють ефективність використання допомоги громадян у зазначених діях.

Ключові слова: конфіденційне співробітництво, оперативні підрозділи Національної поліції України, правові засади.

Ефективність права є результатом його дії, що свідчить про здатність закону розв'язувати певні соціально-правові проблеми. Результативність законодавства визначає складний комплекс факторів, що характеризує соціально-економічну, політичну, правову, моральну ситуацію в країні. До визначальних правових елементів законодавства належать його правова якість, ефективність правозастосовної діяльності, рівень правосвідомості правозастосовувача й населення загалом [1, с. 499].

Упродовж тривалого часу діяльність оперативних підрозділів взагалі не було регламентовано. З розвитком суспільних відносин постала потреба правового регулювання певних сфер діяльності. Оскільки оперативно-розшукова діяльність (ОРД) та її головний складник – конфіденційне співробітництво є державною діяльністю, то правове регламентування її здійснювали за вимогами, що ставили до неї. Якщо окремі напрями ОРД певним чином відображали в деяких правових актах, то про конфіденційне

співробітництво як про цілком таємну, приховану від суспільства діяльність не згадували [2, с. 51].

ОРД та її ключовий елемент – конфіденційне співробітництво – посіли чільне місце в державній соціальній діяльності лише після прийняття 18 лютого 1992 року Верховною Радою Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність». Цей Закон з таємної, закритої діяльності перетворив конфіденційне співробітництво на складну, різнобічну форму діяльності держави у сфері протидії злочинності, зміст якої становлять дії, що охоплюють різноманітні за своєю сутністю правовідносини (державно-правові, адміністративно-правові, організаційно-управлінські, трудові, фінансові, соціально-правового захисту, у сфері інформаційної діяльності тощо) та заходи, спрямовані на створення умов, надання допомоги у виконанні завдань протидії зі злочинності, забезпечення ефективності роботи осіб, які здійснюють конфіденційне співробітництво, використання отриманих від нього відомостей у правоохоронній діяльності, а також дотримання законності та забезпечення безпеки осіб, яких залучають до виконання завдань ОРД [3, с. 67–68]. Тому досліджувати зазначену проблему потрібно тільки у взаємозв'язку з висвітленням принципових позицій, що висвітлюють різні аспекти правових засад ОРД Національної поліції України. Окреслене коло проблем і зумовлює актуальність цієї статті.

Вагомий внесок у наукове розроблення правових засад конфіденційного співробітництва Національної поліції України зробили відомі вітчизняні та зарубіжні вчені, зокрема: О. І. Алексєєв, В. М. Аتماжитов, О. М. Бандурка, В. Б. Вишня, А. Ф. Возний, Д. В. Гребельський, О. Ф. Долженков, А. Ф. Думко, Л. М. Калинкович, І. П. Козаченко, О. Г. Лекарь, В. А. Лукашов, Д. Й. Никифорчук, М. А. Погорецький, В. М. Рудик, І. В. Сервецький, Г. К. Синілов, О. Ю. Шумилов, І. Р. Шинкаренко та ін.

Метою статті є аналіз нормативно-правових документів, що регулюють використання конфіденційного співробітництва під час здійснення негласних слідчих (розшукових) дій, а також висвітлення проблем правового та соціального захисту осіб, які співпрацюють на конфіденційних засадах.

Законодавче визначення конфіденційного співробітництва – явище досить нове у кримінальному провадженні, тому необхідним є детальне розроблення цих негласних відносин. Сприяння громадян правоохоронним органам, які здійснюють

негласні слідчі (розшукові) дії, пов'язано з низкою проблем, наявність яких потребує глибокого осмислення [4, с. 100].

Правові засади – це правовий базис, фундамент, на якому розбудовують ОРД, у межах якої можуть і повинні діяти органи державного управління, до яких належать і правоохоронні органи. Оскільки конфіденційне співробітництво є складником ОРД, то для нього правовим підґрунтям, безперечно, є ті самі положення, що стосуються ОРД [2, с. 57].

Діяльність оперативних підрозділів Національної поліції України регламентовано значною кількістю нормативно-правових актів, серед яких: Конституція України, Кримінальний процесуальний кодекс (КПК) України, закони України «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про прокуратуру», «Про державний захист працівників суду та правоохоронних органів», відомчі накази тощо.

Забезпечення належного законодавчого регламентування ОРД Національної поліції України залишається актуальним завданням, що потребує посиленої уваги з боку наукових і практичних працівників, з огляду на особливі завдання та специфічні форми цього виду діяльності, який має ґрунтуватися на чітко визначеній законодавчій базі.

Нині у правовій базі ОРД головне місце посідає спеціальне галузеве (оперативно-розшукове) законодавство, яке не лише вперше визначило ОРД як державну правоохоронну діяльність, а й закріпило принципи цієї діяльності; підстави її здійснення, обов'язки та права суб'єктів; гарантії законності та інші елементи [5, с. 39].

Водночас позиції вчених щодо правових засад ОРД різняться. Зокрема, деякі дослідники трактують їх як сукупність трьох компонентів: а) Конституції і відповідних законів України; б) нормативно-правових актів міністерств, відомств та судових органів; в) міжнародно-правових актів (договорів), учасником яких є Україна [6, с. 62].

Дослідник І. Р. Шинкаренко пропонує такий поділ правових засад ОРД: а) законодавчі акти; б) нормативні акти; в) міжнародно-правові договори.

З-поміж законодавчих актів учений виокремлює три групи актів, що визначають: а) правові засади діяльності всіх органів державної влади; б) сутність ОРД; в) правові засади за окремими напрямками протидії злочинності.

Нормативні акти І. Р. Шинкаренко поділяє на акти, що містять: а) загальні положення ОРД в Національній поліції України; б) завдання та компетенцію оперативних підрозділів щодо протидії злочинності; в) регламентацію проведення окремих оперативно-розшукових заходів [7, с. 24].

Інші критерії поділу структури правових засад ОРД застосував М. А. Погорецький, а саме: а) Конституція України; б) міжнародно-правові угоди й договори, учасником яких є Україна; в) закони України за функціональним призначенням; г) закони України стосовно суб'єктів здійснення та нагляду; д) інші законодавчі, підзаконні та відомчі нормативні акти [8, с. 11].

Спрощену класифікацію складників правових засад ОРД Національної поліції України пропонують О. Ф. Долженков, А. Ф. Думко та І. П. Козаченко. Зокрема, вони поділяють її на три групи: а) закони; б) підзаконні правові акти; в) відомчі акти Міністерства внутрішніх справ України й інших правоохоронних органів [9, с. 31].

Зіставивши класифікації правових засад із критеріями російських науковців, доходимо висновку, що підхід останніх більшою мірою ґрунтується на вагомості нормативно-правових актів саме в ОРД. Наприклад, В. М. Атмажитов розподіляє їх на три групи:

нормативно-правові акти, які безпосередньо не регулюють ОРД, проте є підставою для різних правових, організаційних і тактичних аспектів її здійснення;

нормативно-правові акти, що містять вказівки щодо необхідності застосування оперативно-розшукових заходів, однак не регламентують їх використання;

нормативно-правові акти, які безпосередньо регулюють ОРД. Вони містяться в низці законів і підзаконних нормативно-правових актів, що регламентують правові, організаційні й тактичні питання застосування оперативно-розшукових сил, засобів, заходів, методів і форм [10, с. 25–26].

Залежно від значущості, кола вирішуваних питань, використовуваних сил, засобів і методів усі нормативно-правові акти можна згрупувати, виокремивши серед них такі, що:

є загальними, тобто визначають головні цілі, завдання й аспекти оперативно-розшукової та наглядової діяльності;

регламентують застосування гласних і негласних оперативно-розшукових сил та суб'єктів, які можуть здійснювати нагляд за додержанням законів під час її здійснення;

установлюють порядок застосування специфічних засобів наглядової діяльності;

передбачають застосування конкретних форм і методів наглядової діяльності;

зобов'язують працівників Генеральної прокуратури України та підпорядкованих ним прокурорів проводити наглядову діяльність за додержанням законів під час здійснення ОРД;

регламентують порядок нагромадження, систематизації та використання отриманої інформації [11, с. 7–8].

Однією з принципових новацій КПК України можна вважати норму, що регламентує конфіденційне співробітництво, яке до прийняття цього нормативно-правового акта мало легальне підґрунтя лише в Законі України «Про оперативно-розшукову діяльність» [12, с. 145].

Згідно зі ст. 275 КПК України, під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій слідчий має право використовувати інформацію, отриману внаслідок конфіденційного співробітництва з іншими особами, або залучати цих осіб до проведення негласних слідчих (розшукових) дій у випадках, передбачених цим Кодексом [13].

Зазначена допомога може полягати в інформаційному сприянні забезпеченню проведення негласних слідчих (розшукових) дій, тобто наданні певних відомостей, порад і консультацій тощо. Також особи, які співпрацюють з органами досудового розслідування на конфіденційних засадах, можуть допомагати у створенні умов для безпосереднього проведення негласних слідчих (розшукових) дій або ж брати участь у їх здійсненні (ст. 271, 272 КПК України) [14].

Відповідно до п. 14 ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», оперативним підрозділам для виконання завдань ОРД за наявності передбачених ст. 6 цього Закону підстав надано право використовувати конфіденційне співробітництво згідно з положеннями ст. 275 КПК України [15].

Згідно зі ст. 11 зазначеного Закону, органи державної влади, підприємства, установи, організації незалежно від форми власності зобов'язані сприяти оперативним підрозділам у виконанні завдань ОРД. За бажанням осіб їхнє співробітництво з

оперативним підрозділом може бути оформлено письмовою угодою з гарантуванням конфіденційності. Угоду про сприяння оперативним підрозділам в ОРД може бути укладено з дієздатною особою. Порядок укладання угоди визначає Кабінет Міністрів України.

У ст. 13 аналізованого Закону «Спеціальний і правовий захист особи, яка залучається до виконання завдань оперативно-розшукової діяльності» передбачено, що особа, яку залучають до виконання завдань ОРД, перебуває під захистом держави.

Правовий і соціальний захист, який поширюється на осіб, що співпрацюють за угодою, має стосуватися й тих осіб, які сприяють оперативним підрозділам Національної поліції України. Окреслену позицію також поділяє низка інших учених.

Вважаємо, що необхідно внести доповнення до Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», не акцентуючи увагу суто на співпраці, яка ґрунтується на угоді, або ж запровадити певні правила оформлення співробітництва.

Особи, яких залучають до виконання завдань ОРД, зобов'язані зберігати таємницю, що стала їм відома. Розголошення цієї таємниці передбачає відповідальність за чинним законодавством, крім випадків розголошення інформації про незаконні дії, що порушують права людини [15].

Також регламентує аналізовану діяльність Закон України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю». Відповідно до ч. 1 ст. 13 цього Закону, здійснюючи протидію організованій злочинності, спеціальні підрозділи боротьби з організованою злочинністю мають право, якщо інших заходів для розкриття організованої злочинності та притягнення винних до відповідальності недостатньо, використовувати штатних і нештатних негласних співробітників, яких уводять під легендою прикриття в організовані злочинні угруповання. Питання діяльності негласних співробітників, соціальні й інші гарантії для них регулює Положення про негласного співробітника спеціального підрозділу боротьби з організованою злочинністю, яке затверджує Кабінет Міністрів України [16].

Згідно зі ст. 14 «Використання учасників організованих злочинних угруповань у боротьбі з організованою злочинністю» Закону України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю», надано право для здійснення заходів протидії організованій злочинності залучати учасників

організованих злочинних угруповань до співробітництва в порядку, визначеному Законом України «Про оперативнорозшукову діяльність» та КПК України. Учасник організованого злочинного угруповання може бути частково або цілком звільнений від кримінальної відповідальності та покарання у випадках, передбачених Кримінальним кодексом України, якщо він під час ОРД, досудового розслідування чи судового провадження сприяє викриттю організованих злочинних угруповань і вчинених ними злочинів, притягненню винних до відповідальності, відшкодуванню шкоди фізичним чи юридичним особам або державі [17].

Із залученою до негласного співробітництва особою укладають договір (контракт). У правах цих осіб прирівнюють до працівників правоохоронних органів (ідеться і про соціальні права). За будь-яких обставин залучені «інші особи» не можуть бути «антисоціальними елементами» [16].

Урегульовує правовідносини в цій сфері також Закон України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві». Зокрема, згідно зі ст. 2 цього Закону, право на забезпечення безпеки шляхом застосування заходів надано особі, яка заявила до правоохоронного органу про кримінальне правопорушення або в іншій формі брала участь чи сприяла виявленню, попередженню, припиненню або розкриттю кримінальних правопорушень.

Відповідно до ст. 3 цього Закону, рішення про застосування заходів безпеки приймають слідчий, прокурор, суд, у провадженні яких знаходяться кримінальні провадження щодо кримінальних правопорушень, у розслідуванні чи судовому розгляді яких брали або беруть участь особи, зазначені у ст. 2 цього Закону, а також органом (підрозділом), що здійснює ОРД, щодо осіб, які сприяли виявленню, попередженню, припиненню злочинів [18].

Також, згідно зі спільним наказом Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Міністерства фінансів України, Адміністрації Державної прикордонної служби України та Міністерства юстиції України «Про затвердження Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні» від 16 листопада 2012 року № 114/1042/516/1199/936/1681/51, під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій слідчий, уповноважений

оперативний підрозділ, який виконує доручення слідчого, прокурора, має право використовувати інформацію, отриману внаслідок конфіденційного співробітництва з іншими особами, або залучати цих осіб до проведення негласних слідчих (розшукових) дій у випадках, передбачених ст. 275 КПК України [19].

Таким чином, конфіденційне співробітництво безпосередньо регулюють ст. 275 КПК України, п. 14 ст. 8, ст. 13, 14 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» та інші відомчі накази. Тому нині в Україні сформовано правову базу, яка надає можливість забезпечити зазначену роботу на належному підґрунті. Однак це не означає, що сучасні нормативно-правові акти не містять недоліків. Вони потребують удосконалення відповідно до поступального розвитку українського суспільства.

Окреслені питання впровадження нового кримінального процесуального законодавства в практичну діяльність, забезпечення їх ефективного функціонування в нових умовах вимагають проведення подальших наукових досліджень, доопрацювання впроваджених і розроблення низки відомчих нормативних актів та методичних рекомендацій.

Узагальнення нормативних актів засвідчило, що повноваження оперативного працівника Національної поліції України щодо здійснення конфіденційного співробітництва визначено в низці законів і відомчих нормативно-правових актів, що безпосередньо пов'язано із цілями та завданнями в цій сфері. Передусім вони стосуються забезпечення законності під час проведення оперативно-розшукової діяльності, додержання порядку проведення оперативно-розшукових заходів і негласних слідчих (розшукових) дій, оскільки цю діяльність проводять на чітко передбачених законами підставах. Водночас із прийняттям КПК України всі нормативно-правові акти зазнали кардинальних змін, що зумовлює потребу в поступовому напрацюванні механізмів їх реалізації. Поза межами правової площини залишаються критерії оцінювання ефективності здійснення конфіденційного співробітництва під час проведення ОРД та негласних слідчих (розшукових) дій. Однак норми, які містяться у них, конкурують між собою, що не дає змоги оперативним працівникам Національної поліції України повною мірою здійснювати конфіденційне співробітництво під час проведення ОРД органами Національної поліції України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Проблемы общей теории права и государства / под общ. ред. В. С. Нерсисянца. – М. : НОРМА-ИНФРА, 1999. – 832 с.
2. Усенко Б. Ф. Використання конфіденційної допомоги громадян у боротьбі зі злочинами: погляд сьогодення : монографія / В. Ф. Усенко, В. А. Некрасов, В. Я. Мацюк. – Київ : КНТ, 2007. – 204 с.
3. Корчовий М. Проблеми правовідносин у процесі конфіденційного співробітництва оперативних підрозділів ОВС з громадянами / М. Корчовий, К. Ольшевський // Вісник Академії управління МВС. – 2008. – № 1–2. – С. 66–73.
4. Гольдберг Н. Проблеми регулювання конфіденційного співробітництва при здійсненні негласних слідчих (розшукових) дій / Н. Гольдберг // Национальный юридический журнал: теория и практика. – 2016. – № 1–2. – С. 100–103.
5. Основы оперативно-розыскной деятельности в Украине (понятие, принципы, правовое обеспечение) : учеб. пособие / [Э. А. Дидоренко, Б. И. Бараненко, В. А. Глазков и др. ; под ред. проф. Э. В. Виленской]. – Луганск : РИО ЛАВД, 2006. – Ч. 1. – 244 с.
6. Бандурка О. М. Оперативно-розшукова діяльність. Частина 1 : підручник / О. М. Бандурка. – Харків : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2002. – 244 с.
7. Шинкаренко И. Р. История, современное состояние и перспективы усовершенствования правового регулирования оперативно-розыскной деятельности в Украине : науч. доклад / И. Р. Шинкаренко // Оперативно-розыскная деятельность полиции и неотложные правоприменительные меры: взгляды по обе стороны Атлантики : материалы науч.-практ. конф. Иллинойского ун-та (11–12 марта 2005 г.). – Днепропетровск : Юрид. акад. МВД Украины, 2005. – 44 с.
8. Погорецький М. А. Оперативно-розшукова діяльність: правові основи (структурно-логічні схеми) : навч. посіб. / М. А. Погорецький ; [за ред. проф. Ю. М. Прошевого]. – Харків : Право України, 2003. – 192 с.
9. Долженков О. Ф. Оперативно-розшукова діяльність як правоохоронна функція кримінальної міліції / О. Ф. Долженков, А. Ф. Думко, І. П. Козаченко. – Одеса : Одес. ін-т внутр. справ, 2000. – 134 с.

10. Аتماжитов В. М. Правовая основа и принципы оперативно-розыскной деятельности органов внутренних дел / В. М. Аتماжитов // Организация оперативно-розыскной деятельности органов внутренних дел : учебник. – М. : Акад. МВД СССР, 1991. – 264 с.

11. Наливайченко О. М. Совершенствовать правовое регулирование оперативно-розыскной профилактики / О. М. Наливайченко // Проблемы совершенствования деятельности оперативных аппаратов ИТУ по повышению эффективности исполнения уголовных наказаний : материалы Всесоюз. науч.-практ. конф. (12–13 окт. 1988 г.). – Рязань : РВШ МВД СССР, 1989. – С. 6–10.

12. Єськов С. В. Імунітет носіїв професійної таємниці відносно залучення до конфіденційного співробітництва під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій: доцільність запровадження й перспективи розвитку / С. В. Єськов // Юрист України. – 2013. – № 2 (23). – С. 144–150.

13. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 9–10, 11–12, 13. – Ст. 88.

14. Кримінальний процес : підручник / Ю. М. Грошевий, В. Я. Тацій, В. П. Пшонка та ін.; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки. – Харків : Право, 2013. – 824 с.

15. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18 лют. 1992 р. № 2135-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 22. – Ст. 303.

16. Лотоцький М. В. Залучення «інших» осіб до участі у негласних слідчих (розшукових) діях [Електронний ресурс] / М. В. Лотоцький. – Режим доступу: <http://www.stateyki.org.ua/articles/zaluchennya-inshih-osib-do-uchasti-u-neglasnih-slidchih-rozshukovih-diyah/>. – Назва з екрана.

17. Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю [Електронний ресурс] : Закон України від 30 черв. 1993 р. № 3342-XII. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3342-12>. – Назва з екрана.

18. Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві : Закон України від 23 груд. 1993 р. № 3782-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 11. – Ст. 51.

19. Про затвердження Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні [Електронний ресурс] : спільний наказ Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Міністерства фінансів України, Адміністрації Державної прикордонної служби України та Міністерства юстиції України від 16 лист. 2012 р. № 114/1042/516/1199/936/1681/51. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0114900-12>. – Назва з екрана.

Стаття надійшла до редколегії 13.10.2016

УДК 347.759

Федосєєва Т. Р. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри галузевих правових наук Національного університету «Києво-Могилянська академія», м. Київ

ГАРАНТУВАННЯ ВКЛАДІВ ФІЗИЧНИХ ОСІБ: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ

Досліджено особливості процедури гарантування вкладів фізичних осіб. Проаналізовано проблеми правового врегулювання та правозастосування у сфері реалізації прав вкладників на відшкодування гарантованої суми коштів за вкладом. Розглянуто питання нікчемності правочину (договору) банківського вкладу. Вивчено судову практику, відмінності в застосуванні судами норм Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб», а також зарубіжний досвід у цій сфері.

Ключові слова: вкладник, Фонд гарантування вкладів фізичних осіб, нікчемний правочин, гарантування вкладу, договір банківського вкладу.

Система гарантування вкладів фізичних осіб має на меті забезпечити захист прав і законних інтересів вкладників банків, зміцнення довіри до банківської системи України, стимулювати залучення коштів у неї, підвищити ефективність процедури виведення неплатоспроможних банків з ринку та ліквідації банків. Зазначене ґрунтується на положеннях ч. 2 ст. 1 Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб» (Закон) [1]. На досягнення цієї мети має бути спрямована діяльність Фонду гарантування вкладів фізичних осіб (Фонд), уповноваженої особи Фонду й інших учасників процедури виведення неплатоспроможних банків з ринку, їх ліквідації.

Однак ефективність наявної процедури гарантування вкладів фізичних осіб не досягла належного рівня, про що свідчать судова практика, наукові публікації з аналізованої теми. Ця проблематика актуалізувалася у зв'язку зі збільшенням кількості банків, щодо яких розпочато процедуру неплатоспроможності, а також після звернення до Конституційного Суду України Верховного Суду

України з конституційним поданням від 8 липня 2015 року № 201-2157/0/8-15 [2].

Питання відшкодування коштів вкладникам за договорами банківського вкладу та банківського рахунку, діяльності Фонду гарантування вкладів фізичних осіб досліджували в різних аспектах такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як: С. С. Алексєєв, Д. М. Бахрах, Я. О. Берназюк, М. І. Брагинський, Л. К. Воронова, Л. І. Василенко, В. В. Копейчиков, М. П. Кучерявенко, Т. В. Мазур, Д. І. Мейєр, А. А. Нечай, О. П. Орлюк, Ю. В. Пасічник, П. С. Пацурківський, О. Ф. Скакун, О. П. Шебанов та ін.

Мета цієї статті – виявити і проаналізувати проблеми правового врегулювання та правозастосування у сфері реалізації прав вкладників на відшкодування гарантованої суми коштів за вкладом.

На належне функціонування системи гарантування вкладів фізичних осіб безпосередньо впливає вповноважена особа Фонду (кілька вповноважених осіб Фонду), яку визначає виконавча дирекція Фонду в порядку, установленому законодавством у сфері гарантування вкладів фізичних осіб.

Відповідно до ч. 3 ст. 47 Закону, усі або частину повноважень Фонду, визначених цим Законом, може бути делеговано одній або кільком уповноваженим особам Фонду, крім здійснення реалізації майна банку, який ліквідовують. У разі делегування повноважень кільком уповноваженим особам Фонд чітко визначає межі повноважень кожної з них. Здійснення повноважень органів управління банку може бути делеговано тільки одній уповноваженій особі.

Водночас це положення не узгоджується з положенням ч. 3 ст. 48 цього Закону, відповідно до якої повноваження Фонду, делеговані вповноваженій особі (уповноваженим особам), не містять винятку щодо здійснення реалізації майна банку, що ліквідовують, як це закріплено в ч. 3 ст. 47 цього Закону. Зазначене створює правову невизначеність обсягу повноважень уповноваженої особи Фонду, що може призводити до неоднакового правозастосування.

Мета статті не передбачає здійснення детального аналізу повноважень Фонду й уповноваженої особи Фонду під час процедури виведення неплатоспроможних банків з ринку, їх ліквідації, увагу буде зосереджено на окремих питаннях врегулювання та захисту прав вкладників цих банків на відшкодування коштів за вкладами.

Вивчення положень Закону та рішень виконавчої дирекції Фонду, зокрема рішення виконавчої дирекції Фонду гарантування вкладів фізичних осіб «Про затвердження Положення про порядок відшкодування Фондом гарантування вкладів фізичних осіб коштів за вкладками» від 9 серпня 2012 року № 14 [3], рішення виконавчої дирекції Фонду гарантування вкладів фізичних осіб «Про затвердження правил формування та ведення баз даних про вкладників» від 9 липня 2012 року № 3 [4], свідчить про те, що реалізація права вкладника на відшкодування коштів за вкладом безпосередньо залежить від дій уповноваженої особи, оскільки лише включення останнім вкладника до переліку вкладників, які мають право на відшкодування коштів за вкладками, є обов'язковою підставою для включення цієї особи до Загального реєстру вкладників, які мають право на відшкодування коштів за вкладками за рахунок Фонду.

Проте немає правового механізму, за яким Фонд міг би в адміністративному порядку вчинити відповідні дії в разі бездіяльності чи неправомірності дій уповноваженої особи щодо невключення вкладника до цього переліку. Наявні норми, наприклад, ч. 5 ст. 34, ч. 8 ст. 35 Закону, є загальними, що не сприяє вирішенню аналізованого питання.

Критикуючи в конституційному поданні чинний механізм гарантування вкладів фізичних осіб, Верховний Суд України зазначає, що за його дотримання особам, сума вкладів яких перевищує 200 тис. грн, а також за вкладками, строк дії банківського договору яких не закінчився до запровадження тимчасової адміністрації, кошти повертають лише після здійснення заходів щодо виведення неплатоспроможного банку з ринку, що обмежує (або якщо звернулася юридична особа – навіть скасовує) їх права, оскільки право приватної власності на вклад де-юре зберігається, проте де-факто проведені Фондом процедури можуть бути неефективними, а кошти так і не повернуть.

Верховний Суд України в конституційному поданні зауважує, що дотримання прав вкладників банків передусім виявляється в поверненні всієї суми вкладу та процентів на неї або доходів у іншій формі на умовах і в порядку, установлених договором банківського вкладу. У разі визнання банку неплатоспроможним гарантією забезпечення прав вкладників є етапне відшкодування суми за вкладом: 1) суми вкладу в розмірі, що не перевищує гарантовану Фондом суму; 2) у частині, що перевищує суму, виплачену Фондом.

Водночас за браку коштів після здійснення Фондом повноважень, передбачених розділами VII та VIII Закону, особи, які мали вклад у банку в сумі, що перевищувала 200 тис. грн, його не отримують, як і проценти за вкладами, що є позбавленням їх права власності на частку власного майна, яким є вклад.

У випадках, коли особа уклала строковий договір банківського вкладу і строк його дії не закінчився на момент уведення тимчасової адміністрації, під час її дії Фонд кошти вкладнику не виплачує згідно з п. 1 ч. 5 ст. 36 Закону, що на практиці призводить до протиправного позбавлення права власності особи на майно у вигляді втрати вкладу загалом [2].

Потребує аналізу проблема неоднозначності врегулювання питання нікчемності правочинів (договорів) банківського вкладу. Відповідно до ч. 2 ст. 38 Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб», перевіріці на предмет нікчемності підлягають правочини (договори) з підстав, визначених ч. 3 цієї статті, учинені (укладені) банком протягом одного року до дня запровадження тимчасової адміністрації банку.

Порядок виявлення нікчемних договорів, а також дій Фонду в разі їх виявлення визначають нормативно-правові акти Фонду. Зокрема, це рішення виконавчої дирекції Фонду гарантування вкладів фізичних осіб «Про затвердження Порядку виявлення правочинів (у тому числі договорів), що є нікчемними, а також дій Фонду гарантування вкладів фізичних осіб у разі їх виявлення» (Порядок) від 26 травня 2016 року № 826 [5].

Цей Порядок розроблено для виявлення нікчемних правочинів (серед яких договори) уповноваженою особою Фонду, якій делеговано відповідні повноваження Фонду, й установлення механізму, послідовності дій і критеріїв обмеження здійснення неплатоспроможним банком банківських операцій. Зазначена мета загалом узгоджується з положеннями ч. 3 ст. 38 Закону. Фактично ж цей Порядок визначає процедуру перевірки правочинів, установлення їх нікчемності та відповідних наслідків. Низка положень Порядку, на наш погляд, є досить спірними.

Зокрема, відповідно до п. 5 розділу II цього Порядку, перевірку правочинів (договорів) на предмет нікчемності проводить Комісія в період здійснення Фондом тимчасової адміністрації банку. У разі необхідності проведення перевірки протягом процедури ліквідації банку її необхідно завершити не пізніше ніж за шість місяців з дня початку процедури ліквідації.

За рішенням виконавчої дирекції Фонду перевірку може бути продовжено, проте не довше ніж на шість місяців.

Водночас, відповідно до ч. 2 ст. 38 Закону, протягом дії тимчасової адміністрації Фонд зобов'язаний забезпечити перевірку правочинів (зокрема договорів), учинених (укладених) банком протягом одного року до дня запровадження тимчасової адміністрації банку, на предмет виявлення правочинів (зокрема договорів), що є нікчемними з підстав, визначених ч. 3 цієї статті.

Таким чином, Фонд своїм Рішенням вийшов за межі, установлені Законом для перевірки нікчемності правочинів. Однак слід ураховувати, що повідомити про нікчемність і вчинити дії щодо застосування наслідків нікчемності Фонд має право, згідно із ч. 4 цієї статті, як протягом дії тимчасової адміністрації, так і протягом процедури ліквідації.

Можливість на розсуд Фонду відкладати вирішення питання віднесення правочину до нікчемних і під час процедури ліквідації є додатковим фактором, який підвищує ризик порушення прав вкладника на відшкодування коштів за вкладом. Адже відповідно до ч. 7 ст. 26 Закону Фонд завершує виплату гарантованих сум відшкодування коштів за вкладами в день подання документів для внесення до Єдиного державного реєстру юридичних осіб запису про ліквідацію банку як юридичної особи.

Згідно з п. 9 Порядку рішення про зняття обмежень на здійснення неплатоспроможним банком операцій за правочином (договором), щодо якого було встановлено нікчемність, приймає Фонд за наслідками здійснення уповноваженою особою Фонду перевірки документів, пов'язаних із вчиненням правочинів (укладенням договорів), або на підставі рішення суду про визнання правочину (договору) дійсним, яке набрало законної сили.

Відповідно до ч. 2 ст. 215 Цивільного кодексу (ЦК) України, недійсним є правочин, якщо його недійсність встановлена законом (нікчемний правочин). У цьому разі суд не вимагає визнання цього правочину недійсним.

У випадках, установлених цим Кодексом, нікчемний правочин може бути визнаний судом дійсним.

Зокрема, у ч. 3 ст. 38 Закону визначено, з яких підстав правочини (серед яких і договори) неплатоспроможного банку є нікчемними. Однак лише ЦК України встановлює випадки, коли нікчемний правочин може бути визнано дійсним (наприклад, ст. 219–221 ЦК України). Тобто недостатньо обґрунтованим є

застосування передбаченого п. 9 розділу II Порядку такого способу захисту, як визнання правочину (договору) дійсним у разі визначення його недійсним на підставі ст. 38 Закону.

Власне процедура встановлення нікчемності правочину в позасудовому порядку, визначена на підзаконному рівні, є сумнівною щодо гарантій прав власника на вклад. Відповідно до ч. 1 ст. 204 ЦК України, правочин є правомірним, якщо його недійсність безпосередньо не встановлена законом або якщо він не визнаний судом недійсним. Згідно з ч. 2 ст. 321 ЦК України, особу може бути позбавлено права власності або обмежено в його здійсненні лише у випадках і порядку, установлених законом.

Недосконалість правового врегулювання відносин, пов'язаних із гарантуванням вкладів, брак ефективного механізму позасудового врегулювання питання щодо включення до переліку вкладників зумовлює потребу вкладника для захисту свого права на вклад обирати судові способи захисту. Однак і в цьому разі постають проблеми реалізації права на захист.

Зокрема, у сфері вирішення спорів щодо відшкодування коштів за банківським вкладом сформувалася різна судова практика. Про неоднакове застосування судами норм Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб» зазначає і Верховний Суд України (наприклад, постанова Судової палати в цивільних справах Верховного Суду України від 20 січня 2016 року у справі № 6-2001цс15) [6].

Судова палата в адміністративних справах Верховного Суду України у своїй постанові від 15 червня 2016 року № 21-286а16 зауважує, що Колегія суддів Судової палати в адміністративних справах і Судової палати в господарських справах Верховного Суду України на спільному засіданні вже вирішувала питання про усунення розбіжностей у застосуванні судом касаційної інстанції одних і тих самих норм матеріального права у спорі цієї категорії. У постанові від 16 лютого 2016 року (справа № 21-4846а15) зазначено, що на підставі системного аналізу ч. 3 ст. 2 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» від 14 травня 1992 року № 2343-XII, ст. 1 Закону України «Про банки та банківську діяльність» від 7 грудня 2000 року № 2121-III, п. 6 ст. 2 Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб» від 23 лютого 2012 року № 4452-VI і враховуючи положення ст. 12 Господарського процесуального кодексу України, можна дійти

висновку, що на спори, які виникають на стадії ліквідації (банкрутства) банку, не поширюється юрисдикція адміністративних судів.

В абзаці другому ч. 2 ст. 215 ЦК України передбачено, що у випадках, установлених ЦК України, нікчемний правочин може бути визнаний судом дійсним. Установивши, що банк знаходиться в процедурі ліквідації у зв'язку з визнанням його неплатоспроможним, колегія суддів постановила, що спір, який виник між сторонами, слід розглядати за правилами господарського судочинства [7].

Водночас у справі № 21-286а16 досліджено питання визнання протиправними дій (рішення) уповноваженої особи Фонду щодо визнання договору банківського вкладу (депозиту) й операцій з унесення та перерахування грошових коштів за рахунком, відкритим на виконання зазначеного договору, нікчемними правочинами, невключення позивача до переліку вкладників і зобов'язання вповноваженої особи Фонду включити його до цього переліку.

У справі № 21-4846а15 проаналізовано застосування норм матеріального права у справах за позовами [8] управлiнь Пенсійного фонду України до вповноваженої особи Фонду про визнання протиправними дій і зобов'язання вповноваженої особи Фонду визнати та включити до реєстру вимог кредиторів грошові вимоги управлiнь Пенсійного фонду України.

У цих справах правовідносини є неоднорідними попри врегульованість їх нормами Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб». У справі № 21-286а16 спірні відносини виникли щодо права фізичної особи на гарантоване відшкодування вкладу та включення її до переліку вкладників, які мають право на відшкодування коштів за вкладами за рахунок Фонду, а у справі № 21-4846а15 – щодо визнання грошової вимоги та включення до реєстру акцептованих вимог кредиторів грошових вимог управлiння Пенсійного фонду.

У будь-якому разі сформований і у справі № 21-4846а15 правовий висновок є спірним, невиправдано широко сформований щодо предмета його дослідження, що дає підстави використовувати його також й до відносин, які різняться з аналізованими під час прийняття рішення в цій справі. Підтвердженням цього є сформована на його підставі Судовою палатою в адміністративних справах Верховного Суду України позиція у справі № 21-286а16.

Різничитання, які виникають щодо підвідомчості спорів, пов'язаних із відшкодуванням гарантованої суми вкладу, необхідно усунути, недопустимим є формування судової практики, яка не узгоджується з нормами Цивільного процесуального кодексу України, Господарського процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України.

Потребує вдосконалення механізм реалізації права на вклад у разі неплатоспроможності банку, його ліквідації, а також взаємодії вповноважених органів й осіб для забезпечення захисту прав вкладників. Система гарантування вкладів в Україні, безумовно, потребує критичного перегляду, попри те, що системні зміни до законодавства в цій сфері внесено. На цьому акцентували увагу й науковці, наприклад Т. В. Мазур [9]. Зазначене впливає і з позиції Верховного Суду України, викладеної в його конституційному поданні.

Забезпеченню гарантій вкладників банків сприятиме впровадження зарубіжного досвіду в національне законодавство. Зокрема, у США функціонує Федеральна корпорація страхування депозитів (Federal Deposit Insurance Corporation) – незалежне агентство, створене Конгресом 1933 року для забезпечення стабільності та довіри населення до фінансової системи шляхом страхування депозитів, вивчення та контролю фінансових установ країни. Ця корпорація не отримує державних асигнувань, а фінансується за рахунок страхових вкладів, які платять банки за страхування депозитів. Вона здійснює не лише страхування вкладів і захист інтересів вкладників, а є «довіренним» у разі банкрутства банку з правом залучення фахівців для виконання пов'язаних із процедурою банкрутства функцій [10].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про систему гарантування вкладів фізичних осіб [Електронний ресурс] : Закон України від 23 лют. 2012 р. № 4452-VI. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/4452-17>. – Назва з екрана.
2. Щодо відповідності (конституційності) Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб» положенням статті 6, частини першої статті 8, частини четвертої статті 13, статей 21, 22, частин першої, четвертої, п'ятої статті 41 Конституції України [Електронний ресурс] : Конституційне подання Верховного Суду України від 8 лип. 2015 р. № 201-2157/0/8-15. – Режим

доступу: <http://ccu.gov.ua:8080/doccatalog/document?id=290717>). – Назва з екрана.

3. Про затвердження Положення про порядок відшкодування Фондом гарантування вкладів фізичних осіб коштів за вкладами [Електронний ресурс] : рішення виконавчої дирекції Фонду гарантування вкладів фізичних осіб від 9 серп. 2012 р. № 14. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1548-12>. – Назва з екрана.

4. Про затвердження правил формування та ведення баз даних про вкладників [Електронний ресурс] : рішення виконавчої дирекції Фонду гарантування вкладів фізичних осіб від 9 лип. 2012 р. № 3. – Режим доступу: <http://rada.gov.ua>. – Назва з екрана.

5. Про затвердження Порядку виявлення правочинів (у тому числі договорів), що є нікчемними, а також дій Фонду гарантування вкладів фізичних осіб у разі їх виявлення [Електронний ресурс] : рішення виконавчої дирекції Фонду гарантування вкладів фізичних осіб від 26 трав. 2016 р. № 826. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z0863-16> – Назва з екрана.

6. Постанова Судової палати в цивільних справах Верховного Суду України від 20 січ. 2016 р. у справі № 6-2001цс15 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/398CD18BCDD31D5EC2257F45003F7FB8](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/398CD18BCDD31D5EC2257F45003F7FB8). – Назва з екрана.

7. Постанова Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України від 15 черв. 2016 р. № 21-286а16 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/VS160713.html. – Назва з екрана.

8. Постанова Колегії суддів Судової палати в адміністративних справах і Судової палати в господарських справах Верховного Суду України від 16 лют. 2016 р. (справа № 21-4846а15) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/7D28019FV02C9A9CC2257F8C0023C8B0](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/7D28019FV02C9A9CC2257F8C0023C8B0). – Назва з екрана.

9. Мазур Т. В. Правовий режим фонду гарантування вкладів фізичних осіб в банках : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Мазур Тамара Вікторівна. – Київ, 2009. – 18 с.

10. Federal Deposit Insurance Corporation [Electronic resource]. – Mode of access: <https://www.fdic.gov/buying/FranchiseMarketing/marketingprocess.html#processOvervie>. – Title from the screen.

Стаття надійшла до редколегії 10.10.2016

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 340.114(477)

Петришин О. В. – доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, заслужений діяч науки і техніки України, завідувач кафедри теорії держави і права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків

СУЧАСНИЙ ПІДХІД ДО ВДОСКОНАЛЕННЯ МЕХАНІЗМУ РЕАЛІЗАЦІЇ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

Рец. на кн.: Калиновський Б. В. Місцева публічна влада в Україні: конституційно-правові засади функціонування та розвитку : монографія / Б. В. Калиновський. – Вінниця : Нілан-ЛТД, 2016. – 426 с.

Питання побудови механізму реалізації публічної влади на місцевому, найбільш наближеному до громадян рівні були та залишаються дискусійними як у науці, так і в площині практичної діяльності. Проголошення незалежності нашої держави зумовило полеміку щодо закріплення місцевого самоврядування, тобто права та реальної здатності територіальної громади як повноправного специфічного суб'єкта конституційно-правових відносин здійснювати місцеве управління самостійно, під особисту відповідальність.

Український парламент, утверджуючи волю народу в Конституції України, присвятив місцевому самоврядуванню окремий розділ, визначивши таким чином засади реалізації цього права територіальних громад. Головною проблемою початкового етапу формування інституту місцевого самоврядування було те, що становлення правосвідомості громадян відбувалася в умовах радянського режиму. З огляду на це, необхідним було вжиття низки заходів щодо роз'яснення демократичних принципів і механізмів.

Система місцевих органів державної влади залишила значний обсяг повноважень у суміжних сферах суспільного життя, процесами в яких уповноважені управляти відповідні органи місцевого самоврядування.

Можна констатувати, що починаючи з 1991 року й донині триває становлення та розвиток місцевої публічної влади України як конституційно-правового інституту.

Водночас комплексного ґрунтового аналізу окресленої проблематики здійснено не було. Монографія Б. В. Калиновського «Місцева публічна влада в Україні: конституційно-правові засади функціонування та розвитку» є першим дослідженням, присвяченим комплексному розробленню конституційно-правових засад функціонування та розвитку місцевої публічної влади в Україні, зокрема з'ясуванню її теоретико-методологічного підґрунтя та правової регламентації, генезі, конституційно-правовій організації, порядку формування й статусу службовців її органів, гарантіям і відповідальності її представників, а також визначенню й обґрунтуванню напрямів удосконалення конституційно-правового закріплення статусу та діяльності її органів.

Події останніх років розвитку України зосередили увагу вищих органів влади та посадових осіб на проблемі необхідності здійснення оперативної реформи, спрямованої на децентралізацію влади. У цьому контексті зазначене видання є сучасним, новим й актуальним для конституційної теорії та практики дослідженням. У рецензованій монографії проаналізовано норми Всесвітньої декларації місцевого самоврядування, Європейської хартії місцевого самоврядування, Європейської декларації міських прав, Європейської хартії міст й інших міжнародних документів, зокрема з'ясовано, що всі ці міжнародно-правові акти містять норми, які визначають стандарти організації та функціонування місцевої публічної влади, правового статусу адміністративно-територіальних одиниць, впливу громадян на діяльність представницьких органів місцевого самоврядування.

Слушним є твердження автора про необхідність урахування положень ратифікованих Україною міжнародних документів, які містять стандарти, принципи та вимоги щодо реалізації місцевого самоврядування, а отже, стосуються інституту місцевої публічної влади в межах здійснення конституційної реформи, зокрема у сфері децентралізації влади й

удосконалення системи місцевої публічної влади відповідно до особливостей правової системи України.

Заслугує на увагу висновок автора про фрагментарність розгляду аспектів місцевої публічної влади. Так, здебільшого дослідження, присвячені місцевому самоврядуванню, правовому статусу його суб'єктів і гарантіям його реалізації, здійснюються без урахування реалій суспільного життя, а саме владного впливу й управлінських повноважень місцевих державних адміністрацій.

Автор монографії тлумачить місцеву публічну владу як комплексне явище конституційно-правової дійсності, на що вказують результати дослідження її елементів (відокремлено та в сукупності), виявлення взаємозв'язків між ними. Визначаючи недоліки механізму реалізації цієї влади, науковець пропонує шляхи оптимізації територіальних та інституційних засад реалізації місцевої публічної влади в Україні.

У дослідженні Б. В. Калиновський також не заперечує історично-правового значення досліджуваної категорії, зокрема доводить, що такий підхід дає змогу пізнати феномен місцевої публічної влади України як багатоаспектний і неоднозначний за своєю сутністю, змістом і формами здійснення.

Дослідник обґрунтовує, що місцева публічна влада є різновидом публічної влади та діє в межах адміністративно-територіальної одиниці. Її реалізують органи місцевого самоврядування та місцевої державної адміністрації, що сприяє забезпеченню інтересів мешканців адміністративної одиниці, права територіальної громади на самоврядування, тобто вирішення питань місцевого значення. Місцева публічна влада діє на підставі норм права та здійснює подвійну функцію: по-перше, загальнодержавну (місцеві органи влади виконують загальнодержавні завдання, що визначені не лише для певного регіону, а й для всієї території держави); по-друге, місцеву (реалізація цілей, що відображають потреби відповідної місцевості, не враховуючи загальнодержавний контекст).

Учений переконує, що суб'єктами, на яких спрямовано владний вплив місцевих органів публічної влади, є мешканці адміністративно-територіальної одиниці, на яку поширюються їхні повноваження та яка передбачає наявність громадян, іноземців, осіб без громадянства, осіб, що потребують додаткового або тимчасового захисту й нині мешкають чи

перебувають на цій території, а також юридичні особи, підприємства, установи, організації різних форм власності, які провадять діяльність на цій території.

Автор пропонує здійснити реформу щодо децентралізації влади та зміни компетенційних засад місцевої публічної влади для уникнення дублювання повноважень місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування, що надасть можливість забезпечити свободу та самостійність органів місцевого самоврядування, а також чітко визначити категорію «питання місцевого значення», конкретизувати та звузити повноваження місцевих державних адміністрацій.

Безперечно, загальна позитивна оцінка рецензованої монографії не позбавляє нас можливості висловити авторові окремі побажання. Так, задля підвищення практичного спрямування роботи доцільно було б систематизувати пропозиції щодо вдосконалення сучасного конституційного законодавства України, обґрунтувавши й адресувавши їх Верховній Раді України.

Таким чином, монографія Б. В. Калиновського «Місцева публічна влада в Україні: конституційно-правові засади функціонування та розвитку» є ґрунтовним науковим виданням, що викладене на належному науково-методологічному рівні й має наукову та практичну значущість.

Пропоноване видання призначене, передусім, для тих, хто цікавиться проблемами теорії та практики конституційного й муніципального права. Воно сприятиме популяризації питання конституційно-правових засад функціонування та розвитку місцевої публічної влади в Україні серед науковців, юристів-практиків, державних службовців, політиків, а також широкого кола читачів.

Рецензія надійшла до редколегії 09.11.2016

УДК 351.764:001(477)

Корнієнко М. В. – доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, перший проректор Дніпропетровського гуманітарного університету, м. Дніпро

НАУКОВИЙ ПОШУК СПОСОБІВ ЗАПОБІГАННЯ СЕКСУАЛЬНОЇ ЕКСПЛУАТАЦІЇ В УКРАЇНІ

Рец. на кн.: Небитов А. А. Сексуальна експлуатація в Україні: кримінально-правовий та кримінологічний аналіз : монографія / А. А. Небитов. – Київ : Освіта України, 2016. – 464 с.

Монографія А. А. Небитова є одним із перших вітчизняних комплексних наукових досліджень, де з позицій системного підходу висвітлено актуальні питання щодо запобігання суспільно небезпечним виявам сексуальної експлуатації та захисту прав жертв таких діянь в Україні. Використання з комерційною чи особистою метою інтимних послуг інших осіб (передусім найбільш незахищених категорій – жінок та дітей) визнано одним з найприбутковіших, а отже, найнебезпечніших видів кримінального бізнесу. У національному законодавстві більшості європейських країн і міжнародно-правових актах злочинними визнано такі форми сексуальної експлуатації, як звідництво, схилення до проституції, утримання будинків розпусти, розповсюдження порнографії тощо. Збільшення масштабів руху «живого товару» задля реалізації зазначених протиправних діянь перетворює це явище на загрозу транснаціонального характеру. За оцінками експертів ООН, сексуальна експлуатація посідає третє місце у світі за рівнем прибутковості після торгівлі наркотиками та зброєю.

Україна через своє географічне і геополітичне розташування є країною походження, транзиту та призначення для чоловіків, жінок і дітей, яких вивозять за кордон з метою комерційної сексуальної експлуатації та примусової праці. Нині в нашій державі значно активізувалися міграційні процеси. Це пов'язано зі збільшенням кількості біженців з інших країн, а також внутрішньо переміщених осіб, яких дедалі частіше залучають до сфери надання інтимних послуг. Ці процеси супроводжуються постійним постачанням на ринок неконтрольованої аудіо-, відео-, телепродукції та інших товарів, що пропагують порнографію,

культ жорстокості й насильства, расову, національну чи релігійну нетерпимість і дискримінацію. Україна є лідером світової індустрії дитячої порнографії. За даними Інтерполу, дохід від фото- та відеопорнографії, виробленої в Україні, щороку становить понад 100 млн доларів США. Представники фонду Internet Watch Foundation зазначають, що за рівнем популярності дитячої порнографії в Інтернет-мережі Україна посідає сьоме місце у світі. Безперечно, ці фактори негативно позначаються на формуванні загальнолюдських цінностей, а особливо серед молодого покоління.

Убезпечення українського суспільства від такого небезпечного явища потребує розроблення адекватних і ефективних заходів, передусім, кримінально-правового та кримінологічного впливу.

Незважаючи на те, що за останні десятиліття здійснено чимало досліджень, які розкривають питання протидії сексуальній експлуатації, донині можна спостерігати розбіжність думок щодо актуальних питань кримінально-правової та кримінологічної характеристики цих злочинів, а також запобігання їм. Дослідження науковців, присвячені вказаній проблемі, звісно, є актуальними, однак окремі питання залишаються недостатньо вивченими. Частину питань розглянуто лише на рівні постановки проблеми, а деякі теоретичні положення і практичні рекомендації є сумнівними. Вищевикладене підтверджує необхідність поглибленого теоретичного аналізу та практичної складової в питаннях кримінально-правового і кримінологічного аналізу й запобігання сексуальній експлуатації в Україні, що зумовлює потребу в комплексному цільовому розробленні окресленої проблеми.

Таким чином, стан розроблення означеної проблеми не відповідає вимогам сьогодення. З огляду на це, актуальним є проведення таких досліджень, як науковий доробок А. А. Небитова.

У монографії здійснено комплексне дослідження кримінально-правових і кримінологічних проблем запобігання сексуальній експлуатації в Україні, а також розглянуто проблему кримінально-правового забезпечення охорони людини від неї. Охарактеризовано структуру та динаміку злочинів, пов'язаних із різними формами сексуальної експлуатації, розроблено типологію злочинців і злочинних угруповань у цій сфері. Визначено понятійний апарат і методологічну базу дослідження, висвітлено його ключові проблеми. Розкрито концептуальні підходи до

кримінально-правової характеристики сексуальної експлуатації. У зазначеній праці здійснено аналіз соціально-психологічних і правових факторів, які впливають на формування та прояв віктимності жертв сексуальної експлуатації, встановлено детермінанти сексуальної експлуатації тощо.

Автор дослідив теоретичні та практичні засади запобігання сексуальній експлуатації людини, виявив недоліки його сучасного стану і запропонував концептуальні способи реалізації профілактичних заходів на загальносоціальному та спеціально-кримінологічному рівнях.

Схвальним є намагання автора розширити традиційне уявлення про експлуатацію людини, зокрема за допомогою виділення та закріплення терміна «сексуальна експлуатація», який охоплює такі її небезпечні форми, як проституція, утримання місць розпусти, звідництво, сутенерство, порнографія та інші подібні протиправні діяння.

У своїй науковій праці дослідник не лише розкрив кваліфікуючі та особливо кваліфікуючі ознаки сексуальної експлуатації, а й виокремив проблеми покарання за злочини відповідної категорії. Надано конкретні пропозиції щодо вдосконалення системи покарань за сексуальну експлуатацію, серед іншого запропоновано: санкцію ч. 1 і 2 ст. 301 Кримінального кодексу (КК) України розширити додатковим покаранням, що передбачає позбавлення права обіймати окремі посади чи займатися певною діяльністю; санкцію ч. 1 ст. 302 КК України зробити альтернативною, додавши до неї основне покарання у вигляді позбавлення волі строком до двох років; санкції ст. 301 і 303 КК України доповнити додатковим видом покарання – конфіскацією майна, яку можуть призначати на розсуд суду. Застосування конфіскації майна за сексуальну експлуатацію є аргументованим й адекватним для цих злочинів покаранням, оскільки здебільшого їх учиняють з метою отримання прибутку.

Це сприятиме підвищенню ефективності протидії сексуальній експлуатації в Україні, адже буде руйнувати економічну складову вказаного протиправного виду злочинної діяльності.

Необхідно звернути увагу на запропоновані в монографії способи підвищення результативності заходів профілактики сексуальної експлуатації в Україні. Незважаючи на умовний їх розподіл, ці заходи є взаємопов'язаними та повинні здійснюватись комплексно для недопущення протиправних діянь. На нашу думку,

у праці їх потрібно було розглянути більш ґрунтовно, зокрема щодо спільної діяльності державних органів, громадських організацій, соціальних груп і громадян, спрямованої на усунення причин та умов, які сприяють сексуальній експлуатації.

Структура монографії відповідає логіці дослідження й визначеним задачам, що дало автору змогу послідовно зосередитися на головних проблемах запобігання сексуальній експлуатації в Україні і способах їх розв'язання. Викладення матеріалу ґрунтується на поглибленому системному аналізі законодавчих та інших нормативних актів, спеціальної наукової літератури. Висновки автора базуються на результатах багаторічного вивчення оперативно-розшукової, слідчої та судової практики. Емпіричною основою монографічного дослідження стали дані офіційної статистики, матеріали кримінальних справ (проваджень) за злочинами, передбаченими ст. 149, 301–303 КК України, зведені дані опитувань 260 слідчих і 238 оперативних працівників Національної поліції з різних регіонів України. У монографії використано аналітичні узагальнення Міністерства внутрішніх справ України, Національної поліції, Генеральної прокуратури України, Служби безпеки України, Державної міграційної служби України, а також низки неурядових і міжнародних організацій. До того ж, автор посилається на власний багаторічний досвід роботи в підрозділах протидії злочинам, пов'язаним з торгівлею людьми.

Підсумовуючи, зауважимо, що монографію «Сексуальна експлуатація в Україні: кримінально-правовий та кримінологічний аналіз» підготовлено на високому професійному рівні. Вона є завершеним самостійним дослідженням, що характеризується науковою новизною та є вагомим внеском у вітчизняну кримінологічну науку, зокрема в розвиток правоохоронної практики.

Рецензія надійшла до редколегії 24.10.2016
